
ARHITEKTURNE PRENOVE

— U V O D V T E M O —

Nataša Kovšca in Janko Rožič

Arhitekturne preнове

3

— P O G O V O R —

Peter Fister:

»Še vedno izgubljam, kar smo v preteklosti zgradili.«

9

Maruša Zorec:

»Dejstvo je, da smo skozi zgodovino vse prevečkrat rezali in uničevali preteklost ter posledično zanikovali svojo identiteto.«

25

— R A Z P R A V E —

Franci Lazarini

France Stele in prenova arhitekturnih spomenikov

42

Mateja Kavčič

Prenova dediščine grajenega okolja

97

Vesna Krmelj

France Stele, Marjan Mušič in prenova slovenske vasi

58

Tina Potočnik

Vprašanje o avtentičnosti in pomen arhitekturnih raziskav na primeru dediščine modernizma

114

Neža Čebren Lipovec

Sodobnost in daljnovidnost slovenske konservatorske izkušnje v sedemdesetih in osemdesetih letih

77

Ljubo Lah

Prenova stavbne dediščine – med institucionalizacijo in stihijo

138

Mateja Golež

**Pomen ohranjanja in raziskav
historičnih materialov pri prenovi in
interpretaciji zgodovinskih objektov**

158

Domen Rus

**Poblagovljenje prostora – nekateri
vplivi današnje socioekonomske
ureditve na urejanje prostora**

175

Jernej Markelj

Tretje življenje vile na Homcu

187

– P R I M E R I D O B R I H P R A K S –

Baroničina hiša v Mariboru

202

Kašča na domačiji pri Možinatu

217

Vila na Komenskega 9, Ljubljana

205

**Domačija Šturmajce,
Gorenja Kanomlja**

219

Mariborski trafiki

208

Turarjeva domačija v Trenti

221

Zakladnica Črnomelj

211

Šentjošt

224

Novi trg v Stari Fužini, Bohinj

214

**Prenova javne razsvetljave in
avtohtona škofovska svetilka**

228

Arhitekturne prenove

Nataša Kovšca in Janko Rožič

Stavbna dediščina za razliko od ostale kulturne dediščine ni samo stvar muzejev, galerij ali knjižnic, temveč stvarnega prostora zgodovinskih jeder mest, trgov in vasi, zato je izjemno pomemben del zgodovine, naše sedanjosti in prihodnosti. Zgodovinska jedra naselij, ki so se gradila in nadgrajevala skozi vse plasti preteklosti, pričajo o zgodovini in prilagojenosti človeka na konkretno okolje, a ne samo na bližnjo in daljno okolico, temveč tudi na naravo samo.

Kulturna dediščina s poudarkom na stavbni dediščini, ki je bila v preteklosti uglašena na človeka, v hitro spreminjajočem se svetu daje identiteto in zagotavlja raznolikost. Da sodobni človek potrebuje to izkušnjo, potrjuje tudi nenavadno dejstvo, da se celo tako problematičen trend, kot je množični turizem, dogaja predvsem v zgodovinskih jedrih mest.

Celovita prenova v skladu z najsodobnejšimi spoznanji različnih strok (arhitekture, urbanizma, umetnostne zgodovine, arheologije, etnologije, sociologije, antropologije ...) in mojstrsko modrostjo umeščanja v prostor, v katero so aktivno vključeni tudi prebivalci, je danes osnova za revitalizacijo naselij in preprečevanje ne samo propadanja, temveč tudi gentrifikacije zgodovinskih središč. Slabo urbanizirana predmestja z degradiranimi območji pa je mogoče v največji možni meri reurbanizirati in povezati z zgodovinskimi središči, ki lahko na ta način postanejo dnevna soba celega naselja.

Osnovni namen te tematske številke je opozoriti na večplastno problematiko prenove arhitekturne dediščine, ki je vseskozi povezana z našim odnosom do preteklosti in do

bogate stavbne zapuščine. Res je sicer, da danes dediščino razumemo drugače, kot so jo naši predniki pred sto leti, saj se stroka posveča (sicer ne povsem enakovredno) različnim zgodovinskim obdobjem in stavbnim tipologijam. Pa vendar pred našimi očmi propadajo in izginjajo številne dragocene stavbe, s čimer se zabrisuje tudi naša lastna identiteta. Hkrati pa tematski sklop besedil predstavlja izhodišče za razmislek, kakšne izzive nam na področju zaščite stavbnega fonda in kulturne krajine prinaša prihodnost.

Tematsko številko *Arhitekturne prenov* uvajata intervjuja s Petrom Fistrom in Marušo Zorec, ki sta tako s svojim pedagoškim delom kot tudi z delovanjem na področju varstva in prenov stavbne dediščine pomembno zaznamovala slovenski prostor: Peter Fister zlasti z uvajanjem napredne metode celovitega pristopa k ohranjanju naselbinske dediščine, Maruša Zorec pa s svojimi večkrat nagrajenimi projekti arhitekturnih prenov. Sledijo strokovne razprave desetih avtorjev – arhitektov, umetnostnih zgodovinarjev in konservatorjev –, ki obravnavajo zgodovino varstva kulturne dediščine od dvajsetih let 20. stoletja do danes. Pri tem izpostavljajo po eni strani napredne pristope k ohranjanju kulturne dediščine, po drugi strani pa kritično povzemajo dogajanje na področju arhitekturnih prenov v zadnjem stoletju. Problematiko prenov obravnavajo z različnih vidikov – zgodovinskega, arhitekturnega, konservatorskega, kulturnega, etnološkega, sociološkega, antropološkega, trajnostnega, energetskega –, predvsem pa v svojih prispevkih iščejo razloge, zakaj v slovenski stroki kljub napredni metodi celostne prenov urbanih naselij, uveljavljeni v sedemdesetih letih 20. stoletja, še danes nimamo celovite metodologije, ki bi vključevala interdisciplinarni pristop k revitalizaciji stavbne dediščine; ne le posameznih kulturnih spomenikov, temveč arhitekturne krajine kot celote.

Prispevek Francija Lazarinija osvetljuje začetke spomeniškega varstva na Slovenskem med obema vojnama, v času, ko se je slovenska konservatorska služba šele vzpostavljala pod vodstvom deželnega konservatorja Franceta Steleta. Avtor ugotavlja, da se je Stele v izbranih projektih prenov oddaljil od spomeniškovarstvene doktrine dunajske šole, Aloisa Riegla in učitelja Maxa Dvořáka, ter razvil lastna načela, ki sicer niso temeljila toliko na avtentičnosti ohranjanja dediščine, ampak se je osredotočal na estetske in funkcionalne vidike prenov. Hkrati pa je spodbujal združevanje starega in novega ter težil k vključevanju strokovnjakov različnih strok v prenov, kar je bil za tedanji čas nedvomno zelo napreden pristop. Sledi prispevek Vesne Krmelj, ki osvetljuje začetke znanstvenih prizadevanj za raziskovanje, varstvo in obnovo arhitekturne dediščine slovenskega podeželja. Izhodišče njenega prispevka predstavlja pisna korespondenca med Francetom Steletom in Marjanom Mušičem, prvim specializiranim arhitektom konservatorjem, ki razkriva, da je Mušič že pred začetkom druge svetovne vojne, ko v Kraljevini Jugoslaviji še ni bilo zakona o spomeniškem varstvu, začel razvijati koncept prenov podeželskega stavbarstva »v smeri, ki bi jo danes lahko prepoznali kot velik korak k načelom kritičnega regionalizma« – upoštevanja prostorskih posebnosti grajenega okolja, uveljavljenega v osemdesetih letih 20. stoletja.

Da je bila slovenska stroka v marsikaterem pogledu napredna, priča tudi razprava Neže Čebtron Lipovec. V prispevku analizira izbrane pionirske projekte prenov mestnih in vaških jeder, ki so bili v sedemdesetih letih 20. stoletja izvedeni na osnovi inventivne

revitalizacijske metodologije arhitekta Petra Fistra. Uvedel je namreč t. i. »odprto načrtovanje«, ki je temeljilo na interdisciplinarnem pristopu in vključevanju etnoloških raziskav, s katerimi so načrtovalci pridobili vpogled tako v bivalno kulturo prebivalcev kot tudi v njihova pričakovanja. Avtorica prispevek sklene z mislijo, da so poudarki Fistrovega »odprtega načrtovanja« in celostnega vrednotenja dediščine danes izjemno aktualni in pravzaprav predstavljajo temelj sodobnega konservatorskega pristopa. O raziskavah iz devdesetih let, ki so ovrednotile kakovost grajenega prostora na območju celotne Slovenije, piše tudi Mateja Kavčič, vendar so študije žal »obtičale v predalih«. Avtorica je pravzaprav zelo kritična do posegov v prostor, saj meni, da smo v zadnjih desetletjih naredili premalo za ovrednotenje in ohranitev arhitekturne identitete grajenega prostora. A ne le to, nekatere arhitekturne krajine so zaradi nespoštovanja dosežkov pretekle gradbene tradicije in kulture bivanja ter nepremišljenih posegov v prostor izgubile stik s kontinuiranim zgodovinskim razvojem.

Kakšno vlogo ima v kontekstu ohranjanja in prenove arhitekturne dediščine razumevanje pojma avtentičnosti določenega zgodovinskega/stilnega obdobja in kakšen je pomen arhitekturnih raziskav, beremo v prispevku Tine Potočnik, ki se osredotoča na zapostavljeno in prezrto dediščino modernizma. Avtorica na podlagi izbranih objektov bralcu jasno ilustrira posamezne gradnike avtentičnosti modernistične arhitekture. Pri tem pa opozarja, da evidentiranje doslej neprepoznane arhitekture 20. stoletja, ki ima potencial postati dediščina, v prihodnje ne bi smelo temeljiti zgolj na najbolj slovečih imenih arhitektov ali na subjektivnih odločitvah konservatorjev, temveč na specifičnih kulturnozgodovinskih okoliščinah.

Stavbno dediščino seveda ohranjamo primarno zaradi njenega zgodovinskega in kulturnega pomena, vendar ima prenova, kot beremo v prispevku Ljuba Laha, tudi pomemben gospodarski in tržni potencial. Nova priporočila Evropske komisije namreč poudarjajo prenovu dediščine kot »varno naložbo«, ki predstavlja z energetskega vidika prepričljivo alternativo novogradnjam. Ponovna uporaba stavb je prijazna do okolja, usklajena s krožnim gospodarstvom in ustreza zahtevam trajnostnega razvoja. Zato je, kot meni avtor, skrajni čas, da država vzpostavi institucionalni okvir za celovito prenovu stavbne dediščine, ki je usklajena z dolgoročnimi cilji Evropske unije. Ko govorimo o celoviti prenovi, seveda ne smemo pozabiti na gradbene materiale, ki so pomemben gradnik ohranjanja identitete prostora. Mateja Golež se v svojem prispevku osredotoča predvsem na pomen sistematičnega zbiranja podatkov o historičnih materialih. Raziskave namreč niso pomembne samo za razvoj sodobnih nadomestnih materialov, ampak tudi za prepoznavanje tradicionalnih tehnologij njihove priprave. Raziskave, ki jih je v preteklosti izvajal Zavod za gradbeništvo Slovenije, so pravzaprav pokazale, da je bila večina materialov lokalnega izvora in da je bila za njihovo pripravo uporabljena najmanjša možna količina energije, kar lahko postane osnova za proizvodnjo t. i. zelenih gradbenih materialov po principu krožnega gospodarstva.

Ohranjanje dediščine seveda vključuje tudi širši javni prostor – kulturno krajino kot celoto, ki ravno tako veliko prispeva k oblikovanju identitete skupnosti in posameznika. Vendar prihaja, kot ugotavlja Domen Rus, v času globalizacije pogosto do poglobljenja

prostora na osnovi tržnih principov blagovnih znamk. V prispevku obravnava po eni strani prehajanje prepoznavnih simbolov nekaterih slovenskih krajev »iz polja premične ali celo nesnovne dediščine neposredno v fizični prostor« z namenom »krepitve identitete kraja.« Po drugi strani pa razmišlja o poenotenju javnega prostora, kar nezadržno vodi v izgubo prepoznavnih prostorskih značilnosti kulturnih krajin.

Serijo strokovnih razprav zaokroža zgodba o prenovi Pirnatove vile na Homcu, v kateri Jernej Markelj podrobno predstavi celoten proces revitalizacije objekta kulturne dediščine od njegovega zgodovinskega razvoja in prepoznavanja vrednot spomenika do usmeritev za sanacijo in prenovu. Iz prispevka je jasno razvidno, kako pomembne so pri prenovi arhitekturne raziskave na osnovi arhivskih dokumentov in načrtov. Nove informacije o objektu namreč omogočajo tudi prepoznavanje avtorskega prispevka dveh arhitektov, Jožeta Plečnika in njegovega naslednika, tesnega sodelavca Antona Bitenca.

Sklepni del tematske številke, naslovljen *Primeri dobrih praks*, združuje projekte, ki jih stroka prepozna kot kvalitetne in strokovno korektne prenovе kulturne dediščine iz različnih zgodovinskih obdobj, okolij in namembnosti. Projekti, ki so jih izbrali posamezni konservatorji Zavoda za varstvo kulturne dediščine in arhitekti/arhitekturni biroji, predstavljajo poleg prenov meščanskih in podeželskih stavb tudi javne prostore, anonimne stavbe in javno razsvetljavo. Gre pravzaprav za projekte, ki niso zgolj referenčni primeri ohranjanja propadajočih objektov ali javnih prostorov, ampak izstopajo po dodani vrednosti prenov, ki jo prepoznamo po eni strani v ohranjanju avtentičnosti dediščine in izboljšanju kakovosti javnega prostora, po drugi strani pa tudi po iskanju skladnega ravnovesja med starim in novim ter prilagoditvijo arhitekturne/kulturne/tehnične dediščine potrebam sodobnega časa.

Iz prispevkov lahko izluščimo dejstvo, da ima skrb za kulturno dediščino, vključno s širšim prostorom zelo pomembno vlogo ne le zaradi ohranjanja identitetne raznolikosti slovenskih krajev v boju proti enolični globalni kulturi, ampak tudi njene gospodarske in socialne vloge, saj ponuja velik potencial za oživitev degradiranih mestnih in podeželskih območij. Tudi Evropska komisija vse od leta 2018 – leta, ki je bilo posvečeno kulturni dediščini –, podpira različne programe in spodbuja države članice k ponovni uporabi stavbnega fonda po usmeritvah vzdržnega razvoja. A zgolj spodbuda, kot razberemo iz člankov, ni dovolj za zaščito zanemarjene in ogrožene stavbne dediščine ter propadanja kulturnih krajin. Potrebna bi bila korenita sistemska reforma, ki bi omogočala celovito prenovu ter prepoznavanje in vrednotenje vseh plasti grajenega prostora, neodvisno od zgodovinskega obdobja njihovega nastanka. O pomenu ohranjanja zapuščine preteklih obdobj, tako kolektivne kot individualne – seveda tudi tistih stavb, ki niso zaščitene kot kulturni spomeniki –, bi bilo potrebno intenzivneje ozaveščati tudi širšo javnost, še posebej prebivalce dediščinskih območij in lastnike objektov – investitorje. Ob tem nikakor ne smemo pozabiti na izobraževanje mojstrov graditeljskih veščin, ki so v preteklosti dobro poznali tako rokodelske obrti kot naravne gradbene materiale. Kultura bivanja pa bi zagotovo morala imeti večjo vlogo tudi v izobraževalnem sistemu, saj bogato kulturno/arhitekturno dediščino ohranjamo za prihodnje rodove.

: Dr Peter Fister leta 2002 ob 40 letnici Zavoda v Kranju | foto: Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj

P O G O V O R

Peter Fister:

»Še vedno izgubljam, kar smo v preteklosti zgradili.«

Pogovarjali so se *Saša Roškar, Janko Rožič in Luka Jerman*,
uvod je napisala *Mateja Kavčič*

Peter Fister se je rodil leta 1940 v Celju. Arhitekturo je študiral v Ljubljani ter med leti 1966 in 1974 delal kot arhitekt konservator na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Kranj. Leta 1972 je promoviral za doktorja arhitekturnih znanosti na ljubljanski Univerzi. Pred tem je delal kot raziskovalec v Grčiji na Delosu, po specializaciji na centru UNESCO ICCROM v Rimu pa je postal eden vodilnih arhitektov konservatorjev v Sloveniji. Svoje delo je nadaljeval kot predavatelj na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani, kje je bil od leta 1986 redni profesor za predmeta »Razvoj arhitekture« ter »Prenova arhitekture in konservatorstvo«. Vzporedno je predaval tudi na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete in na Oddelku za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Na podiplomskem študiju je redno predaval na Fakulteti za arhitek-

turo, Fakulteti za gradbeništvo in Oddelku za restavratorstvo Akademije za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani, na Fakulteti za arhitekturo v Zagrebu, občasno tudi na drugih univerzah v Italiji in Avstriji. Bil je dekan matične fakultete in med leti 1998–2002 prorektor ljubljanske Univerze. Je tudi član Evropske akademije znanosti in umetnosti. Poleg članstev v različnih mednarodnih in državnih strokovnih komisijah ter odborih je leta 1978 postal član UNESCO Professional Scheme, leta 1986 član UNESCO-ve komisije za vzgojo arhitektov konservatorjev ter član Komisije za varstvo spomenikov pri Svetu Evrope.

Kot profesor za zgodovino arhitekture in varstvo arhitekturne dediščine je z izvirno razvitim pedagoškim delom, ki vključuje terensko delo in delavnice, arhitekturne izmere in izdelavo topografskih kartonov, v desetletjih oblikoval številne mlade arhitekte konservatorje. V sklopu njegovega pedagoškega dela je nastal obsežen arhiv *Korpus slovenske arhitekture* z nekaj tisoč dokumentiranimi objekti naše stavbne dediščine.

V obsežnem opusu načrtov prenove naselij je razvil metodologijo celostne revitalizacije naselbinske dediščine. Uveljavljal je z evropskimi normativi usklajene vrednote prostorske dediščine in opozarjal na pomen arhitekturne identitete. Metoda prenove starega mestnega jedra Škofje Loke je postala vzorčni primer za specifične metode načrtovanja, ki jo je strokovna komisija Sveta Evrope podprla kot enega izmed dveh vzorcev za srednjo Evropo. Metodologija, razvita pri projektu *Re urban mobil*, je vključena v dokumente Sveta Evrope in se danes uporablja pri raziskovanju, načrtovanju in tudi financiranju evropskih projektov prenove in reurbanizacije mest. Njegova vizija, da na strateški, teoretski in praktični ravni povezuje ohranjanje dediščine in razvoj prostora, prenovo in reurbanizacijo, je danes razvidna tudi v aktualnem evropskem *Davoškem zavezništvu* za izboljšanje kakovosti in kulture naših življenjskih okolij (*Davos Baukultur*).

Med mnogimi priznanji je bil profesor Fister leta 1990 odlikovan z redom dela z zlatim vencem. Za svoje delo na področju konservatorstva je leta 2007 prejel Steletovo nagrado za življenjsko delo. Leta 2009 mu je bil podeljen naziv zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

Njegov opus zajema več kot 600 bibliografskih enot in 34 monografskih publikacij. S strokovnimi monografijami, kot so *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine* (1979), *Arhitekturne krajine in regije Slovenije* (1993), *Glosar arhitekturne identitete* (1993) in *Reurbanizacija / prenova naselbin in arhitekture*

(*metodologija načrtovanja*) – *Reurbanisation of Architecture and Urban Structures (Planning Methodology)* (2007), je že pred desetletji pomen dediščine in njenega ohranjanja približal tudi široki javnosti.

Fistrovi najpomembnejši načrti prenov za spomeniško zaščitena naselja so: Tržič (1970), Kranj (1971), Radovljica (1972/73), Breginj (1976), Kotor (uveljavljeno tudi za razglasitev za spomenik Unescove dediščine, 1978), Koštabona (1977), Izola (1978), Višnja gora (1979), Kamnik (1980), Ljubljana (Cankarjevo nabrežje, Krakovo, 1981), Škofja Loka (prvi načrt varstva in prenove, 1985), Novo mesto (1987), Goče (1988), Ljutomer (1989), Slovenj Gradec (1992), Železniki (1993), Štanjel (v sodelovanju, 1999), Koper (2002), Škofja Loka (pilotni načrt varstva in prenove v okviru komisije za kulturno dediščino pri Svetu Evrope, 2002) itd.

Med izvedenimi prenovami in prezentacijami kulturnih spomenikov pa velja omeniti: romansko grajsko kapelo na Malem Gradu v Kamniku (1969), srednjeveško »Jenkovo kasarno« na Jezerskem (1970), Finžgarjevo rojstno hišo v Doslovčah (1972), »Kurnikovo hišo« v Tržiču (muzejska prezentacija, 1973), Muzej tuhinjskih kašč na prostem ob gradu Zaprice v Kamniku in prenovu dela grajskega objekta (1970–74), sanacijo, delno prezentacijo in zaščito kompleksa gradu Kamen v Begunjah (1975), Šivčevo hišo v Radovljici (restavriranje in prenova, 1976), restavriranje in prezentacijo renesančne stavbe v Tržiču (Trg Svobode 31, 1975), Liznjekovo hišo v Kranjski gori (1983), Čopovo rojstno hišo v Žirovnici (1989), Hribarjevo vilo v Cerkljah (1989) in prenovu Deželnega dvorca (poslopja Univerze, 2002).*

Kakšna je bila vaša pot v arhitekturo in od tam v varstvo stavbne dediščine?

Vedno me je izredno zanimala zgodovina, tako arhitekture kot ljudje. Moj oče je bil pravnik, uslužbenec sodišča v Radovljici, in se je izjemno zanimal za družinsko zgodovino, to zanimanje pa je prenesel tudi name. Doma smo z Go-

* Večji del intervjuja je nastal ob pripravi jubilejne razstave z naslovom *Konservatorsko delo* prof. dr. Petra Fistra na Gorenjskem, ki je bila v decembru 2020 postavljena v Galeriji dr. Ceneta Avgušтина na Zavodu za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj. Intervju je bil zamišljen kot dialog med profesorjem Fistro in gradivom na razstavi. Vprašanja za intervju so prispevali soavtorji razstave Maja Avguštin, Nataša Ulen, Judita Lux, Matevž Remškar, Mojca Tercelj Otorepec, Bernarda Jesenko Filipič in Saša Roškar. Del intervjuja je izvedla etnologinja Saša Roškar, delno pa je sestavljen iz pogovora, ki sta ga s profesorjem Fistro imela arhitekta Luka Jerman in Janko Rožič 6. februarja 2023. Ker na razstavi ni bil predvajan, ga v rahlo predelani obliki objavljamo na tem mestu.

renjske, prvi Fister, ki je bil nemškega porekla, pa je prišel sem v začetku 17. stoletja in se poročil s Slovenko Potočnikovo. Fistri so se povsem integrirali v novo okolje, tako da so jih zaradi njihove zavednosti celo preganjali. Tudi sam sem kot otrok med drugo svetovno vojno doživel, da nas je nemški okupator izselil iz hiše v Radvljici. Odšli smo v vas Ovsiše, kjer je gradil hišo očetov brat, ki pa je bil ubit v vojni. V tej hiši smo preživeli naslednjih 20 let. Ko sem končal gimnazijo v Kranju, sem se želel vpisati na Likovno akademijo, a so me vsi pregovarjali, naj izberem kaj finančno bolj stabilnega, in tako sem izbral arhitekturo. Že moja matura v gimnaziji je bila povezana z zgodovino in kulturno dediščino. Po vpisu na Fakulteto za arhitekturo me je seveda še posebej zanimala zgodovina arhitekture, visoke ocene pa sem imel pri vseh predmetih. Diplomsko sem delal pri profesorju Kurentu – pravzaprav kar dve. Prva, ki je obravnavala neke industrijske zgradbe, mu ni bila všeč. Potem mi je za nalogo dal študijo rimskih spomenikov, ki so jih takrat izkopavali v Šempetru pri Celju. Pripravil sem natančno raziskavo vseh šempetrskih spomenikov, njihovo temeljito rekonstrukcijo in razpostavitev. Ta raziskava je bila kasneje objavljena tudi v Angliji, ne sicer kot moja diploma, ampak v okviru dosežkov na področju zgodovine slovenskega prostora.

Kako pa ste začeli svojo poklicno pot na področju varstva dediščine?

Med študijem sem prejemal štipendijo, zato sem se moral zaposliti na oddelku za arhitekturo na Občini Novo mesto – to je bilo leta 1964. V tistem času so hoteli okoli vzpetine sredi Novega mesta, na kateri je vizualno izpostavljena cerkev, postaviti stolpnice, ki bi zakrile pogled na cerkev. Skušal sem jim dokazati, da to ne gre. Naredil sem več risb, nekatere z akvareli, in jih poslal tudi na ministrstvo. Stolpnice so sicer prepovedali postaviti, vendar sem zaradi tega po dveh mesecih izgubil službo, poleg tega pa so mi za štiri leta onemogočili zaposlitev kjerkoli v Jugoslaviji. Ker sem znal nemško, angleško in francosko, sem se moral ozreti v tujino, prijavil sem se na razpis univerze Sorbona v Parizu. Raziskava šempetrskih spomenikov, ki je bila objavljena v Angliji, mi je pomagala, da sem za naslednji dve leti dobil delo na oddelku Sorbone na otoku Delos v Grčiji, kjer sem spet delal z arheologi in v celoti rekonstruiral vilo, ki so jo izkopavali. Raziskava, pri kateri sem sodeloval, je bila kasneje objavljena, in lahko rečem, da sem hvaležen, ker so me v Novem mestu takrat odpustili.

Potem sem pa izvedel, da bodo na Zavodu za spomeniško varstvo v Kranju zaposlili arhitekta, ki bi jim pomagal pri njihovem delu. Kmalu po zaposlitvi na Zavodu sem na podlagi rezultatov dela s Sorbone dobil tudi možnost, da dve leti sodelujem na študiju za arhitekto konservatorje v Rimu. V tem času sem za Zavod že delal tudi raziskave starih mestnih jeder. Najprej so bila to mestna

jedra Radovljice, Tržiča in Kranja ter malo kasneje tudi Škofje Loke. Vse stavbe so želeli prepleskati v neke nove barve. Vprašanje je torej bilo, kaj narediti? S kolegi smo zato rekonstruirali prvotne barve in naredili rekonstrukcijsko raziskavo, ki sem jo potem predstavil v Rimu v okviru Unescovega študija. In tam so mi naročili, da takšni študiji naredim še v dveh mestih v Italiji. Ko sem to opravil, sem dobil magisterij, prvi magisterij za svojo strokovno smer študija in dela na raziskavah in ohranjanju kulturne dediščine arhitekture. Ker je bil magisterij narejen v tujini, ga je bilo potrebno nostrificirati v Beogradu. Od tam pa sem dobil obvestilo, da magisterija Unesca ne bodo priznali, ampak ga bo potrebno narediti še enkrat.

Ali so barvne raziskave fasad vedno nastale na podlagi sondiranja fasad?

Ko sem bil na kranjskem Zavodu za spomeniško varstvo, je vedno vse sondiral restavrator. Bologno sem pa v veliki meri sondiral tudi sam – nekaj pa so imeli tudi že opravljenega.

So bile barvne raziskave naselij narejene kot usmeritve lastnikom, konservatorjem ali obojim?

Obojim. Treba je povedati, da so rekonstrukcije poslikav velik kulturni prispevek k ohranjanju kulturne dediščine. Ne samo posamezne stavbe, ampak tudi celote. In v teh primerih potrebuje rekonstrukcija finančno podporo. V Naklem je denimo cerkev sama financirala tisto rekonstrukcijo in še danes je zadovoljna. Danes žal drugače ne znamo gledati na vrednost ...

Kako popustljiva naj bo konservatorska stroka do sodobnega okusa pri barvnih prezentacijah?

Predvsem gre za to, da se rekonstruira tudi določene faze razvoja barv in potem to poskusi vnesti v celotno stanje današnjega prostora. Če je ohranjena vsa arhitektura in je mogoče ugotoviti celotno rekonstrukcijo poslikav posameznih hiš, potem je mogoča tudi rekonstrukcija poslikav. S tem nič slabega ne naredimo. Danes so objekti velikokrat poslikani z izstopajočimi barvami, ki nimajo nobenega odnosa ne z arhitekturo ne s prostorom ne z ničimer. Tudi v novejši arhitekturi bi se morali izogibati kričečih barv, ki dodatno onesnažujejo naselja in krajino. Če arhitektura ni ohranjena, se lahko uporabi barvo, ki bi tej arhitekturi dala neko določeno vrednost. Kajti barva lahko daje arhitekturi dodatno vrednost.

Kakšno delo ste še opravljali v tem prvem obdobju, ko ste bili zaposleni na Zavodu v Kranju?

Zelo veliko sem sodeloval z raziskovalci Zavoda za spomeniško varstvo in z umetnostnimi zgodovinarji po Sloveniji. Poskušal sem dokazati, da kulturne dediščine arhitekture ne moremo omejiti na Jugoslavijo ali celo Slovenijo. V tistem času sem se poročil z Majdo, etnologinjo, ki je po izvoru Korošica. Skupaj sva začela raziskovati Koroško, ki jo je ona seveda dobro poznala. Takrat sem spoznal, da spomeniško varstvo v tistem času ni prepoznalo enega pomembnega elementa, to so ostanki protiturških taborov. Raziskave sem razširil na celo Slovenijo, Avstrijo, Italijo in tudi na neprave protiturške tabore, to je utrdbe proti Turkom na Madžarskem in Hrvaškem. Kolega, s katerim sva skupaj študirala v Rimu na Unescu in sva si dopisovala, mi je povedal, da imajo tudi v Romuniji protiturške tabore, ki jih nihče ni raziskoval. Z ženo sva za svoj denar s spačkom potovala po celem Balkanu, raziskala in dokumentirala veliko protiturških taborov. S pomočjo arhivskega gradiva sva ugotovila, da so bili v 15. in 16. stoletju povezani s Slovenijo kot ena izmed glavnih oblik ustvarjanja obrambe proti turškim vpadam. To sem potem seveda podrobno obdelal.

Kaj bi svetovali tistemu, ki bi želel danes nadaljevati raziskovanje protiturških taborov?

Pomembno se mi zdi, da bi jih razumeli kot eno zelo pomembnih sestavin cerkvene arhitekture. Predvsem na Koroškem so to že uresničili. Tukaj pa pogosto odstranjujejo tudi najmanjše ostanke teh protiturških taborov ali še tisti delček obzidja, ki je ohranjen, spremenijo v nekaj drugega. Svetoval bi, da se ne upošteva tega, kar so že leta 1615 zahtevali fevdalni lastniki ozemlja, kjer so se nahajali protiturški tabori: ti so pri dunajskem cesarju zahtevali, da se vsi protiturški tabori podrejo, ker so jih kmetje začeli uporabljati kot svoje utrdbe proti njim. In večino tudi so podrli. Potem je na to pristala še cerkev in še danes tako deluje. A protiturški tabori so v resnici med najpomembnejšimi stavbami, zgrajenimi v Sloveniji. Ko so bili objavljeni drugje po svetu in smo v Romuniji odkrili njihove tabore, jih povezali s slovenskimi in objavili dva članka o tem – so tam postali Unescov spomenik. Pri nas pa nič. V večji meri je bil restavriran edino Tabor nad Cerovim.

Iz pregleda arhivskega gradiva je razvidno, da so vsako leto (med leti 1975 in 1978) na Gorenjskem potekale arhitekturne izmere vseh objektov znotraj izbrane mestnega jedra (Tržič 1975, Kamnik 1976, Kranj 1977, Radovljica 1978, Kropa 1978/79), kar se iz današnje perspektive zdi skorajda neverjetno. Kako je potekal proces dela s študenti, dela s prebivalci in potem delo v pisarni?

Takrat je bilo mogoče pridobiti sredstva za vse sodelavce, s katerimi smo delali skupaj. To je podprla država, predvsem pa Fakulteta za arhitekturo. Takrat sem predaval na različnih fakultetah: Biotehniški fakulteti, Fakulteti za gradbeništvo, Akademiji za likovno umetnost, Oddelku za restavratorstvo, Fakulteti za arhitekturo v Zagrebu, univerzah v Italiji in Avstriji ... In vse to je bilo povezano. Delali smo lahko prav zaradi te povezanosti. Ne smemo se zapirati, treba je povezovati vse, kar je pozitivno – in tudi stvari, ki so negativne; vse je dobro predstaviti javnosti. Če je bil narejen revitalizacijski načrt, je bil tudi predstavljen. Vsak načrt prenove je imel program, kako z upravljanjem dopolniti posamezne stvari.

Vedno tudi opozorim, da je potrebno delati v skladu z različnimi Unescovimi načeli. Ta načela je potrebno prevesti in predstaviti javnosti in to ne samo v teoriji, ampak tudi neposredno v praksi. Vedno smo izdelali takšno dokumentacijo, ki jo je konkretna skupina zmogla. Povsod smo tudi označili, kateri dokumenti še manjkajo. Na primer, včasih se je delalo le s fotografijo in priloženim popisom, kaj več s študenti ni bilo mogoče narediti. Ampak kljub temu se je na ta način dobilo osnovno izhodišče za nadaljevanje dokumentiranja.

Zakaj je bila v sedemdesetih letih drugačna energija, drugačen pogled na ta vprašanja, kot je danes?

Na to vprašanje je enostavno odgovoriti: ker je bila takrat po vsem svetu ena nova stopnja razvoja v odnosu do dediščine ter nov način, kako se razvoj usmerja, kako se načrtuje in v načrtovanje vključuje tudi način življenja. Veseli me, da nekatere države pri svojih politikah načrtovanja to upoštevajo še danes. Na primer Slovaška, ki stavbno dediščino vključuje, je med državami, ki imajo na Unescovem seznamu največ spomenikov na število prebivalcev. Podobno je tudi na Bavarskem. Nenavadno pa je, da politika pri nas takšnih strokovnih predlogov ne sprejme. Politiko pa lahko spremenijo ali vsaj dopolnijo ljudje. In zato je potrebno med ljudi priti s čim več informacijami. A ne smemo vsega ocenjevati le skozi količino denarja – kjer imajo največ milijarderjev, imajo pogosto najslabše ohranjeno kulturno dediščino.

Kakšno je bilo sodelovanje spomeniške in muzejske službe na Gorenjskem v tistem času, na čem je temeljilo? Na osebnih ali uradnih dogovorih?

Moja želja je bila sodelovati ne le s posameznimi strokovnjaki, ampak tudi z institucijami, s katerimi sem lahko ustvarjal manjkajoče raziskave, ki sem jih skupaj z evropskimi strokovnjaki vključil v sistem. Sodelovanje je bilo odlično, se je pa tu in tam pojavil tudi kakšen problem, npr. Kamnik. Odlično sem

sodeloval z radovljiškimi institucijami in zato prejel tudi občinsko priznanje. Delo je bilo v večini povezano z razpoznavanjem še neprepoznanih vrednot kulturne dediščine. In to v vseh pogledih: oblike pokrajine, oblike človekove poselitve te pokrajine, načini oblikovanja arhitekture v tej pokrajini ... Vse to je bilo potrebno raziskati. Običajno se je začelo s področjem, ki je bilo povezano z mojo diplomom – z arheologijo.

Z arheologom iz Gorenjskega muzeja Andrejem Valičem sva šla neštetokrat na teren, kjer so nastajala nova naselja, in nova spoznanja vključevala v védenje o kulturni dediščini. Pri gradu Kamen sva na primer skupaj raziskovala, zakaj je sploh nastal tam, kakšni so bili začetki. Valič je odkril smer, po kateri so tovorili železo na drugo stran Karavank, in nadzorni stolp nad tovarniki z železom. Grad Kamen so zgradili tako, da bi se lahko branili v primeru napada. Odkrili smo namreč določene elemente, ki so samo tukaj, ki jih na drugih gradovih ni: na primer podzemni rov iz starega dela gradu z vhodom točno pod straniščem – tam so najbrž imeli stvari, ki bi jih lahko zlili na zavojevalce ...

Kasneje ste se podali v akademski svet ...

V začetku sedemdesetih let so me na Fakulteti za arhitekturo prosili, če bi lahko sodeloval kot sopredavatelj za zgodovino arhitekture. Ko sem prišel na fakulteto, sem takoj uvedel še nov predmet, varstvo arhitekturne dediščine. Prosil sem tudi, če lahko raziskave v zvezi s protiturškimi tabori prijavim kot izhodišče za doktorat znanosti. S pomočjo mnenj umetnostnih zgodovinarjev, kot je bil npr. dr. Šumi, so privolili. Bil sem med prvimi arhitekti, ki so sodelovali pri spomeniškem varstvu.

Kako ste razvili metodologijo glede na to, da pred vami na fakulteti predmeta o prenovi praktično ni bilo? Marjan Mušič je predaval le zgodovino arhitekture.

Zgodovina arhitekture je bila tu zgodovina arhitektov, ne pa arhitekture – samo arhitekti so bili edino merilo za vse, kar je drugje veljalo za zgrešen pristop. Mi smo Dubrovnik in cel zaliv Kotorja rešili na drug način: kot skupina sodelavcev, ki se posvetujejo in učijo eden od drugega.

Metodologijo ste torej razvijali sproti, glede na širjenje raziskav ...

Ne jaz sam, ampak smo jo v dolgih letih strokovnega dela razvijali skupno, s študenti in asistenti na fakulteti, Darkom Likarjem, Ljubom Lahom, Živo Deu, Matejo Kavčič in še mnogimi drugimi, torej z lastnimi raziskavami in delom, z domačim in mednarodnim sodelovanjem, vrhunec tega napora pa

predstavlja projekt Reurbanizacija naselbin in arhitekture, ki ga je sofinancirala Evropska unija.

Nam lahko poveste več o tem? Kakšne so vaše izkušnje pri raziskavah mest?

V letih od 2003 do 2007 sem sodeloval pri raziskavi Re Urban Mobil, Mobiliziranje reurbanizacije v razmerah demografskih sprememb na ravni Evropske unije o prenovi naselbinske arhitekture in pripravi metodologije prostorskega načrtovanja. Vključena so bila štiri evropska mesta, v raziskavi pa so sodelovali naši študentje, slovenski strokovnjaki in večja skupina raziskovalcev iz ZDA. Izbrali smo štiri večja zgodovinsko pomembna mesta: Bologno, Leipzig, Leon in Ljubljano. V raziskavi so predstavljeni sistemi, kako naj se dela in s kom, kako se odzvati na stvarne probleme in povezati različne stroke. Glavni poudarek našega načina dela je bil, da so strokovne raziskave in ocene vključevale prebivalce, uporabnike in lastnike. Povezovali smo značilnosti ožjega in širšega prostora, torej mikro in makro regije in države. Seveda pa nikoli in nikjer ne sme odgovarjati na razvojna vprašanja in se lotevati takšnih nalog le politika tistega trenutka. Ljubljano smo raziskali zelo natančno, praktično na hišo natančno, glede na spomeniškovarstvene lastnosti, urbanistične pomene in identiteto tega prostora. Mesto pa je odklonilo, da bi naše raziskave upoštevali pri nadaljnjem načrtovanju razvoja. To predstavlja poseben problem, ker zato nismo upravičeni do nekaterih evropskih sredstev. Iz enega avstrijskih mest smo na primer prejeli pobudo za nov prenovitveni, reurbanizacijski načrt in predlagal sem, da naj to naredijo skupaj z enim slovenskim mestom. Izbrana je bila Škofja Loka, kjer smo že prej z evropskimi strokovnjaki naredili načrt za bodoči razvoj in hkrati ohranitev dediščine. Vendar država teh iniciativ ni podprla. Slovenija žal še vedno ne upošteva predlaganega nivoja varstva kulturne dediščine, kot je to uspešno sprejela Evropa in priporoča Unesco. In tako še vedno izgubljam, kar smo v preteklosti zgradili.

Ste pa v času dela s študenti zasnovali *Korpus slovenske arhitekture*, ki je izjemen arhiv vsega, kar ste v dolgih desetletjih s študenti sistematično izmerili in izrisali in s smernicami lahko služi kot izvrstna strokovna podlaga prenove. Kako je sestavljen?

Korpus slovenske arhitekture ima dve sestavini. Eno je zgodovina slovenske arhitekture, kjer so objekti izbrani glede na njihovo zgodovinsko vrednost. Drugo pa je prenova arhitekturne dediščine. Študent, ki je delal izpit s tega področja, je izbral nekaj, kar je sodilo v kulturno dediščino – ni šlo nujno za spomenik, lahko je bila tudi samo registrirana dediščina. Po iniciativi štu-

dentov so bile narejene tudi njihove lastne domačije ali kaj podobnega, ampak to so bili redki primeri.

Za potrebe naloge iz prenove se je študent moral oglasiti na Zavodu za spomeniško varstvo in tam je pogosto tudi oddal svoje delo. V korpusu zato nekateri dela manjkajo, ker so originali ostali na nekaterih enotah Zavoda. Žal pa je bil del dokumentacije, preden smo jo oddali v Arhiv Slovenije, dobesedno pokraden.

Ali vidite možnost digitalizacije Korpusa, da bi bil bolj dostopen širši javnosti?

Korpus slovenske arhitekture je dostopen v Arhivu Slovenije. Tega korpusa je 64 dolžinskih metrov, preko 7000 enot, in vsaka enota pomeni študijo z različnimi risbami in tekstom, ki ni bil računalniško napisan. Menim, da bi morali digitalizirati osnovni seznam in pregled vsebine, morda posamezne dele, ni pa treba cele raziskave. Ta naj bo na voljo tistemu, ki bi jo potreboval pri svojem delu.

Kaj pa menite o sodobnih načinih dokumentiranja kulturne dediščine?

Za dokumentiranje kulturne dediščine je vedno potrebno imeti več različnih strokovnjakov. Kaj je pomembno: uporaba, vrednotenje ter spoznavanje njene vloge v prostoru, razvoju in zgodovini. Sodobno skeniranje z droni v visoki ločljivosti na velikih območjih prinaša izjemne možnosti, a to ne pomeni, da dobimo avtomatično tudi podatke o materialih – ne pove, ali je zid iz opeke ali kamna, z malto ali brez, ali kakšna je vrsta lesa ... Celo vrsto podatkov je treba še dodatno raziskati in jih potem vnesti tudi v ta najbolj napreden sistem.

Čemu bi pripisali svoje pionirstvo na področju varstva dediščine v kontekstu prostora?

Potrebno je sodelovati s prebivalci, lastniki in uporabniki prostora. Ne sme se gledati samo posameznega dela hiše ali samo posameznega dela mesta. Ne vem, zakaj se ti principi ne uporabljajo pri sodobnem prostorskem načrtovanju. Pri projektu, o katerem sem govoril, je posebna skupina naredila tudi obsežne ankete, kjer so ljudi spraševali o načinu življenja, o vrednotenju tega življenja in o možnostih in željah za del mesta, za vsako stavbo ali za del stavbe, v kateri ljudje živijo. Če ugotovimo, da dediščino ohranjajo samo starejši, potem tega znanja manjka v vseh šolah in med mladimi.

To je obveza, ki jo dobi človek, če jasno in aktivno sodeluje z izkušnjo celostnega sveta, tj. vsega, kar povezuje, sorodne, bližnje kraje in tudi izkušnje, ki

so preko medijev in sodobnih tehnologij znane vsemu svetu. Sam zahtevam, da se prostor spozna skupaj z ljudmi, ki tam živijo.

Koliko je na vašo afiniteto do človeka in njegovega načina življenja ter do etnologije kot stroke vplivalo delo vaše žene, etnologinje Majde Fister?

Zagotovo je, sodelovala sva, kolikor sva mogla. Vesel sem, da je moja žena etnologinja, kajti vedno me je zanimala zgodovina ljudi. Pri hišah in naseljih se mi zdi pomembne želje lastnikov v ozadju in predvsem, kje so vzroki za kvaliteten dosežek. Ti vzroki so bili premalo osvetljeni. Če poznamo ljudi, če poznamo način življenja, je lažje. Brez soproge bi bilo torej opravljenega veliko manj dela. Kot arhitekt sem prej raziskoval sam, ampak ni bilo tako celovito, hitro in uspešno. Tudi raziskovanje zgodovine lastne družine in imena me je pripeljalo do spoznanja, da so način življenja posameznikov, skupin, območij, najširših področij ... vsi povezani s kulturno dediščino.

: Majda in Peter Fister v Šenkovi hiši na Zgornjem Jezerskem | foto: Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj

Kakšno je bilo vaše sodelovanje s predstavniki Zavoda za spomeniško varstvo kasneje, ko tam niste bili več zaposleni? In kako ste sodelovali z različnimi strokami?

Neposredno in izredno aktivno. Sodeloval sem z arheologi, etnologi, umetnostnimi zgodovinarji ... Če vzamem za primer Izolo, tam je s celotno ekipo sodeloval Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Pogosto sem kar neposredno povabil ljudi k sodelovanju. Imel pa sem tudi sodelavce na fakulteti, ki so kasneje nadaljevali z varstvom kulturne dediščine in deloma z raziskavami zgodovine arhitekture. Sodelovanja med strokami sem se lotil po evropskih merilih in sicer, da ima strokovnjak posamezne stroke, ki sodeluje pri nekem projektu ali raziskavi, obvezo, da odgovori na določena vprašanja s področja svoje stroke. Vprašanja sem reševal v povezavi s pomembnimi strokovnimi skupinami, tako v Sloveniji kot v tujini. Ko smo delali Ljubljano, sem sodeloval z washingtonsko univerzo, ker v Ljubljani med načrtovalci nisem našel sogovornika. Gre za nujnost strokovnega sodelovanja.

Kakšen je bil vaš odnos do politike?

V času svojega strokovnega delovanja sem bil večkrat vprašan, zakaj se ne včlanim v Komunistično partijo, da bi bil tudi politično pomemben; povedal in napisal sem, da bom delal vse življenje strokovno, za ljudi, ne za politiko. Verjetno mi je bilo zato težje tudi strokovno delovati, marsičesa žal nismo mogli uveljaviti, vendar mi je prav zaveza strokovnosti v resnici omogočila, da sem bil vse življenje povezan s svetom, predvsem s strokovnjaki v Evropi in Ameriki. Tako sem lahko pridobil tudi sredstva, da sem strokovno delal s študenti na terenu doma.

Kakšna je zavest o kulturni dediščini danes?

Rekel bi, da je kulturna dediščina v medijih na splošno za preprostega bralca predstavljena premalo nazorno kot sestavni del življenja in vsega človeštva; prepogosto se predstavlja samo z vidika ene od strok, npr. umetnostne zgodovine. Splošna družbena zavest o ključnih vrednotah se lahko izoblikuje takrat, kadar je že prisotna predhodna izobrazba in ustrezno vedenje, da je kulturna dediščina dejansko nekaj najbolj dragocenega – ne samo za posameznika in skupnost v sodobnosti, ampak tudi za bodočnost. Dediščina, ki nastaja dandanes, si komajda zasluži to ime: veliko »dosežkov« moderne arhitekture je zgolj kopija iz drugih krajev z drugačnim načinom življenja in ostajajo prazni. Tudi stolpnica, v kateri živiva z ženo, ne sodi v zgodovinsko arhitekturno dediščino Slovenije, ampak je narejena po tujih

zgledih. A to mi vedno tudi da misliti, zakaj je bilo potrebno delati na ta način in zakaj še danes delamo tako.

Kaj bi rekli nekomu, ki pravi, da je obnova stare hiše predraga?

Naj vpraša mene, ki sem strokovno obnovil celotno domačijo v Malih Kompoljah! Ko sva z ženo iskala vikend, sva našla podrto kaščo v Tuhinjski dolini. Kar nekaj tamkajšnjih kašč smo namreč ohranili tako, da smo jih prenesli v kamniški muzej, ta pa je bila podrta in sva iz nje naredila svojo počitniško hiško. Kasneje sva iskala nekaj več: najmanj sto let staro hišo, povezano s svojim okoljem, pa tudi ljudi, ki bi bili pripravljeni sprejeti tako prenovo. Našla in obnovila sva domačijo s hišo in hlevom. Hiša je bila že enajst let nenaseljena in opuščena, danes pa je to energetska obnovljena hiša, ki ima ohranjene notranje sestavine, vse elemente, ki so bili nekoč spremenjeni, pa sva obnovila v sodobni obliki s sodobnimi materiali. In iz lastne izkušnje lahko povem, da je obnova lahko v resnici veliko cenejša od novogradnje.

Bi lahko primerjali svoja sodelovanja pri obnovi spominskih hiš velikih osebnosti, npr. Prešernove rojstne hiše, Finžgarjeve rojstne hiše ali Hribarjeve vile?

Pri Prešernovi hiši sem v čim večji meri želel pustiti stanje, kakršno je bilo v Prešernovem času. Kasneje pa so začeli prinašati predmete, ki sploh niso bili Prešernovi, in začeli govoriti, da je v tej postelji spal Prešeren in podobno ... Pa vhod v hišo in sosednja hiša ... z vsem tem smo imeli hude težave. Za Finžgarjevo rojstno hišo in Janšev čebelnjak sem zato zahteval, da se ju povrne v njuno obdobje.

Na začetku prenove Šivčeve hiše v Radovljici ste naleteli na izjemne najdbe znotraj prezidanih sten tako na fasadi kot tudi v notranjščini hiše. Zaradi tega se je obnova verjetna morala začasno ustaviti. Koliko časa vam je namenil investitor, da ste lahko izvedli obširne raziskave in pripravili tako temeljito dokumentacijo?

Moram reči, da je investitor dopustil vse, kar je bilo potrebno. To pa tudi zato, ker je bilo že predhodno sprejeto, da bo Šivčeva hiša eden od spomenikov, ne samo v Radovljici, ampak v širšem slovenskem prostoru, kjer bo prikazana tudi notranja oprema, kuhinjski prostori ...

Za fasado na primer najprej ni bilo mišljeno, da bi jo obnavljali na takšen način, potem je bila rekonstruirana na podlagi vseh najdb. Ves čas sem sodeloval z restavratorji, skupaj smo raziskovali in ugotovili cel kup stvari, ki sem jih rad razlagal tudi na vodenih ogledih po Šivčevi hiši, saj so iz ugotovitev,

kako je ta hiša narejena, izhajala osnovna spoznanja o tem, kako je bila zgrajena Radovljica.

Na kaj ste pri prenovi Šivčeve hiše najbolj ponosni? Kaj vam je uspelo kot konservatorju takrat uresničiti?

To, da je mogoče občutiti, kako so nekoč živeli v njej – to je bistveno.

Ali vam je obnova in dokumentiranje katere od gorenjskih cerkva, pri kateri ste sodelovali, predstavljala še poseben strokovni izziv?

Eden prvih dosežkov, ko sem še delal na kranjskem zavodu, je bila cerkev pri Naklem, tista na polju, ki ima baročne poslikave. Želeli so jo poslikati z modernimi barvami, sam pa sem odkril, da bi bilo ostanke baročne poslikave mogoče rekonstruirati in sem zahteval, da to upoštevajo. Želeli so moderne slike – črno in belo ali nekaj takega. Ker cerkev sama takrat ni bila posebej zaščitena, sem zahtevo poslal tudi na Ministrstvo za prostor in tudi tam so pritrdili, da naj se rekonstruirajo baročne poslikave. Proti temu pa je bilo celo nekaj umetnostnih zgodovinarjev, ki se niso strinjali z rekonstrukcijo. Izkazalo se je, da je cerkev imela v celoti ohranjeno baročno poslikavo, le preslikana je bila v vojnem času.

Ali pa ta mala cerkvica nad Kamnikom, Mali grad. Ko se je delala prenova, sem povabil umetnostne zgodovinarje, da bi se skupaj odločili – Cevca, Zadnikarja in Šumija. Povabil sem vse skupaj in vsi so mi odgovorili, da skupaj na ogled ne bodo prišli. Potem sem pa moral sodelovati z vsakim posebej in vsak je imel svoje zahteve. Moja zahteva je bila, da skupaj primerjamo interpretacije, a zdaj je v kleti Cevc, v pritličju Šumi in v nadstropju Zadnikar. Tako je, če vrhunski umetnostni zgodovinarji ne morejo sodelovati med seboj. In zato je najboljše rekonstruiran gotski del, čeprav ni povsem gotovo, da je tak tudi bil.

Kaj bi arhitektom in konservatorjem različnih strok dali za popotnico iz svojega pestrega strokovnega življenja?

Pomembno je razumevanje in raziskovanje prostora ter branje strokovne literature že opravljenih raziskav. Učiti se je treba tudi iz tujih primerov ter iz različnih pristopov, prostorskih ureditev in dokumentov na mednarodni ravni izveči tisto, kar bi bilo dobro za nas. Kulturno dediščino je treba ohranjati ne samo zaradi varovanja samega, temveč zato, ker je nepogrešljiv sestavni del razvoja prostora.

| Foto: Jana Jocif

P O G O V O R

Maruša Zorec:

»Dejstvo je, da smo skozi zgodovino vse prevečkrat rezali in uničevali preteklost ter posledično zanikovali svojo identiteto.«

Pogovarjala se je *Nataša Kovšca*

Maruša Zorec, ki jo poznamo predvsem po subtilnih prenovah stavb kulturne dediščine, sodi med najvidnejše slovenske arhitektke. Od leta 2005, ko je ustanovila svoj lastni arhitekturni biro Arrea, je s sodelavci realizirala vrsto odmevnih projektov, kot so prenova trga in gradnja zunanjega oltarja v Brezjah (2008), prenova Vetrinjskega dvora v Mariboru (2010), ureditev grajske pristave v Ormožu (2011), prenova Plečnikove hiše (2015) in Švicarije v Ljubljani (2017) ter gradu Goričko (2019). Za svoja dela je prejela tudi več pomembnih nagrad: Prešernovo

priznanje (2012), Plečnikovo medaljo za aktualno realizacijo (2016 in 2021) ter platinasti svinčnik – nagrado, ki jo podeljuje Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije. Na osnovi odmevnih prenov je leta 2018 prejela tudi povabilo za sodelovanje na 16. arhitekturnem bienalu v Benetkah, ki sta ga kurirali arhitektki Yvonne Farrell in Shelley McNamara.

Od leta 1993 poučuje tudi na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani, kjer se ukvarja predvsem s problematiko in prakso prenove kulturne dediščine s posebnim poudarkom na raziskovanju in prenovi arhitekture 20. stoletja.

V ospredju najinega pogovora so bili seveda njeni arhitekturni projekti, v katerih poskuša »preteklost upoštevati kot živ organizem« in plasti različnih zgodovinskih obdobj »povezati s časom, ki šele prihaja«. Spregovorili pa sva tudi o varovanju, zaščiti in valorizaciji dediščine modernistične arhitekture danes.

Tvoje arhitekturno delo se odlikuje po vrsti odličnih prenov historičnih objektov v Sloveniji. Od kod izvira ta naklonjenost do varovanja dediščine?

Moja naklonjenost in spoštovanje, morda celo neka ljubezen do starega izvira iz otroštva, ker sem odrasla v družini, kjer se je vedno pripovedovalo veliko zgodb in je bila preteklost nenehno prisotna. Pozneje se je moje zanimanje razširilo na podobe in prostor v širšem smislu, seveda prostor bližnje okolice, kot so stare hiše ter ostanki in pričevanja, ki so zapisana v stavbah. Med študijem pa se je to zanimanje preneslo tudi na raziskovanje zgodovine in iskanje podatkov o tem, kako je bil prostor videti nekoč.

Za projekte, s katerimi se ukvarjam, pa lahko rečem, da so se zgodili po naključju. Moja prva projekta sta se pravzaprav pojavila kot povabilo: za prenovu Frančiškanske kapele je bil natečaj vabljenim, za knjižnico dr. Franceta Sušnika na Ravnah na Koroškem pa je natečaj organizirala Zbornica za arhitekturo in prostor. Obe prenovi sta bili tudi uspešni in še danes so projekti prenov tisti, ki me najbolj privlačijo, ker so zelo kompleksni, večplastni.

Še posebej te zanima arhitektura šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja, ki velja za eno najbolj inovativnih obdobj arhitekturnega snovanja pri nas. Zakaj je arhitektura tega obdobja specifična?

Lahko rečem, da se je tudi naklonjenost do modernizma, podobno kot do dediščine starejših obdobj, razvila ob ukvarjanju in raziskovanju arhitekture šestdesetih in sedemdesetih let. Kajti bolj kot arhitekturo nekega obdobja

poznaš in jo razumeš, bolj jo spoštuješ, veš, zakaj je pomembna. Z dediščino tega obdobja sem se začela intenzivneje ukvarjati, ko sem raziskovala delo Otona Jugovca in sem morala preučiti tudi širši prostorsko-časovni kontekst, v katerem je nastalo njegovo delo. Ob tem preučevanju sem seveda odkrila tudi vse vrednote, ki so pomembne za to obdobje, predvsem odnos do konstrukcije in osredotočenost na bistvo. Arhitektura tega obdobja je funkcionalna, racionalna, fleksibilno zasnovana, velika pozornost je posvečena detajlu. Hkrati pa je ta arhitektura – drugače kot izvorna modernistična arhitektura z začetka ali sredine 20. stoletja, recimo Le Corbusierjeva dela – bolj senzibilna in ima nek odnos tudi do širšega prostora, v katerega je umeščena, za kar je imel v našem prostoru največ zaslug Edvard Ravnikar, ki je vplival na celo generacijo mlajših arhitektov, kot so Savin Sever, Milan Mihelič, Oton Jugovec, Stanko Krist, Miloš Bonča in Svetozar Križaj. Ravnikar je pravzaprav v svojem delu združeval vplive Le Corbusierja in Plečnika, kar seveda pomeni, da je Ravnikarjeva dediščina arhitektura, ki je zelo močno vpeta v širši kontekst – Le Corbusier se namreč ni toliko ukvarjal z materialom in detajlom kot Plečnik. V tem primeru torej lahko govorimo o združevanju izkušenj, ki jih je Ravnikar zagotovo imel in posledično prenašal na svoje

: Plečnikova hiša, Ljubljana, 2015 | foto: Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj

študente. Če se vrnem k vprašanju, to je arhitektura pravega merila, ni prevelika in se res subtilno izraža z artikulacijo konstrukcije, fasade, mreže in detajla. Gre pravzaprav za arhitekturo, ki ima zelo veliko kvaliteto, ki morda sploh še niso bile ovrednotene in predstavljene v našem prostoru.

S kolegi arhitekti Tino Gregorič, Natašo Koselj in Vojtehom Ravnikarjem ste leta 1999 dali pobudo za ohranitev Učnih delavnic Zavoda za gluho mladino arhitekta Savina Severja. Leta 2001 je izšel katalog, v katerem so evidentirane pomembnejše modernistične arhitekture od leta 1945 do 1970, kasneje pa je na pobudo Tine Gregorič nastala tudi internetna stran *Evidenca*. Od kod ste črpali gradivo?

Temelj za *Evidenco* so bile pravzaprav pregledne razstave, ki jih je v Moderni galeriji pripravil Stane Bernik in so obsegale vsako desetletje druge polovice 20. stoletja posebej, petdeseta, šestdeseta in sedemdeseta leta. Bernikova knjiga *Slovenska arhitektura 20. stoletja* je morda najbolj celovit izbor in predstavitev te arhitekture. Mi smo se osredotočili na obdobje med 1945 in 1970 z namenom, da opozorimo tako širšo javnost kot tudi stroko in Zavod za varstvo kulturne dediščine, da je modernistična arhitektura ogrožena. *Evidenca* je namreč začela nastajati v devetdesetih letih, v času sprememb političnega sistema, ko se je že vedelo, da je ta arhitektura v veliki nevarnosti. Kajti vzporedno s političnimi spremembami so se spremenili tudi lastniški odnosi, ki so posledično vodili v menjavo vsebine. Hkrati pa je minilo že več kot trideset let od njenega nastanka, tako da je bila potrebna vzdrževanja in obnove, saj je bila v posameznih primerih že v zelo slabem stanju. Skratka, lastniki so začeli to arhitekturo zaradi novih vsebin in dotrajanosti prenavljati, vendar je pogosto prihajalo do špekulacij. Vedeti je namreč treba, da je ta dediščina zelo krhka, ker temelji na montažnih konstrukcijah, montažni pa so tudi fasadni paneli. In ker je bila eksperimentalna tudi pri detajlu, je zahtevala redno vzdrževanje, do katerega pa ni prišlo. Spoštovati je bilo treba tako njeno strukturo kot tudi volumen, saj je bila v merilu zelo majhna. Novi lastniki pa so imeli velike apetite in so hoteli izkoristiti slabo stanje dediščine za lokacije, na katerih je mogoče zgraditi veliko več.

Ali lahko neprimerno pozidavo ponazoriš s kakšnim primerom?

Lep primer so Učne delavnice Zavoda za gluho mladino Savina Severja, ki so bile v osnovi pritlični objekt s kletjo in so imele dovolj naravne svetlobe, da ni bila potrebna nobena umetna osvetlitev. Ko so učne delavnice izselili in se je zamenjal lastnik – to je bilo gradbeno podjetje SCT, ki je lokacijo dobilo kot del kupnine – je bila stavba prepuščena propadanju. Stavbe ni nihče vzdrževal in je postala ruševina, pozneje pa je novi lastnik lokacijo tudi izkoristil: na

mestu pritličnega objekta je nameraval zgraditi štirinadstropno stavbo – gre namreč za lokacijo za Astro za Bežigradom v Ljubljani, ki ima zelo visoko ceno. Glede na to, da je lastnik iz pritličja in kleti dobil kar štiri nadstropja, se da natančno izračunati, kakšen finančni profit je načrtoval.

Danes pa se na tem mestu načrtuje kar osemnadstropno stavbo, kar pomeni tudi osemkrat večji dobiček! In teh primerov je v našem prostoru kar nekaj, od Kolizeja do Mladinske knjige v Ljubljani. Skratka, v vseh primerih gre za arhitekturno dediščino, ki je bila majhnega merila z nekim določenim namenom. Severjeve Učne delavnice, ki so se nahajale za visoko stavbo Astre, so predstavljale nekakšen predah, za njimi pa je zopet sledila visoka stavba. To pomeni, da so bile modernistične stavbe urbanistično gledano zelo premišljene. Danes pa je urbanizem stroka, ki deluje preveč v interesu kapitala.

Kako to, da Zavod za varstvo kulturne dediščine v takšnih situacijah ne ukrepa?

Zavod seveda zelo spoštujem, ker z njim veliko sodelujem, vendar še vedno mislim, da so premalo strogi, da bi morali biti bolj striktni in pazljivi tako pri varovanju kot tudi v odnosu do dediščine 20. stoletja, predvsem druge polovice. Glavni krivec za neprimerne pozidave pa je seveda naša arhitekturna stroka, vendar je zavod edini, ki nam lahko pri varovanju modernistične dediščine nudi formalno podporo in pomoč. Poudariti tudi moram, da je bilo prav na podlagi *Evidence* veliko modernistične arhitekture tudi dejansko vpisane v register in s tem zaščitene. Vendar so pritiski kapitala tako močni, da zavod zagotovo ne bi smel biti edini, ki ščiti dediščino. Recimo, trenutno predstavlja velik problem stavba Mladinske knjige, ki je ravno tako dediščina Savina Severja, kjer naši kolegi veselo sledijo logiki kapitala: na tem prostoru namreč želijo zgraditi čim več kvadratnih metrov stavbnih površin.

Kot vemo, vsi objekti ne izpolnjujejo kulturnovarstvenih kriterijev za zaščito in ne sodijo v stavbno dediščino. Kateri so bistveni pogoji za ohranjanje dediščine?

Po mojem mnenju bi morala biti dolžnost Zavoda za varstvo kulturne dediščine, da skrbi za zapuščino vseh preteklih obdobij. Vprašanje seveda je, katero je tisto obdobje, ki omogoča vrednotenje z neke objektivne distance. Načelo, ki smo se ga mi držali, ko smo pripravljali *Evidenco*, je bila tridesetletna distanca: popis smo namreč delali tik pred letom 2000, zato smo zajeli stavbe do leta 1970. Danes se ta distanca v tujini celo povečuje, trideset let se mnogim zdi prekratek čas. Po drugi strani pa je trideset let zlasti za ogrožene stavbe predolga doba. Na primer, Frančiškanske kapele, ki sem jo naredila pred petindvajsetimi leti, danes ni več, kar seveda pomeni, da se transformacija arhitekture včasih zgodi, preden mine trideset let. Poleg tega je treba se-

znam dediščine nenehno obnavljati in skrbeti za vpis novih stavb v register, ker je žal to edino pomagalo, da lastniki stavb skupaj z arhitekti ne uničujejo tega, kar so gradili pred nami. Hkrati pa se neprestano spreminja tudi odnos do preteklosti. Za primer lahko vzamem Plečnika: njegova dela nam danes več pomenijo kot pred dvajsetimi leti, ko smo se začeli ukvarjati z njegovim opusom. Pred dvajsetimi leti je namreč prevladovalo mnenje, da ni vse, kar je Plečnik naredil, zares dobro. Danes smo veliko bolj previdni pri vrednotenju njegove arhitekture tako pri nas kot tudi v tujini, ker se je spremenil odnos, ki je postal bolj spoštljiv. Skratka, zdi se mi, da je treba te sezname arhitekturne dediščine neprestano pregledovati.

: Vetrinjski dvor, Maribor, 2010 | foto: arhiv Arrea

Omenila si spreminjanje odnosa do preteklosti v različnih obdobjih 20. stoletja: kakšna pa so bila zakonska določila o varstvu kulturne dediščine po drugi svetovni vojni, v času socializma, v petdesetih in šestdesetih letih?

Takrat sama doktrina še ni toliko raziskovala dediščine in ni bila dosledna pri vseh posegih obnove. Že Plečnik je bil relativno zelo radikalen do arhitekturnih ostankov. Na primer, ruševino na Štancah je nadgradil, nadzidal, obzidal in s tem ustvaril objekt, po katerem lahko hodimo. Danes bi bil takšen poseg neizvedljiv, okrog ruševin bi namreč napeli vrstico in se starih kamnov sploh ne bi smeli dotakniti. Naslednji primer je Rimski zid, na katerem je naredil piramido, v Križankah pa je olupil omet obodnega zidu in naredil okna na dvorišča. S študenti smo se veliko ukvarjali s Plečnikovimi prenovami in

: Grad Goričko, 2019 | foto: arhiv Arrea

smo odkrili, da je bil ob podpori Franceta Steleta resnično radikalen, za kar smo mu danes zelo hvaležni. S tem je namreč objekte, ki bi bili nekakšni nedotakljivi artefakti, spremenil v žive organizme z vsebino in javne prostore mesta.

Koliko pravzaprav na odnos do pretekle arhitekturne dediščine vpliva politični sistem? V času socializma je bil namreč prav zaradi ideologije prisoten odpor do preteklosti, še posebej do simbolov moči, aristokratske in sakralne arhitekture.

Vse to zelo drži. Vsekakor se zaradi političnega sistema spreminja odnos do dediščine. V prvih letih po političnih spremembah, torej po letu 1990 je bil odnos do arhitekture, ki je nastala v času socializma, izjemno oster. Danes je odnos do arhitekture brutalizma, kot jo tudi pogosto imenujemo, zaradi časovne distance nekoliko boljši, ampak še vedno slabšalen, kljub temu da je bila jugoslovanska arhitektura iz tega obdobja pred štirimi leti predstavljena v galeriji MoMA v New Yorku. Res pa je tudi, da se na arhitekturo, predvsem tisto, ki je nastala v bližnji preteklosti, gleda precej bolj kritično. Na primer, trenutno so na udaru osemdeseta leta in arhitektura postmodernizma, za katero se nam zdi, da ni vredna ohranjanja. Čeprav zagotovo vsebuje neke sledi, ki bi jih veljalo ohraniti za naprej.

Mislim, da je treba biti pri vrednotenju dediščine nevtralen, kar se tiče politike. Ker dejstvo je, da smo skozi zgodovino vse prevečkrat rezali in uničevali preteklost ter posledično zanikovali tudi svojo identiteto, to, kar smo. Mislim tudi, da bi morali biti ponosni na vse, kar je nastalo tako v preteklih stoletjih kot tudi v bližnji preteklosti, predvsem pa spoštovati dela svojih prednikov. Odnos do preteklosti je namreč med našimi kolegi še vedno nespoštljiv.

Kako pa skrbimo za stanovanjske soseske iz obdobja modernizma? Njihova odlika je predvsem pravo razmerje med bivalnim in odprtim prostorom, hkrati pa vemo, da so energetske potratne.

Problema modernističnih stanovanjskih sosesk sta po mojem mnenju dva. Prvi je urbanistični, želja ljubljanske občine je namreč bila, da se mesto zgošča navznoter – te tendence je pravzaprav v Ljubljani vzpostavil Janez Koželj s svojo ekipo. Vendar se ob tem zastavi vprašanje, zgoščanje na račun česa? Kajti prazne površine so pogosto kvaliteten in integralni del neke celovite urbanistične zasnove, na primer Bratovževe ploščadi ali stanovanjskih sosesk v Šiški, kjer so začeli praznine v bistvu zapolnjevati. S tem polnjenjem praznin pa se je začel posledično izgubljati tudi urbanistični koncept. Stanovalci so se seveda pritoževali, vendar niso bili uspešni. Argument mesta pa je bil, da so zelene površine v veliki meri zasedli avtomobili, kar je dejansko res,

saj v šestdesetih letih še ni bilo takega pritiska prometa na zunanje površine, kot je danes.

Skratka, varovanje razmerja med praznim in polnim, med pozidanim in zelenim ali urbanimi ploščadmi je eden od ključnih problemov urbanizma. Kajti zavod sprva ni prepoznal, da je potrebno varovati tudi vplivno območje neke dediščine ali spomenika. In pravzaprav šele v zadnjem času prihaja v veljavo, da zavod ščiti tudi vplivna območja stavbne dediščine, torej dediščino v širšem kontekstu. Če ponazorim s primerom: pri prenovi Plečnikovega stadiona se je vnela burna razprava o tem, kaj je njegovo vplivno območje in ali je mogoče severni rob stadiona pozidati, saj vendar stoji v praznem prostoru.

Druga problematika modernističnih sosesk pa je energetska sanacija, ki so se je ljudje zelo močno oprijeli kot neke priložnosti, da si zmanjšajo stroške ogrevanja, za kar so na voljo tudi državna sredstva. Namreč, na modernističnih stavbah so bili vidni materiali, beton in obloge, da je bilo jasno, iz česa je hiša zgrajena. Pri energetske sanaciji pa so hiše v številnih primerih popolnoma oblekli v izolacijo in jih ometali, tako da so v celoti izgubile svojo govorico. Pri sanaciji so se pravzaprav uničile zelo kvalitetne soseske, saj so izgubile svojo zunanjo podobo in s tem identiteto. Zbanalizirala se je ne samo njihova arhitekturna podoba, ampak tudi njihova artikulacija, govorica. Lep primer je soseska Trnovskih blokov, ki so imeli čelne fasade oblečene z modularno fasadno opeko. Pri sanaciji so rjavkaste cementne plošče na fasadi pobarvali sivo, na mesta, kjer je bila prej opeka, pa so nalepili keramične ploščice ali jih pobarvali z oranžno barvo. Mislim, da ta primer zelo nazorno pokaže, kako danes dojemamo modernistično arhitekturo, ki je imela svojo jasno logiko: nosilne elemente oblečene z opeko, polnila pa obložena z montažnimi elementi. Fasadne členitve seveda ne moremo zgolj narisati, ker ni pomembna samo podoba, ampak gre za konstrukcijsko logiko, ki je seveda eden ključnih elementov te arhitekture.

Podobna usoda je doletela tudi Fürstove bloke na Glavarjevi ulici, ki smo jih tik pred zdajci vpisali v register, kar je bila moja pobuda. Gre namreč za pet blokov, ki tvorijo skupno celoto in so imeli stranice ravno tako oblečene s fasadno opeko, glavne fasade pa s salonitnimi ploščami. Ker pa so bile stavbe zaščitene, je zavod zahteval, da bloki ostanejo takšni, kot so bili, torej, da mora biti vidno, kaj so nosilne stene in kaj so polnila.

Arhitektura je vedno bila odsev časa in predstavlja zgodovinsko, materialno in likovno vrednost določenega obdobja. Ali obstaja po tvojem mnenju razlika, kako vrednotimo dediščino modernizma in kako zapuščino preteklih zgodovinskih obdobj, če vemo, da ima tudi vsaka doba specifičen odnos do preteklosti?

Mislim, da danes ni razlike v vrednotenju. Poudariti pa moram, da gre v modernizmu za drugačen način gradnje: modernistična arhitektura ima nosilne

stebre in nekaj, kar je vmes, medtem ko je klasična arhitektura zid v celoti. Zid pa je seveda precej lažje izolirati in ometati kot betonske stebre in opečno polnilo. Če bi želeli energetske sanirati Ferantov vrt, bi se torej znašli pred veliko zagato, kajti stavba ima tisoč vogalčkov, polno vidnega betona in fasadne opeke. Če bi dodali dvajsetcentimetrsko oblogo, bi seveda govorico arhitekture, ki je strukturalistična, kar pomeni, da je zelo razčlenjena, popolnoma spremenili. Predvsem pa bi se spremenila govorica arhitekture oziroma je sploh ne bi bilo več, saj bi bila njena struktura popolnoma oblečena in skrita.

Projekti prenove modernistične arhitekture so prav zato na nek način še bolj zahtevni kot prenove klasične arhitekture in se jih morda sploh ne da tako dosledno izpeljati. Podobno na primer velja tudi za baročne arhitekture s štukaturami na fasadah, ki jih ni mogoče energetske sanirati, ker bi morali vse dekoracije sneti in ponovno nalepiti, spremenila pa bi se tudi razmerja, saj bi bila okna poglobljena za debelino obloge. Skratka, to so stvari, ki so v arhitekturi zelo pomembne in bi morali o njih zagotovo več govoriti. Tudi zato, ker so stavbe lepe, a je žal lepota postala pojem, o katerem se danes sploh ne pogovarjamo več.

Za arhitekturne prenove, ki si jih ustvarila s svojim birojem Arrea v zadnjem desetletju in pol, si prejela tudi več odmevnih nagrad. Kakšne so usmeritve prenov danes?

Temu lahko rečemo doktrina varovanja in prenove. Danes prenove vedno bolj temeljijo na natančnem raziskovanju, če gre za pomembno dediščino. Odkriti je potrebno vse gradivo, ki obstaja o stavbi in njeni preteklosti. Hkrati pa je treba biti pri posegih čim bolj dosleden in spoštljiv do avtentičnosti arhitekture, kar pomeni maksimalno ohranjati njeno originalno substanco. Pomemben vidik je seveda tudi vrednotenje arhitekture, kar pomeni, da je treba odkriti, kaj je najbolj pomembno, na manj pomembnih delih pa dopuščati spremembe, transformacije. Ta presoja je seveda odvisna od statusa dediščine in vedno poteka v sodelovanju z Zavodom za varstvo kulturne dediščine. Gre pravzaprav za diskusijo, za usklajevanja, pogosto za sklepanje kompromisov, včasih na obeh straneh. In prav pogovori in usklajevanja so pravzaprav tisto, kar dela prenove zanimive.

Je pa res, da se doktrina v zadnjih letih zelo spreminja in posodablja. To, kar danes novega dodajaš staremu oziroma obstoječemu, ni več tako radikalno drugačno, ampak se med starim in novim išče dialog. Skuša se razumeti, kaj je govorica starega in kako se z govorico novega približati staremu, kako pravzaprav nadaljevati zgodbo. To pomeni, da posamezne plasti arhitekture niso več različne, kot je bilo v preteklosti, ko je veljalo, da mora biti prizidek viden, narejen iz kortena ali betona, da bo drugačen kot ometana stavba. Da-

nes se trudimo ohraniti vse, kar je zapuščina preteklega časa, tudi nekaj, kar je bilo narejeno včeraj.

Da so jasno razvidne vse zgodovinske plasti arhitekture?

Seveda, da je razvidno, da je čas tisti, ki se ga spoštuje. Na primer, na modernističnem bloku nemškega arhitekta Ludwiga Miesa van der Roheja v Stuttgartu so v šestdesetih letih zamenjali originalna okna in jih nadomestili s plastičnimi. In ko je komisija pri prenovi odločala o tem, ali je bolje pustiti plastična okna ali narediti repliko originalnih oken, so se odločili, da bodo pustili plastična, ker so ravno tako priča določenega časa – v tem primeru priča nekulture ali neprimernega odnosa do dediščine v času šestdesetih let. To pomeni, da tudi elementi, ki so bili dodani in morda niso najboljši, pripovedujejo zgodbo stavbe.

Tudi mi smo Švicarijo obnovili tako, da je videti, kot da bi bila zgrajena včeraj, čeprav se nam to že med obnovo ni zdelo najbolj prav. Švicarija je namreč bila samo deset let v takšnem stanju, potem pa so zanjo nastopili slabi časi. Vendar se danes njene zgodbe približno stotih let, ko je bila v slabem stanju, ne da več natančno prebrati. Ljudem je seveda všeč, da je taka, kot je bila prvotno. V resnici pa smo s prenovo zabrisali dolgo obdobje, ko se ji ni godilo najboljše.

Ali gre v takšnih primerih za odločitve arhitekta ali pa je potrebno usklajevanje z Zavodom za varstvo kulturne dediščine oziroma pristojnim konservatorjem?

Vedno gre za dialog s konservatorjem. V primeru Švicarije sva morda s Tatjano Adamič prepozno načeli to temo, kako bi lahko prikazali tudi obdobje propadanja stavbe, plastovitost tega časa. Pri prenovah se pravzaprav srečujemo z vrsto dilem, ki seveda nimajo samo ene rešitve. Kajti stanje stavb je običajno zelo slabo in vseh plasti zgodovine niti ni mogoče pokazati. V Švicariji je bila notranjost prezidana in poslikana, deloma oblečena s ploščicami. Hkrati pa so tudi intervencije, ki so potrebne zato, da stavbo pripraviš na novo življenje, zelo zahtevne, saj je treba dodati instalacije, rešiti požarne zahteve.

Kako dosežeš ravnotežje/dialog med ohranjanjem dediščine in ustvarjalnostjo/avtorskim jezikom? Kako pravzaprav v prostoru, ki vsebuje več zgodovinskih plasti, oblikuješ enakovredno dopolnitev?

Pri ustvarjanju dialoga med novim in starim je zelo pomembna količina obstoječega in seveda njegova kvaliteta: včasih je ohranjenega zelo malo in ima

: Grajska pristava v Ormožu, 2011 | foto: arhiv Arrea

velik pomen, drugič je ohranjenega veliko, vendar je nepomembno. Količina posegov pa je odvisna tudi od statusa zapuščine. Ko smo prenavljali grajsko pristavo v Ormožu, ki je bila zaščitená kot dediščina, je bila zahteva in želja Zavoda za varstvo kulturne dediščine samo, da ohranimo streho. Vse ostalo smo lahko projektirali po svoje, tako da smo ohranili le obokane prostore, notranjost pa transformirali in naredili nove odprtine. V Plečnikovi hiši, ki je bila zaščitená kot spomenik, pa je bilo drugače. Ohraniti smo morali vse obstoječe, hkrati pa smo morali hišo statično utrditi. Šlo je pravzaprav za zelo grobe posege, ki so tudi ogrozili spomenik, vendar smo stavbo morali po poselih vrniti v prvotno stanje.

Skratka, razmerje med novim in starim je odvisno od pomena in ohranjenosti zapuščine. Včasih je seveda novo močnejše od starega, vendar je moja želja, da staro z novim deluje kot skladna celota, da novo ne preglasi starega,

ampak ga dopolni. Hkrati pa lahko preberemo vsa zgodovinska obdobja, da je viden potek časa.

V tvojih delih gre resnično za subtilne intervencije, v katerih novi elementi, materiali in barve ne izstopajo. Kaj pa v prostoru izpostaviš v primerih, ko ni mogoče dodati novih elementov?

Tako v Švicariji kot tudi v Plečnikovi hiši ni bilo možno dodati veliko novega. Zato me je v takšnih primerih začelo zanimati, kako se razvija notranji prostor, kako je mogoče na novo organizirati poti obiskovalcev. Svobodno gibanje po prostoru, ki ga je vpeljala moderna, je namreč značilno za naš čas. Takšno kroženje smo na primer omogočili v Plečnikovi hiši in v Ormožu. Gre za t. i. prosti tloris, kjer hodnik in soba tvorita en organizem, kjer praznina pravzaprav povezuje prostore. Zdelo se mi je, da tudi če ne dodamo veliko novega, lahko obiskovalcem omogočimo nekakšno novo svobodo znotraj starega, in da je morda prosto gibanje po prostoru celo več kot materialna prezenca novih elementov.

V Švicariji pa tudi kroženja ni bilo mogoče izvesti, zato smo iskali dialog z ritmom in artikulacijo elementov, pa tudi barvno in materialno skladnost. Stavba je bila namreč skoraj kričeča arhitektura, polna vzorcev in različnih materialov, kamna, lesa, jekla, ometa. V praksi je to pomenilo, da smo v pritličju, kjer so bila rdeče pobarvana okna, dodali vse elemente iz rdeče pobarvanega lesa in s tem ustvarili neko komunikacijo. V zgornjih nadstropjih, kjer je prevladoval smrekov les, pa smo dodali smrekov tlak in svetle lesene elemente.

: Notranjost Švicarije pred prenovo | foto: arhiv Arrea

: Švicarija, Ljubljana, 2017 | foto: arhiv Arrea

S katerim projektom prenove se trenutno ukvarjate v biroju?

Trenutno se ukvarjamo s prenovo dvorca Javornik na Ravnah na Koroškem, ki je dolga leta sameval in propadal. Bil je pravzaprav tik pred rušenjem, nato pa se je občina, ki je našla možnost financiranja, odločila, da bo v njem urenila dom za ostarele in nekakšen medgeneracijski center s kavarno, ker ima dvorec prekrasen pogled na Ravne. V tem primeru dialoga med novim in stari pa smo se dolgo ukvarjali z vprašanjem, kako prisloniti nov kompleks, v katerem bo šestdeset sob, k temu krhkemu historičnemu objektu, ki ima na sprednji fasadi izpostavljen rizalit. Na sprednji fasadi seveda nismo mogli ničesar dodati, pomembna pa je tudi zadnja fasada, ki ima lasten vhod. Zato smo se odločili, da bomo objekt, ki je lesen, načrtovali v obliki črke L in ga prislonili na tisto stranico, kjer je nekoč že obstajal prizidek. Na ta način smo namreč dobili notranje dvorišče, kamor bodo orientirani tudi vsi bivalni prostori doma. Ključen premislek je torej bil, kako spojiti novo in staro ter kam sploh prisloniti nov objekt, da bo dvorec ohranil svojo prvotno podobo.

Omenila si, da bo prizidek dvorca Javornik lesen. Kakšno vlogo imajo v твоjih projektih trajnostni materiali?

Razmišljanje o trajnostnih materialih in načinih ogrevanja je danes izjemno pomembno zato, da pustimo čim manjši ogljični odtis na tem planetu. Kadar le imamo priložnost, uporabljamo les, še posebej, ko gre za prizidke, kot je dom za ostarele v Ravnah na Koroškem, kjer je lesena tudi konstrukcija, uporabljamo pa tudi glinene omete. Les je seveda krasen material. Najpomembnejše pri delu z lesom pa je, da ga znaš uporabljati na pravi način. Najslabše namreč je, da zgradiš betonsko hišo in jo obdaš z leseno fasado – v Sloveniji imamo kar nekaj takšnih primerov tudi zelo znanih arhitektov. Les je pravzaprav material, ki mora biti nekoliko zaščiten, to pomeni, da je najboljši za konstrukcije in notranje prostore ter manj kot zunanja obloga. Je pa res, da so trajnostni materiali, kot je les, bolj zahtevni kot beton, vendar je kvaliteta bivanja v lesenih objektih veliko boljša. Povsem drugačen je tudi njegov ogljični odtis: kubični meter aluminija namreč proizvede kar tri tisoč kubičnih metrov ogljikovega dioksida, les pa ogljikov dioksid porablja, ko raste. In prav ta razmerja dajo misliti, da je treba uporabljati čim več naravnih materialov. Pri prenovah je seveda to težje izvedljivo, vendar lahko rečem, da se uporablja vedno manj betona. Pri mojih prvih prenovah so bile vse plošče še betonske, ravno tako je bilo betonsko injektiranje. Danes pa se uporablja večinoma sovprežne konstrukcije, narejene iz lesenih tramov in tanke plasti betona za povezavo. Tudi injektira se z apnencem, apneni pa so tudi ometi, ker bolj dihaajo kot cement.

Svoje izkušnje prenašáš tudi na nove generacije arhitektov. Kaj – poleg študijskega programa – še želiš posredovati študentom?

Kar se tiče študijskega programa, smo zelo svobodni, tako da lahko program oblikujemo po svojih konceptih, s katerimi želimo študente v prvi vrsti navdušiti za dediščino. Hkrati pa jih želimo navaditi raziskovanja, da znajo odkriti vire, s katerimi lahko spoznavajo preteklost in jo tudi razumejo. Temu seveda sledijo posegi v dediščino, tako da jo odpirajo, čistijo in dodajajo nove dele. Moj cilj namreč je, da se naučijo prav tega dialoga novo – staro in razmerij med njima: koliko novega in kako pravzaprav omogočiti novo življenje znotraj starega. Ker brez življenja dediščina ne preživi. Pri vajah sodelujemo tudi z Oddelkom za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete, tako da njihovi študentje delujejo kot konservatorji v projektih naših študentov. Letos pa bomo sodelovali tudi z Oddelkom za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete. S tem študentom pokažemo, da so projekti prenov interdisciplinarni proces, v katerem je arhitekt glavni nosilec odgovornosti, ki skrbi za spoštovanje do preteklosti. Po drugi strani pa nosi odgovornost do sodobnosti, da bo arhitektura v našem času lahko živela in da bo to življenje v dediščini potekalo v skladu s standardi našega časa, s tem, kar mi danes, v 21. stoletju potrebujemo in pričakujemo. Skratka, študentom pokažemo, da mora dediščina kvaliteto življenja tudi omogočati, ker konservator vedno brani preteklost, arhitekt pa ima odgovornost predvsem do sedanjosti. In prav v tej točki je potreben dialog, kar želimo naučiti tudi naše študente, kako zelo pomembna je komunikacija med različnimi strokami.

Veliko pa s študenti delamo tudi na terenu. Letos gremo v Studenice, kjer se bomo ukvarjali s samostanom, lansko leto smo preučevali dvorec Hošperk. Običajno se srečujemo tudi z Zavodom za varstvo kulturne dediščine, tako da študenti spoznajo realno situacijo, kar je seveda povsem drugače kot v časih, ko sem sama študirala, ko smo delali futuristično-utopične projekte. Danes jih poskušamo seznaniti z zahtevnostjo situacije, jih pripraviti na to, da so odgovorni, samostojni. Hkrati pa pridobijo ustrezno znanje, ki je potrebno tako za raziskovanje kot tudi za ustvarjalni del projektiranja, v katerem dejansko združijo sedanjost in preteklost v novo celoto. Veliko imajo tudi kritik in javnih nastopov: prvič, da znajo projekt predstaviti, in drugič, da se znajo zanj boriti.

Trenutno se s študenti ukvarjamo s Križankami, ker je kompleks ogrožen. In ker nameravajo Srednjo šolo za oblikovanje in fotografijo izseliti, naša skupina študentov razmišlja o novih vsebinah kompleksa: torej, katere vsebine bi bile najbolj primerne za to kompleksno strukturo nekdanjega samostana, da bi prostor ostal javen, čim bolj pretočen in živ. Plečnik je namreč samostan odprl javnosti. To pa je hkrati še eno pomembno sporočilo, da dediščina mora biti čim bolj dostopna javnosti.

Zagotovo je pomembna tudi jasna vizija ohranjanja, brez katere številni objekti propadajo. Ali ta vizija v slovenskem prostoru sploh obstaja?

Priznati moram, da je odnos do dediščine še vedno slab, tako do profane dediščine, ki ni zaščitena, kot do spomenikov. Da se o tem v našem prostoru premalo govori, veliko pove tudi dejstvo, da študentje ne razumejo likovne govorice obstoječe arhitekture in se pogosto prvič soočijo s problematiko ohranjanja dediščine. V našem prostoru imamo pravzaprav veliko dediščine, ki ni zavarovana in nima režima ohranjanja, pa tudi ljudje do nje nimajo nobenega odnosa. Obnova se jim zdi prezahtevna, pretežka, ker so morda stavbe res v slabem stanju in jih je zato še težje prepričati, da arhitekturo ohranijo. Pred kratkim smo prenovili pritlično hišo na Glincah, ki so jo novi lastniki najprej želeli podreti, ker je bila premajhna. Ker pa se z njihovo odločitvijo nisem strinjala, smo se skupaj odločili, da bomo podaljšali samo streho na zadnji strani, tako da je hiša ohranila prvotno podobo. Danes imata stari del in prizidek, ki je v celoti lesen, skupno streho, lastnik pa nam je zelo hvaležen, da stare hiše ni podrl. Ko se je ukvarjal s prenovo, se je namreč nanjo navezal, začel je spoštovati njene vrednote, razmerja in proporce.

Ali takšni primeri potrjujejo, da se kljub vsemu dviga zavest o ohranjanju dediščine in prostora nasploh?

Se, ampak prepočasi. Še vedno je potrebno veliko osebnega angažmaja, da lastnike prepričaš, zakaj je dobro dediščino ohraniti, ker bi vsi radi zgradili novo, večje. Odnos do arhitekture in seveda do prostora nasploh je po mojem mnenju enak kot do drugih ljudi. Najprej se je treba vprašati, kakšne so naše splošne vrednote. Pred kratkim sem na predstavitvi magistrske naloge vprašala študentko, katero vrednoto bi postavila na prvo mesto. Odgovorila je: to, da delaš nekaj dobrega.

Hvala po pogovor.

France Stele in prenove arhitekturnih spomenikov

Franci Lazarini

Prispevek obravnava pet primerov prenov ljubljanskih arhitekturnih spomenikov iz obdobja med obema svetovnima vojnama, tj. v času, ko je slovensko konservatorsko službo vodil umetnostni zgodovinar France Stele. Poudarek je na vprašanju, kakšna so bila Steletova načela pri posameznih projektih in katerim vidikom (avtentičnost, estetski učinek, funkcionalnost) je pri svojih odločitvah dajal prednost.

Umetnostni zgodovinar France Stele (1886–1972) je bil ena najvidnejših osebnosti slovenskega kulturnega življenja v obdobju med obema svetovnima vojnama. Aktiven je bil na več področjih, med pomembnejšimi pa je njegov prispevek pri vzpostavitvi konservatorske službe na Slovenskem.¹

: France Stele (1886–1972)

| © ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta

Stele je umetnostno zgodovino študiral na Dunaju, kjer se je srečal s spomeniškovarstveno doktrino Aloisa Riegla (1858–1905) in Maxa Dvořáka (1874–1921), ki je ravno v času Steletovega študija vodil reorganizacijo avstrijskega spomeniškega varstva.² Ena od njegovih reform je bila decentralizacija in profesionalizacija konservatorske službe z uvedbo deželnih spomeniških uradov z dvema poklicnima konservatorjema, enim umetnostnozgodovinske in drugim tehnične stroke. Tako je bil leta 1913 po Dvořákovim zamisli ustanovljen Deželni spomeniški urad za Kranjsko, Stele pa je postal deželni konservator; imenovanje drugega konservatorja, arhitekta Ivana Vurnika (1884–1971), pa je preprečila prva svetovna vojna, ki je prekinila tudi Steletovo delovanje (Baš 1953–1954, 28; Stele 1965, 18–19). Po vrnitvi iz ruskega ujetništva leta 1919 je ponovno prevzel svoj nekdanji urad, ki je sedaj kot Spomeniški urad za Slovenijo razširil svoje področje delovanja tudi na Štajersko, Koroško in Prekmurje.³ V konservatorski službi je deloval vse do 1938, ko je postal profesor na ljubljanski Filozofski fakulteti, vodenje spomeniškega varstva pa je začasno prevzel še v le-

¹ Temeljna literatura o Steletu: Cevc 1959; Stelè 1965; Menaše 1966; Cevc 1971; Cevc 1998; Stelè 1997; Prelovšek 2016; Murovec 2018; Krmelj 2021; Rozman 2022.

² Riegl 1903; Dvořák 1916 (slovenski prevod uvodnega poglavja: Dvořák 2011). O spomeniškovarstveni doktrini dunajske šole: Pirkovič 1993, 11–21.

³ Po uvedbi diktature in razdelitvi Kraljevine Jugoslavije na banovine (1929) se je spomeniški urad preimenoval v Banovinski spomeniški referat.

tih 1944–1945, ko so Nemci aretirali tedanjega konservatorja Franceta Mesesnela (1894–1945).

Čas Steletovega konservatorskega delovanja sovпада z obdobjem kulturnega razcveta Slovencev, ki je sledilo ustanovitvi prve jugoslovanske države, predvsem pa vzpostavitvi novih institucij nacionalnega pomena, med katere sodijo univerza, narodna galerija, etnografski muzej, akademija znanosti in umetnosti, univerzitetna knjižnica ipd. Zato ne čudi, da je v navedenem obdobju pomemben arhitekturni in urbanistični razvoj doživela tudi Ljubljana, ki se je iz avstrijskega provincialnega mesta postopoma prelevila v prestolnico Slovencev.⁴ Pri tem je ključno vlogo igral arhitekt Jože Plečnik (1872–1957), s katerim je Stele tesno sodeloval.⁵ Ne le, da je o arhitektovih delih pisal, ga promoviral in branil, kot konservator je omogočil tudi nekatere projekte, ki z današnjega zornega kota veljajo za problematične, skupaj z vodjo mestnega gradbenega urada, Matkom Prelovškom (1876–1955), pa je ključno sodeloval pri nastanku t. i. Plečnikove Ljubljane.⁶

Stele se je v obdobju med obema svetovnima vojnama oddaljil od spomeniškovarstvenih načel Riegla in svojega učitelja Dvořáka in do neke mere razvil lastno doktrino,⁷ ki je odmevala tudi v praksi. V tem prispevku bom predstavil nekaj izbranih prenov in revitalizacij starejših ljubljanskih arhitekturnih spomenikov iz časa Steletovega vodenja spomeniškega urada, ki z današnjega zornega kota morda veljajo za neobičajne, vsaj kar se združevanja starega in novega tiče. Pri tem nas bodo zanimali predvsem umetnostnozgodovinski, konservatorski, estetski in praktični vidiki omenjenih prenov.

Impresionist poslika baročno notranjščino – frančiškanska cerkev

Frančiškanska oziroma nekdanja avguštinska cerkev Marijinega oznanjenja ima že zaradi svoje lege v mestnem središču pomembno estetsko, pa tudi religiozno vlogo. Med letoma 1646 in 1660 zgrajena cerkev je med 19. stoletjem doživela več sprememb, med katerimi je bila brez dvoma najbolj obsežna preureditev notranjščine po potresu 1895, ko so loretsko hišico (posvečena 1669), ki je stala sredi prezbiterija, umaknili na njegovo zunanjo stran, Robbov veliki oltar (po 1740) pa izpod slavaloločne odprtine prestavili k severni steni, s čí-

⁴ Slednje je bil celo neke vrste politični program. Pokrajinski namestnik za Slovenijo Ivan Hribar je tako na inavguraciji ljubljanskega župana Ljudevita Periča, 24. oktobra 1921, poudaril, da bo Ljubljana tudi z zunanjim izgledom morala pokazati nedavno pridobljeno vlogo ene od treh prestolnic nove jugoslovanske države; prim. *Slovesna zaprisega* 1921.

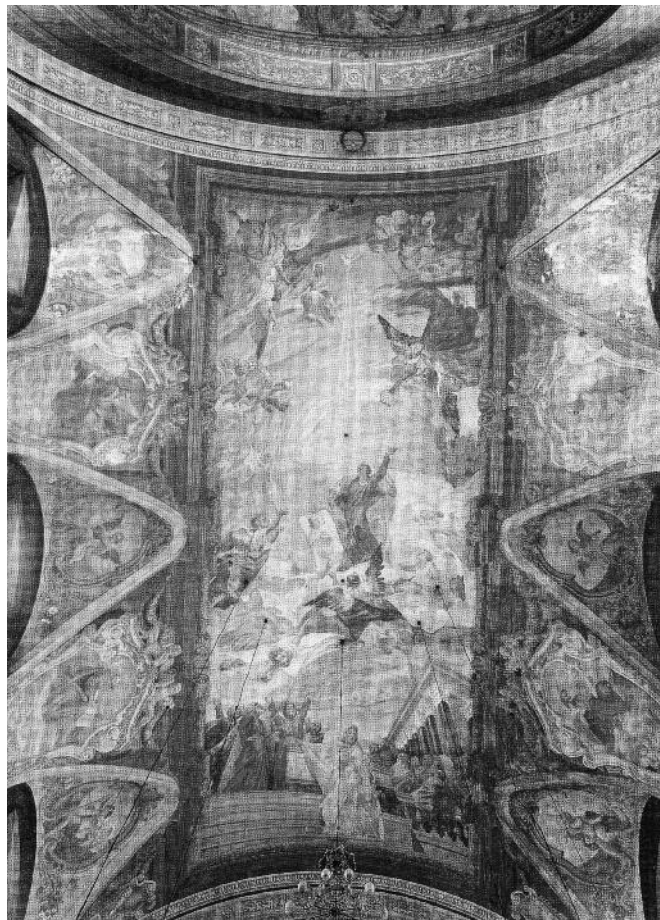
⁵ Temeljna literatura o Plečniku: Krečič 1992; Prelovšek 1992 (dopolnjena slovenska izdaja Prelovšek 2017); Stabenow 1996; Valena 2013.

⁶ O odnosu med Steletom in Plečnikom: Prelovšek v *Acta historiae artis Slovenica* 2017; Lazarini 2019, 167–171.

⁷ Več o razvoju Steletove spomeniškovarstvene doktrine: Pirković 1993, 29–37.

: Matevž Langus: poslikava prezbiterja
franciškanske cerkve, Ljubljana
| fotografirano pred 1935 | Kronika slovenskih
mest 2/1935

: Matej Sternen: poslikava prezbiterja frančiškanske
cerkve, Ljubljana, 1935 | Frančiškani v Ljubljani:
Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja. Ljubljana:
Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000

mer so precej izboljšali njegov vizualni učinek.⁸ Druga pomembna sprememba je bila poslikava celotne notranjščine (oboka ladje in prezbiterja ter stranskih kapel), delo Matevža Langusa (1792–1855) iz let 1845–1855, ki je popolnoma spremenila podobo prvotno neposlikanega prostora, v katerem so umetnostno izstopali zlasti kvalitetni baročni oltarji (Stele 1935, 221).

Poslikavo oboka sta dve leti po omenjenem potresu z oljnatimi barvami preslikala dunajska slikarja Joseph Kastner in Josef Kleinert, s čimer sta v precejšnji meri uničila Lan-

8 O arhitekturi in opreми frančiškanske cerkve: Prelovšek 2000; Resman 2000; Resman 2012.

gusovo mojstrovino (Stele 1935, 221). Njun poseg je bil deležen številnih kritik, hkrati pa je bil s tehničnega vidika slabo izveden. Ker rekonstrukcija Langusove poslikave ni bila več mogoča, se je vodstvo župnije odločilo za drzno rešitev – snetje stare poslikave in novo poslikavo oboka ladje in prezbitarija⁹ (Stele 1935, 221). Slednjo je med letoma 1935 in 1936 izvedel Matej Sternen (1870–1949), sicer znan kot eden štirih slovenskih impresionistov. Slednji je bil kot odličen restavrator eden najtesnejših Steletovih sodelavcev pri prenovi različnih stenskih in stropnih poslikav.¹⁰ S poslikavo se je Sternen odlično navezal na tradicijo baročnega iluzionizma, hkrati pa obdržal za impresionizem značilen kolorit in sproščeno potezo (Komelj 2000, 376). Pri tej, na prvi pogled nenavadni odločitvi moramo poudariti, da je odločitev zanj, kakor tudi za izbor umetnika, prišla od naročnika, župnije Ljubljana – Marijino oznanjenje, ki jo je zastopal župnik p. Angelik Tominec (1892–1961), čigar brat (in v tem času kaplan v omenjeni župniji), p. Roman Tominec (1900–1991), je bil po izobrazbi tudi umetnostni zgodovinar in mu je starejši brat prepuščal tovrstne odločitve.¹¹ Vsekakor pa je bilo pri tovrstnih posegih Steletovo mnenje *conditio sine qua non*, zato je igral ključno vlogo pri končni odločitvi. Steletovo soglasje s posegom je bilo povezano z več dejavniki, med drugim z dejstvom, da restavriranje Langusove poslikave ni bilo več možno. Na podlagi dolgoletnega sodelovanja s Sternenom pa se je tudi zavedal, da gre za kvalitetnega umetnika, ki bo zmožek ustrezno nadomestiti izgubljeno oziroma »baročni« učinek poslikave celo izboljšati (Prim. Stele 1935, 226).

Med barokom in funkcionalizmom – fasada cerkve sv. Petra

Cerkev sv. Petra, ki jo je med letoma 1730 in 1733 zgradil Giovanni Fusconi (ok. 1700–1772), verjetno po načrtu Carla Martinuzzija (ok. 1673–1726), je prvotno odlikovala dvojnost med umirjeno, »klasicistično« zasnovano fasado, ter dinamično in bogato notranjščino, ki jo poleg množice arhitekturnih detajlov bogatijo poslikave Franca Jelovška (1700–1764) ter kvalitetni baročni oltarji s kipi Henrika Mihaela Löhra (ok. 1700–1761) in slikami Valentina Metzingerja (1699–1755). Tudi v videz šentpeterske cerkve je radikalno posegla prenova po potresu 1895, ki sicer cerkve ni prizadel v večji meri. Podaljšan je bil prezbitarij, dozidani novi zakristiji, transeptu dodani dve kapeli. Največjih sprememb pa

⁹ O poslikavi: Stelè 1935, 221–226; Komelj 2000, 375–389.

¹⁰ O Sternenu: *Matej Sternen* 2022.

¹¹ O bratih Tominec: Krajnc 2011. P. Roman Tominec je umetnostno zgodovino študiral v Münchnu v letih 1923–1926. Po drugi svetovni vojni je bil vrsto let predavatelj cerkvene umetnosti na ljubljanski Teološki fakulteti, nekajkrat pa ga srečamo tudi v vlogi naročnika, pomembno je predvsem njegovo sodelovanje z arhitektom Tonetom Bitencem in slikarjem Stanetom Kregarjem. Tominčevo umetnostnozgodovinsko delovanje še ni bilo natančneje raziskano.

: Raimund Jeblinger: fasada župnijske cerkve sv. Petra, Ljubljana | fotografirano pred 1937
| <http://www.sveti-peter.si/component/content/article/18-zgodovina/76-cerkve-sv-petra-pred-ii-vatikanskim-koncilom>

: Ivan Vurnik: fasada župnijske cerkve sv. Petra, Ljubljana, 1937–1938 | © ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
| foto: Andrej Furlan

je bila deležna fasada, ki so jo spremenili po načrtih linškega arhitekta Raimunda Jeblingerja (1853–1937). Za slednjega je bilo značilno dodajanje arhitekturnih členov in stremenje k slogovnemu purizmu.¹² Tako je novo, neobarčno fasado precej bogatejše okrasil, z dodajanjem raznovrstnih arhitekturnih členov pa je povsem izničil baročni kontrast umirjene zunanjsčine in bogate notranjščine.¹³

Jeblingerjeva fasada je bila že po približno štirih desetletjih precej dotrajana in potrebna prenove, pri čemer pa se je Stele namesto obnove odločil za precej radikalno rešitev, odstranitev neobarčne fasadne členitve. Takšna odločitev nas ne preseneča, saj je Stele, enako kot njegovi sodobniki, odklanjal historizem,¹⁴ ki ga je označeval za dobo dezoorientiranosti in dekadence, mu očital anacionalnost, nepovezanost z *geniusom loci*, neza-

13 O cerkvi svetega Petra: Koršič Zorn 2000; Lazarini, Murovec 2012.

14 O Steletovem vrednotenju historizma: Lazarini 2011, 53.

dovoljevanje umetnostnih potreb množice ipd. (Stele 1924, 93–95). Zanimivo pa je, da se ni odločil za rekonstrukcijo baročne fasade, ki bi zaradi ohranjenih fotografij vsaj do neke mere bila mogoča, temveč za moderno rešitev, ki jo je zasnoval Ivan Vurnik,¹⁵ izvedena pa je bila v letih 1937–1938. Slednji je v duhu funkcionalizma in Miesovega načela »manj je več«, odstranil tako baročno kot neobaročno fasadno členitev. Zunanjščino od tedaj krasi le masiven glavni portal z mozaikom *Kristus izroča sv. Petru ključ*, prvotno vzdanim v zgornjem delu neobaročne fasade, manjša stranska portala ter mozaične podobe Kristusa in štirih evangelistov, delo Helene Vurnik (1882–1962), nekaj baročnih oblik pa sta ohranila edino zgornja dela zvonikov.¹⁶

S to, na prvi pogled skrajno rešitvijo je Steletu uspelo ponovno vzpostaviti dvojnost med bogato notranjščino in skromnejšo zunanjščino, hkrati pa, namesto rekonstrukcije baročne fasade, torej poustvarjanja izgubljenega, cerkvi dati pečat modernega časa. Po drugi strani pa je za laika rešitev zaradi svoje radikalnosti estetsko manj učinkovita,¹⁷ predvsem pa se je zaradi modernistične fasade sčasoma izgubila zavest o tem, da se za njo skriva bogata baročna notranjščina in da gre za eno ključnih ljubljanskih baročnih cerkva.

Estetsko izboljšani stebri – fasada uršulinske cerkve

Uršulinsko cerkev sv. Trojice, zgrajeno v letih 1718–1726, po vsej verjetnosti po načrtih Carla Martinuzzija, je Stele označil za »biser ljubljanske arhitekture« (Stele 1930). Poleg notranjščine, odličnega primera beneško pojmovanega prostora, je zanimiva zlasti njena fasada, za katero je Blaž Resman prepričljivo našel zglede pri Borrominiju.¹⁸ Slednja predstavlja tudi zaključek Kongresnega trga, kar nekoliko pozabljeno pa je, da prvotno ni imela današnjega vizualnega učinka, saj je do začetka 19. stoletja na območju trga stal kapucinski samostan s cerkvijo sv. Janeza Evangelista (Giovanni Battista Donino, 1607–1608) in tako uršulinske fasade ni bilo mogoče zaobjeti s pogledom.¹⁹ Šele po poručitvi tedaj že opuščene kapucinskega samostana (1817) in ureditvi trga (1821) je fasada lahko prišla v polni meri do izraza.

¹⁵ O Ivanu Vurniku: Blaganje 1994.

¹⁶ O prenovi fasade: Stelè 1938, 97; Koršič Zorn 2000, 39. Sočasno so tudi povišali stene stranskih apsid na višino streh stranskih ladij in s tem ustvarili enoten vtis, ki ga je popotresna prenova okrnila.

¹⁷ K temu je dodatno pripomogla siva barva zunanjščine. Učinek je bil po letu 2000 nekoliko spremenjen, saj so zvonike prepleskali z rumeno barvo, medtem ko so ostali predeli fasade ostali sivi.

¹⁸ O arhitekturi uršulinske cerkve: Resman 2002; Resman 2010, 29–34.

¹⁹ O kapucinski cerkvi: Lavrič 2012.

²⁰ Stelè 1931, 87; Stelè 1932–1933, 92.

Nekaj let pred prepotrebno prenovo uršulinske cerkve in samostana (1930–1931),²⁰ je potekalo tudi tlakovanje Kongresnega trga po Plečnikovi zamisli (1928),²¹ zato ne čudi, da je arhitekt, vsekakor s konservatorjevim soglasjem, nekoliko posegel tudi v zunanjo podobo cerkve. V prvi vrsti je šlo za zamenjavo stopnišča (1932), ki je vodilo neposredno na trg oziroma cesto, spričo naraščajočega prometa in dejstva, da so v cerkvi potekale šolske maše, pa ga je Plečnik preoblikoval v dvoramnega in tako obiskovalce preusmeril na pločnik, tj. stran od ceste (Stabenow 1996, 48; Prelovšek 2017, 338). Če je bil prvi poseg predvsem praktične, pa je bil drugi izključno estetske narave – na arhitektovo pobudo so ob obnovi cerkvene fasade leta 1930 nekoliko preoblikovali debela kolosalnih tričetrtnskih stebrov, tako da so vzpostavili entazo, s čimer so dobili bolj klasičen videz.²² V tem primeru so bila odločilna zgolj estetska vprašanja in arhitektova težnja po pravilnejšem, klasičnem, mediteranskem videzu spomenika, medtem ko je šla prenova na račun avtentičnosti in zgodovinske pričevalnosti.

Ne le rekonstrukcija, temveč nadgradnja – Rimski zid

Južno obzidje Emone je med letoma 1912 in 1913 izkopal avstrijski arheolog slovenskega rodu Walter Schmid (1875–1951). Leta 1913 je bilo po njegovi zamisli obzidje zaščiteno in prezentirano tako, da je bilo dozidano na enotno višino, meja med avtentičnim rimskim obzidjem in dozidavo z začetka 20. stoletja je bila označena z vrsto belih kamenčkov, vrh pa zaščiten s travno rušo.²³

Konec dvajsetih let je bilo obzidje dokaj zanemarjeno in potrebno sanacije, pojavljale pa so se celo pobude za njegovo odstranitev, saj naj bi bilo napoti razvoju in prometni ureditvi južnega dela mesta (Mirja), pojavljale pa so se celo trditve, da zid sploh ni avtentičen ipd. (Stele 1928, 5–6). Proti tem poskusom je odločno nastopil Stele, v prvi vrsti z izdajo knjižice *V obrambo Rimskega zidu na Mirju v Ljubljani* (1928), v kateri je zbral mnenja osmih vrhunskih domačih in tujih arheologov (Frane Bulić, Nikola Vulić, Viktor Hoffiller, Mihovil Abramić, Balduin Saria, Emil Reisch, Rudolf Egger, Walter Schmid), ki so vsi poudarili nujnost ohranitve zidu. V omenjeni publikaciji je natisnil tudi Plečnikovo pismo, v katerem slednji postavi izhodišča za prenovo južnega obzidja Emone (Stele 1928, 12–13).

20 Stelè 1931, 87; Stelè 1932–1933, 92.

21 O tlakovanju Kongresnega trga in prestititvi spomenika sv. Trojice: Krečič 1992, 200; Prelovšek 2017, 337–338.

22 Stabenow 1996, 48, 178 (op. 94). O Plečnikovih posegih na fasadi uršulinske cerkve gl. tudi: Krečič 1992, 200; Hrausky, Koželj, Prelovšek 1996, 11; Prelovšek 2017, 338.

23 O Schmidovi prezentaciji: Stabenow 1996, 110; Hrausky, Koželj, Prelovšek 1996, 61.

: Rimski zid, Ljubljana | razglednica iz ok. 1913

| Pozdrav iz Ljubljane: Mesto na starih razglednicah. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1985

: Jože Plečnik: prenova Rimskega zidu, Ljubljana, 1936–1938, detajl

| © ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta | foto: Damjan Prelovšek

Na teh izhodiščih je Plečnik naredil tudi svoje načrte za »obnovo« zidu, ki so jo večinoma izvedli v letih 1936–1938. Obzidje je saniral, naredil nove preboje, ki jih je obogatil z dodanimi arhitekturnimi členi, npr. piramido (aluzija na Cestijevo priamido v Rimu) ali manierističnim stopniščem, medtem ko je pri antičnih vhodih zastopal vidik avtentičnosti in jih dopolnil le z arheološkimi ostalinami. Na severni strani zidu je vzpostavil parkovno površino in lapidarij, na južni pa je zidu dodal drevored topolov, nekakšno zeleno zaveso proti novonastajajočemu predelu mesta. Glavno načelo Plečnikove prenove je bilo torej ohranitev arheoloških ostalin in dodajanje novega le na evidentno novih odsekih.²⁴

Mnenja o Plečnikovem posegu, ki je bil izveden s Steletovim soglasjem, so še danes različna. S stališča arheologov je povsem neprimeren, saj je zabrisal avtentičnost obzidja, odpiral nove prehode, dodajal elemente, ki jih nikoli ni bilo in niso značilni za obzidja antičnih mest (npr. piramida) ipd., dodaten problem pa je predstavljal drevored topolov, saj so drevesa s koreninami škodovala zidu, zato so jih okoli leta 1965 posekali²⁵ (Stabenow 1996, 122). Drugače pa prenovo obravnavajo umetnostni zgodovinarji in arhitekti, saj v njej večinoma vidijo izvirno nadgradnjo zgodovinskega spomenika. Predvsem pa je pomembno, da je prav Plečnikov poseg Rimskemu zidu dal novo funkcijo in ga s tem ohranil zanamcem, saj so se pobude za rušenje z njegovo preureditvijo nehale. Sklepam, da je bil to eden glavnih Steletovih namenov in brez dvoma mu je to uspelo. Kot vzporednico naj omenim ohranitev zahodnega dela obzidja, ki so ga ob izgradnji Trga revolucije, po zamisli Edvarda Ravnikarja (1907–1993) prezentirali *in situ* brez arhitekturne »nadgradnje«. Kljub arheološko brez dvoma ustreznejši prezentaciji, pa je zahodno obzidje širši javnosti docela neznano, medtem ko je Rimski zid vsem dobro poznan in predstavlja eno od znamenitosti mesta.²⁶

Nadzidava srednjeveškega spomenika – Ljubljanski grad

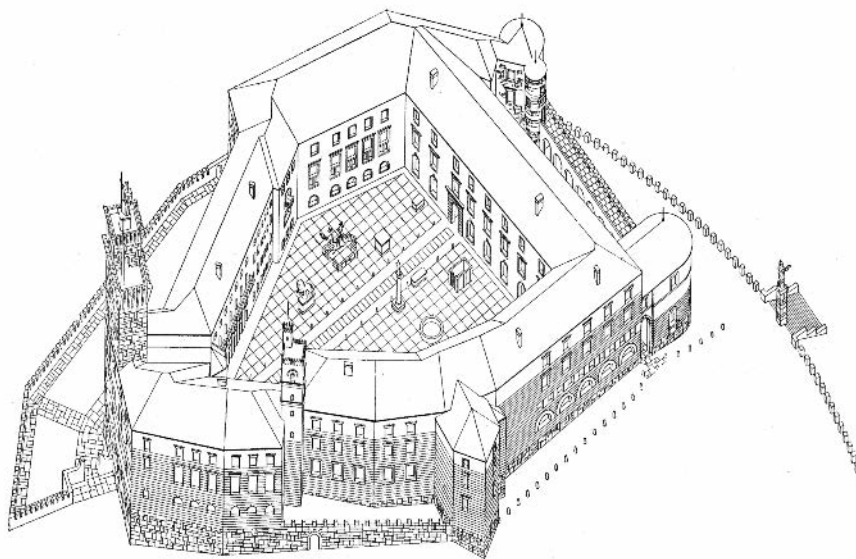
Ljubljanski grad je že sredi 17. stoletja, ko je prišlo do selitve deželnega glavarja v mesto, izgubil svojo upravno, rezidenčno in reprezentančno funkcijo in od tedaj služil manj primernim namenom, v 19. stoletju večinoma kot kaznilnica in nekaj časa vojašnica, kar je pospešilo njegov propad. V tem času je prišlo tudi do nekaterih neustreznih gradbenih po-

²⁴ O Plečnikovi »prenovi« Rimskega zidu: Krečič 1992, 206–208; Hrausky, Koželj, Prelovšek 1996, 60–63; Stabenow 1996, 108–124; ; Guštin 2012; Prelovšek 2017, 345–347.

²⁵ Sečnjo topolov naj bi menda dosegel arheolog Jaro Šašel (Guštin 2012, 163, op. 12).

²⁶ Med inovativna pristopa k ohranitvi spomina na arheološke najdbe sodita tudi Ravnikarjeva Ferantov vrt (1970–1975) in tlak ploščadi pred Cankarjevim domom (1982–1983). O Ravnikarjevi prezentaciji antične Emone: Kastelic 1995; Županek 2012, 170, 174; Košir 2012.

segov, kot so zazidava srednjeveškega vhoda v peterokotnem stolpu, zasutje obrambnega jarka, nov vhod v obliki neestetskega preboja med jugovzhodnim traktom in vzhodnim stolpom in izgradnja t. i. kaznilniškega trakta na grajskem dvorišču.²⁷ Leta 1905 je Mestna občina Ljubljana pod vodstvom župana Ivana Hribarja (1851–1941, župan 1896–1910) stavbo kupila in namenila za muzej, kar pa iz različnih razlogov ni bilo uresničeno, še več, zaradi stanovanjske stiske so v stavbi uredili socialna stanovanja, kar je stanju in podobi gradu še dodatno škodovalo (Lazarini 2023).

: Jože Plečnik: načrt za prenovo Ljubljanskega gradu, 1931–1932, aksonometrija |
| Grad ljubljanski. Slovenska akropola, Celje: Mohorjeva tiskarna, 1932

Ponovno je zamisel o revitalizaciji stavbe postala aktualna v začetku tridesetih let, ko so si prizadevali Ljubljani, eni od treh prestolnic Kraljevine Jugoslavije, dati bolj reprezentančen videz. Zanimarjena stavba nad mestom je bila vsekakor neugledna, prostorska stiska Narodnega muzeja pa velika, zato je Plečnik, skupaj s študentom Milanom Severjem (1904–1962) med letoma 1931 in 1932 izdelal načrte za temeljito prezidavo gradu za muzejske namene. Celotni stavbi bi nadzidali eno nadstropje, v sredini 19. stoletja postavljeni stolp z uro (Benedikt Müller, 1847–1848), ki je v začetku 20. stoletja dobil funkcijo razglednega stolpa, pa nadomestili z novim, slokim, zasnovanim po zgledu stolpiča na florentinski Palazzo Vecchio. Nivo dvorišča bi višinsko poenotili in tlakovali z enotnim tlakom, v čemer vidimo naslon na Plečnikovo ureditev tretjega dvorišča na praškem gradu

²⁷ O ljubljanskem gradu v 19. stoletju: Lazarini 2023.

(1928–1932).²⁸ Plečnikovi načrti niso bili uresničeni, verjetno zaradi svetovne gospodarske krize, so pa določene njegove zamisli bile uresničene med prenovo, ki jo je med letoma 1938 in 1963 (s prekinitvijo v času druge svetovne vojne) vodil njegov učenec Boris Kobe (1905–1981). Mednje sodijo izgradnja novega glavnega vhoda med jugovzhodnim traktom in vzhodnim stolpom, ureditev razgledne terase na severovzhodni strani gradu (oboje 1941), v povojnih letih pa vzpostavitev lunetnih oken v pritličju jugovzhodnega trakta. Kasnejši obnovitveni in revitalizacijski projekti, tako Kobetovi kot drugih arhitektov, pa so se od mojstrovih zamisli v precejšnji meri oddaljili.²⁹

Navkljub dejstvu, da bi šlo za radikalno predelavo zgodovinskega objekta, je Stele, v tem času tudi občinski svetnik in načelnik gradbenega odbora, projekt podprl in o njem napisal celo knjigo. Po njegovem mnenju Plečnikova moderna prezidava ne ustvarja zgodovinskih neresnic, hkrati pa ohranja bistvene poteze tlorisa, dopolnitve ne zabrisujejo prvotne zasnove stavbe, vsi ostali posegi pa so smiselni z estetskega vidika. Sam grad zaradi kasnejših prezidav naj ne bi imel »dokumentarične vrednosti«, saj stavba pretežno kaže podobo iz časa jetnišnice, kar mestu ni v ponos, v notranjščini pa ni skoraj nobenih elementov, ki bi jih bilo potrebno varovati (Stele 1932, 19).

Čeprav je Stele v svoji knjigi podvomil v uresničitev načrta v predlagani obliki oziroma je predvideval naknadne spremembe načrta, ki bi jih na primer povzročila arheološka odkritja, pa je načrt imel za za dozorel, torej vreden izvedbe (Stele 1932, 20). Ob branju njegove, zgoraj navedene utemeljitve vidimo, da so bili zanj pomembni predvsem estetski in praktični vidiki, ne pa načelo avtentičnosti. Za Plečnika in Steleta je bil Ljubljanski grad v prvi vrsti pomemben kot »mestna krona« in v manjši meri zgodovinski spomenik.

Izpostavljeni objekti predstavljalo le izbor reprezentativnih »konservatorskih akcij«, za katere je bil pristojen Stele, obravnava Steleta kot konservatorja pa bi brez dvoma zaslužila obsežno monografsko razpravo. Na podlagi zgornjih petih primerov lahko ugotovimo, da je Stele večkrat odobril načrte, ki so (oziroma bi) radikalno posegli v videz arhitekturnih spomenikov, dostikrat na račun avtentičnosti, prednost pa je bila dana estetskim in funkcionalnim vrednotam. Poudariti pa je potrebno, da je vselej stremel k ohranjanju vseh zgodovinsko in umetnostnozgodovinsko pomembnih elementov (na udaru so bila le obdobja, ki jih v njegovem času niso cenili, zlasti historizem), izogibal se je (domišljajskim) rekonstrukcijam oziroma ustvarjanju »zgodovinskih neresnic«, kot se je sam izrazil, in se namesto njih raje odločal za sodobne dodatke, kar je tudi z današnjega vidika izjemno napredno. Predvsem pa je pomembno, da je vselej sodeloval z vrhunskimi umetniki (Jože Plečnik, Ivan Vurnik, Matej Sternen), medtem ko je večkrat preprečil posege slabših umetnikov. Ker pri svojem delovanju ni imel opore v spomeniškovarstvenem

28 Predstavitev Plečnikovega projekta: Stelè 1932. Kasnejše študije o projektu: Krečič 1992, 216–217; Bricelj 2015, 26–32; Prelovšek 2017, 355–356; Lazarini 2023.

29 Več o Kobetovi in drugih povojnih prenovah Ljubljanskega gradu: Lazarini 2023.

zakonu, ki ga predvojna Jugoslavija nikoli ni sprejela, je razvil lastno doktrino in načela, ki deloma odražajo njegovo dunajsko šolanje, po drugi strani pa si je prizadeval k odločitvam o usodi spomenikov pritegniti deležnike iz najrazličnejših strok (arhitekti, arheologi, zgodovinarji, slikarji in restavratorji), kar je vsekakor izhodišče, na katerem bi morali graditi tudi dandanes.³⁰

Viri in literatura

Baš, Franjo: *Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti*. Varstvo spomenikov 5/1953–1954, 13–37.

Blaganje, Dušan: *Ivan Vurnik, arhitekt/Ivan Vurnik, the Architect*. Ivan Vurnik: 1884–1971: Slovenski arhitekt/Slovenian Architect. Ur. Janez Koželj. Ljubljana: Organizacijski odbor projekta Vurnik, 1994. 10–48 (= Arhitektov bilten, 24, št. 119–124/1994).

Bricelj, Nina: *Plečnikovi uresničeni in neuresničeni načrti na Grajskem griču*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2015. (Tipkopis diplomske naloge).

Cevc, Emilijan: *France Stelè – umetnostni zgodovinar*. Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 5–6/1959, 5–40.

Cevc, Emilijan: *Stelè France*. Slovenski biografski leksikon, 11. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971. 465–468.

Cevc, Emilijan: *Stele, France*. Enciklopedija Slovenije, 12. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998. 308–309.

Dvořák, Max: *Katechismus der Denkmalfpflege*. Wien: Julius Bard, 1916.

Dvořák, Max: *Katechismus der Denkmalfpflege (Wien 1916)/Katekizem spomeniškega varstva (Dunaj 1916)*. Umetnostna kronika 32/2011, 44–50.

Guštin, Mitja: *Rimski zid Emone: Dediščina antike in dober primer aktivnega konservatorstva*. Emona med Akvilejo in Panonijo/Emona between Aquileia and Pannonia. Ur. Irena Lazar in Bernarda Županek. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 2012. 157–167.

Hrausky, Andrej, Koželj, Janez, Prelovšek, Damjan: *Plečnikova Ljubljana: Vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: DESSA, 1996.

Kastelic, Jože: *Spomini na arhitekta Ravnikarja – srečanja ob antiki*. Hommage à Edvard Ravnikar 1907–1993. Ur. France Ivanšek. Ljubljana: samozaložba, 1995. 207–211.

Komelj, Milček: *Sternenova baročna poslikava v ljubljanski frančiškanski cerkvi*. Frančiškani v Ljubljani: Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja. Ur. Silvin Krajnc. Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000. 375–389.

Koršič Zorn, Verena: *Župnija svetega Petra v Ljubljani: Ob 1200-letnici cerkve in 1050-letnici župnije*. Ljubljana: Družina, 2000.

Košir, Fedja: *Edvard Ravnikar in arheološka dediščina Emone*. Emona med Akvilejo in Panonijo/Emona

30 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061) in temeljnega raziskovalnega projekta *Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja* (J6-3136), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

between Aquileia and Pannonia. Ur. Irena Lazar in Bernarda Županek. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 2012. 183–189.

Krajnc, Silvin Marijan: *Brata p. Angelik in p. Roman Tominec – glasnika pravičnosti in dobrote: Njun prispevek k podobi katolištva na Slovenskem pred drugo svetovno vojno in po njej*. Ljubljana: Brat Frančišek, 2011. (Po njihovih stopinjah, 5).

Krečič, Peter: *Jože Plečnik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Krmelj, Vesna: *Korespondenca Franceta Steleta kot vir in izhodišče za umetnostnozgodovinsko interpretacijo in zgodovino umetnostne zgodovine na Slovenskem*. Ljubljana: Podiplomska šola ZRC SAZU, 2021. (Tipkopis doktorske disertacije).

Lavrič, Ana: *Kapucinska cerkev sv. Janeza Evangelista*, 2012; <http://barok.zrc-sazu.si/spomeniki/janez> (9. 3. 2023).

Lazarini, Franci: *Classicist and Historicist Architecture in Styria and Carniola*. Art History in Slovenia. Ur. Barbara Murovec in Tina Košak. Ljubljana: Založba ZRC, 2011. 51–65.

Lazarini, Franci, Murovec Barbara: *Župnijska cerkev sv. Petra*, 2012; <http://barok.zrc-sazu.si/Spomeniki/Peter> (9. 3. 2023)

Lazarini, Franci: *France Stele in raziskovanje slovenske arhitekture*. Studia Historica Slovenica 19, št. 1/2019, 153–180.

Lazarini, Franci: *Od degradacije do revitalizacije – Ljubljanski grad v 19. in 20. stoletju*. Umetnost v času zatona plemstva. Ur. Tina Košak. Ljubljana: Založba ZRC, 2023. (V tisku)

Matej Sternen: 1870–1949. Ur. Nataša Ciber. Ljubljana: Narodna galerija, 2022.

Menaše, Luc: *Osemdeset let profesorja dr. Steleta (in slovenske umetnostne zgodovine)*. Sinteza 4/1966, 85–87.

Murovec, Barbara: *France Stele*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob osemdesetletnici: Biografski zbornik pokojnih članov. Ur. Uroš Skalarič. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018. 69–70.

Pirkovič, Jelka: *Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1993. (Vestnik, 11).

Prelovšek, Damjan: *Josef Plečnik (1872–1957): Architectura perennis*. Salzburg-Wien: Residenz Verlag, 1992.

Prelovšek, Damjan: *Arhitekturna zgodovina in pomen frančiškanske cerkve v Ljubljani*. Frančiškani v Ljubljani: Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja. Ur. Silvin Krajnc. Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000. 273–300.

Prelovšek, Damjan: *Umetnostni zgodovinar France Stelè ob 130. obletnici rojstva*. Umetnostna kronika 53/2016, 3–8.

Prelovšek, Damjan: *Jože Plečnik: Arhitektura večnosti: Teme, metamorfoze, ideje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.

Prelovšek, Damjan: *Jože Plečnik in France Stelè ali kako je nastajala Plečnikova Ljubljana*. Acta historiae artis Slovenica 22, št. 2/2017, 101–111.

Resman, Blaž: *Oltarna oprema in plastika v cerkvi Marijinega oznanjenja*. Frančiškani v Ljubljani: Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja. Ur. Silvin Krajnc. Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000. 301–346.

Resman, Blaž: *Uršulinski samostan in cerkev v Ljubljani*. Tristo let ljubljanskih uršulink: Zgodovina samostana, njegovih del in kulturnih dejavnosti. Ur. Marija Jasna Kogoj. Ljubljana: Družina, 2002. 41–53.

Resman, Blaž: *Uršulinke v Ljubljani*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 213).

Resman, Blaž: *Frančiškanska (prvotno avguštinska) cerkev Marijinega oznanjenja*, 2012; <http://barok.zrc-sazu.si/spomeniki/franciskani> (9. 3. 2023).

Riegl, Alois: *Der moderne Denkmalkultus: sein Wesen und seine Entstehung*. Wien-Leipzig: W. Braumüller, 1903.

Rozman, Ksenija: *France Stelè – osebnost in učitelj*, 2022; <https://uifs.zrc-sazu.si/sl/strani/50-let-samo-stojnega-umetnostnozgodovinskega-instituta-spominski-zapisi-o-francetu-steletu> (14. 3. 2023)

Sapač, Igor, Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Slovesna zaprisega ljubljanskega župana. Jutro. Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko, 2, št. 252/25. 10. 1921, 2.

Stabenow, Jörg: *Jože Plečnik: Städtebau im Schatten der Moderne*. Braunschweig-Wiesbaden: Vieweg, 1996.

Stelè, France: *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih: Kulturnozgodovinski poskus*. Ljubljana: Nova založba, 1924.

Stelè, France: *V obrambo Rimskega zidu na Mirju v Ljubljani*. Ljubljana: Spomeniški urad, 1928.

Stelè, France: *Uršulinska cerkev: Biser ljubljanske arhitekture*. Ljubljana: Uršulinski samostan, 1930.

Stelè, France: *Varstvo spomenikov (Od 1. VII. 1929 do 1. VII. 1930)*. Zbornik za umetnostno zgodovino 11/1931, 84–93.

Stelè, France: *Grad ljubljanski. Slovenska akropola*, Celje: Mohorjeva tiskarna, 1932.

Stelè, France: *Varstvo spomenikov (Od 1. VII. 1930 do 31. XII. 1931)*. Zbornik za umetnostno zgodovino 12/1932–1933, 89–98.

Stelè, France: *Marijino vnebovzetje pri frančiškanih v Ljubljani*. Kronika slovenskih mest 2/1935, 221–226.

Stelè, France: *Varstvo spomenikov (Od 1. jan. 1935 do 19. okt. 1938)*. Zbornik za umetnostno zgodovino 15/1938, 94–101.

Stelè, France: *Iz konservatorskih spominov*. Varstvo spomenikov 10/1965, 13–38.

Stelè, France: *Moje življenje*. Acta historiae artis Slovenica 2/1997, 161–174.

Valena, Tomáš: *O Plečniku: Prispevki k preučevanju, interpretaciji in popularizaciji njegovega dela*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2013.

Weismann, Wolfgang: *Baukunst im späten Historismus: Raymund Jeblingers Konzepte (1853–1937)*. Freiburg im Breisgau: Albert-Ludwigs-Universität, Philosophischen Fakultät, 2020. (Tipkopis doktorske disertacije).

Županek, Bernarda: *Emona's Heritage in the Second Half of the 20th Century: The Contribution Made by Ljudmila Plesničar Gec*. Emona med Akvilejo in Panonijo/Emona between Aquileia and Pannonia. Ur. Irena Lazar in Bernarda Županek. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 169–181.

Povzetek

Umetnostni zgodovinar France Stele (1886–1972) je bil ena najvidnejših osebnosti slovenskega kulturnega življenja v obdobju med obema svetovnima vojnama, izjemnega pomena pa je njegov prispevek pri vzpostavitvi konservatorske službe, ki jo je vodil med letoma 1913 in 1938. Predstavljenih je pet prenov starejših ljubljanskih arhitekturnih spomenikov, ki so bile izvedene v času Steletovega vodenja spomeniškega urada, tj. moderna poslikava oboka baročne frančiškanske cerkve (Matej Sternen, 1935–1936), nadomestitev neobaročne fasade cerkve sv. Petra s funkcionalistično (Ivan Vurnik, 1937–1938) ter trije Plečnikovi projekti: preoblikovanje tričetrtinskih stebrov na fasadi uršulinske cerkve (1930), nadgradnja južnega obzidja antične Emone (1936–1938) in neuresničena zamisel nadzidave Ljubljanskega gradu (1931–1932). Odobreni načrti so oziroma bi radikalno posegli v videz arhitekturnih spomenikov, dostikrat na račun avtentičnosti, prednost pa je bila dana estetskim in funkcionalnim vrednotam, pri čemer pa so bili vselej upoštevani vsi zgodovinsko in umetnostnozgodovinsko pomembni elementi.

Ključne besede

arhitektura, spomeniško varstvo, Ljubljana, obdobje med obema svetovnima vojnoma, France Stele, barok, Matej Sternen, Jože Plečnik

Summary

The art historian France Stele (1886–1972) was one of the most prominent figures of Slovenian cultural life in the interwar period. His contribution to the establishment of the conservation service, which he headed between 1913 and 1938, was of exceptional importance. Five renovations of older architectural monuments in Ljubljana are presented in this article. These renovations were carried out under Stele's leadership of the monument office and encompass the modern painting of the vault of the baroque Franciscan church (Matej Sternen, 1935–1936), replacement of the neo-baroque facade of the Church of St. Peter with a functionalist one (Ivan Vurnik, 1937–1938) and three projects of Plečnik: the transformation of the three-quarter columns on the facade of the Ursuline Church (1930), improvements to the southern wall of ancient Emona (1936–1938) and the unrealized idea of additions to Ljubljana Castle (1931–1932). The approved plans made radical changes to the appearance of architectural monuments, often at the expense of authenticity, and priority was given to aesthetic and functional values, in which all historically important elements were always taken into consideration.

Keywords

architecture, monument protection, Ljubljana, interwar period, France Stele, baroque, Matej Sternen, Jože Plečnik

France Stele, Marjan Mušič in prenova slovenske vasi

*»Ta stvar je tako resna, da bi prenesla svoj institut ... «
(Marjan Mušič, 1939)*

Vesna Krmelj

Prispevek sega na področje arhitekturne historiografije, varstva kulturne dediščine podeželja in njene obnove. Na podlagi pisem osvetli sodelovanje med umetnostnim zgodovinarjem Francetom Steletom in arhitektom Marjanom Mušičem, ki je tik pred drugo svetovno vojno gradil metodologijo preučevanja in obnove slovenske vasi in stavbne dediščine. Rezultat teh prizadevanj je po vojni izdana knjiga *Obnova slovenske vasi*.

Umetnostni zgodovinar in konservator France Stele (1996–1972) je ob obletnici svojega kolega Izidorja Cankarja zapisal, da je generaciji zadnjih desetletjih 19. stoletja v slovenski kulturni zgodovini pripadla izredno važna naloga. »Po prizadevanjih za politično pridobitev in gospodarsko ter politično organizacijo Slovencev je bila njena naloga kulturni dvig Slovencev na raven vodilnih kulturnih narodov.« (Stele 1957, 9) France Stele se je zavedal, da je ena od kulturnih nalog sodobnega človeka tudi ohranitev in obnova vasi, njene dediščine in kulture. Pred drugo svetovno vojno se je tej nalogi posvetil daleč pred hipotezo o Gaji in ekološkim imperativom. V tem prispevku želim osvetliti delček bogate zgodovine raziskovanja in znanstvenih prizadevanj za obnovo slovenske vasi. Zgodovina teh raziskav razkrije mreže, v katere so povezani raziskovalci različnih strok, umetnostni zgodovinarji, etnologi, geografi in arhitekti, če pogledamo širše v slovensko umetnost nove stvarnosti, pa tudi umetniki, denimo France Kralj, Franjo Golob in drugi. Članek odstre nekatere podrobnosti okoliščin, v katerih je arhitekt Marjan Mušič (1904–1984) v najbolj kriznih letih in okoliščinah 20. stoletja, spogledujoč se z Le Corbusierjevim funkcionalizmom in podprt s Plečnikovim občutkom za kulturno dediščino ter s Steletovo spodbudo in strokovno pomočjo, razvijal koncept prenove slovenske vasi v smeri, ki bi jo danes lahko prepoznali kot velik korak k načelom kritičnega regionalizma, ki ga je na začetku osemdesetih let 20. stoletja uveljavil britanski arhitekt Kenneth Frampton. Medtem ko je bila pozornost sodobnih arhitektov obrnjena predvsem v mesta, je bila v Plečnikovem krogu še pred prvo svetovno vojno živa zavest o pomenu podeželja in kmečkega stavbarstva.¹ V tridesetih letih 20. stoletja se je s problemom prenove vasi resno začel ukvarjati tudi Le Corbusier, kar bi nadaljnje raziskave na globalni ravni lahko uporabile za primerjavo s slovenskim konceptom prenove, temelječim na raznolikosti slovenske pokrajine. Ta si zasluži veliko večjo pozornost, kot je je bil deležen doslej, in kliče po ponovnem ovrednotenju.

Steletovo zanimanje za ljudsko umetnost je znano že iz njegovih dijaških let.² Bil je zbiralec ljudskega slovstva in zapisovalec narečnih besed. Še več, že v gimnaziji je s predavanji spodbujal sovrstnike k podobnim dejanjem in jih v njihovih prizadevanjih bodril po vzoru svojega učitelja Janeza Evangelista Kreka, čigar seminarje je redno obiskoval, in ne nazadnje opogumljen s pohvalami priznanih jezikoslovcev.³ Na dunajski univerzi, kjer je nato študiral, se je zanimanje za ljudsko umetnost in domačo obrt razvijalo že od prvega predstojnika umetnostnozgodovinske katedre Rudolfa Eitelbergerja (1817–1885). Muzej za uporabno umetnost, ki ga je postavil po vzoru angleškega gibanja Arts and Crafts in njegovega glavnega predstavnika Williama Morrisa, je bil od vsega začetka tesno povezan s študijem umetnostne zgodovine na dunajski univerzi. Steletovega zrelega odnosa do arhi-

1 Potrebno je omeniti dunajskega arhitekta slovenskega rodu Alfreda Kastelica/Castelliza (1870–1940) iz Celja, ki je imel na Dunaju od leta 1902 lastni arhitekturni biro, nekaj časa pa je tudi poučeval na tamkajšnji akademiji in umetnostno-obrtni šoli. Castelliz je vse življenje prijateljeval z Jožetom Plečnikom, ki ga je verjetno spoznal med študijem pri Wagnerju oziroma najkasneje na študijskem potovanju po Italiji, ki sta ga opravljala istočasno. Leta 1912 je objavil publikacijo *Einfache Bauwerke*, iz katere je očitno njegovo zanimanje za enostavne, tudi kmečke lesene gradnje. Za informacijo se zahvaljujem Franciju Lazariniju. Lazarini 2022, 61–62.

2 O Steletovem narodopisnem delu: Cevc 1985. Gradišnik 2000, zlati 128–129; Stanonik 2013, 277–288.

3 O Steletovem sodelovanju z Antonom Breznikom, Krmelj 2021, 81–83.

tekturne kulturne dediščine ne moremo razumeti brez teoretskih uvidov Aloisa Riegla (1858–1905), spomeniškovarstvene doktrine Maxa Dvořáka (1874–1921), ki je težila k celovitejši arhitekturni podobi mest,⁴ in Plečnikovega razumevanja spojenosti arhitekture z okoljem, ljudmi in naravo.

Zaradi boljšega razumevanja dediščine dunajske umetnostnozgodovinske šole, ki je znotraj stroke prva odprla teoretska načela moderne umetnosti in je s formalno analizo (Riegl) in duhovno zgodovino (Dvořák) močno zaznamovala nadaljnji razvoj umetnostne zgodovine, varstva kulturne dediščine in slovenske arhitekture, se tokrat ne bom ustavila pri doktrinah varstva spomenikov, temveč pri odgovoru Aloisa Riegla, osrednje osebnosti dunajske umetnostnozgodovinske šole, na neplodna prizadevanja njegovega časa v iskanju novega stila.

Riegl je v svojem predavanju, ki ga je imel decembra 1894,⁵ razmišljal o vzrokih, zakaj t. i. nemška renesansa kljub tako velikim prizadevanjem nemškega naroda, da bi izpolnil svoj obstoj v lastnem prepoznavnem umetniškem izrazu, ni obrodila zelenih sadov. Očitni ideal, dosežen v karolinški renesansi, protorenesansi 12. stoletja in italijanski renesansi 15. stoletja, je bil nov ustvarjalni elan in prebujeni narodni identiteti ustrezajoč umetnostni izraz.⁶ Vprašal se je, kaj je omogočilo historične (prave) renesanse in kaj je šlo v njegovem času očitno narobe, da napor v znanosti in umetnosti ne ustvari presežka, ki bi ga lahko upravičeno poimenovali renesansa.

Riegl je vzrok in odgovor na vprašanje našel prav v prevelikem prizadevanju svoje stroke, ki je v obdobju historicizma ustvarila ogromne količine znanja in z njim (kot imperativom, ki ga je hkrati popolnoma obvladovala) dobesečno zadušila sodobno ustvarjalnost. Riegl je izhajal iz svojih poglobljenih raziskav umetnostnih oblik, ki so ga prepričale v spoznanju, da umetniška oblika nikoli v resnici popolnoma ne odmre. Renesansa zato nikoli ni bila dobesečno ponovno rojstvo umetnosti, temveč le obnovitev tistih izbranih vrednot preteklosti, ki so jih ustvarjalci svoje dobe prepoznali kot nekaj višjega in vrednega. Izpostavil je tri pogoje, ki so bili uresničeni pri historičnih renesansah: prvi je določeno nezadovoljstvo s stanjem stvari, ki izhaja iz zgornjega spoznanja; druga značilnost je adaptacija ali prilagoditev namesto imitacije oziroma posnemanja. Umetniki se osredotočijo in omejujejo na prilagoditev preteklosti po svojih lastnih potrebah. Preteklost prejšnjih dob jih navdihuje in je ne posnemajo. Tretji pogoj pa je zaupanje, samozavest umetnikov, ki ustvarjajo umetniška dela in zaupajo v svoje sposobnosti. Zmožnost, da selektivno izbirajo. Morda najpomembnejše pa je bilo Rieglovo spoznanje, da so vse tri zgodovinske renesanse izbirale in črpale motive in navdih iz rimske preteklosti, ki je bila del njihove lastne tradicije, in ne iz grške antike, ki jo je v nemškem svetu posredoval in kanoniziral

⁴ Prim.: Švácha 2021; Sandro Scarroccchia 2011.

⁵ Istega leta je Riegl izdal pomembno knjigo o ljudski umetnosti, *Volkskunst, Hausfleiss, und Hausindustrie*, s katero je dokazal, da je t. i. ljudska umetnost vredna resnega študija sama po sebi in ne le kot vir za sodobno modo. Obravnaval jo je kot rezultat primarnega (družinskega) gospodarstva, v njej pa se izraža lepotni čut, ki je eden od najelementarnejših človekovih potreb; prim. Reynolds Cordileone 2014, str. 109.

⁶ Na Rieglovo predavanje in članek *Über Renaissance der Kunst* je v svoji monografiji o Aloisu Rieglu opozorila Diana R. Cordileone. Reynolds Cordileone 2014, str. 152–175.

umetnostni zgodovinar in arheolog Johann Joachim Winckelmann (1717–1768).⁷ Renesansni umetniki so namreč preteklost uporabljali za oblikovanje prihodnosti in ne za preučevanje in kopiranje preteklosti v kopijah grških templjev (Riegl 1895, 367).

Kritični odpor do historicizma, študij zgodovine in poznavanje lastne zgodovine, ohranjanje kulturne dediščine in odprtost do sodobne ustvarjalnosti so bile glavne lastnosti (premise), ki jih je France Stele, eden od trojice pionirjev umetnostne zgodovine, ki sta jo sestavljala še Izidor Cankar (1886–1958) in Vojeslav Mole (1886–1973), prenesel s predvojnega Dunaja v povojno Ljubljano. V nadaljevanju članka se bom osredotočila na vprašanje, kako je Stele te premise združeval in uresničeval, kako in zakaj je odprtost do sodobne umetnosti poglobil v ustvarjalno sodelovanje z umetniki in kako je njihovo ustvarjalnost znal usmeriti v dobro kulturne dediščine. Izhodišče raziskave je pismo, ki ga je Steletu poslal dvajset let mlajši arhitekt, odlični risar, Marjan Mušič.⁸ Stele je Mušiča poznal od začetka dvajsetih let 20. stoletja, ko je še kot gimnazijec razstavljal na znameniti *Prvi pokrajinski umetnostni razstavi* v Novem mestu, ki jo je Stele sicer videl v nekoliko drugačni zasedbi v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani.⁹ Mušič, prvi specializirani arhitekt konservator (Šijanec 1961, 455), je v drugi polovici dvajsetih let študiral arhitekturo v seminarju Jožeta Plečnika,¹⁰ leta 1946 pa so ga skupaj z Edom Ravnikarjem in Borisom Kobetom zaposlili na Fakulteti za arhitekturo. Stele in Mušič sta si začela dopisovati že leta 1939 in v korespondenčnem arhivu Franceta Steleta, ki ga hrani SAZU, je ohranjenih 85 Mušičevih dopisov do leta 1968.

Spoštovani gospod profesor,

najin zadnji razgovor mi je dal priliko, da sem o Vaši zamisli razmišljal, ki je lepa in v pravi čas spočeta; pojavljajo se pa male težave, ki pa niso nepremostljive. Te težave izhajajo v prvi vrsti iz do sedaj metodično še neobdelanega gradiva o našem regionalnem tipu hiše in iz pomanjkanja sodobne tehnične literature o asanaciji in o melioraciji vasi.

Prvo bi bilo pač potrebno premagati še v letošnjem letu s križarjenjem po domovini, iz česar bi rezultirala ugotovitev stanja naše kmečke hiše srednje oz. najvišje stopnje, z razvidnimi nedostaki v gradbenem in higienskem oziru. V zimski program pa bi padel študij izboljšanja izbranih primerov. Za to pa je potrebna literatura (Mušič, 14. 7. 1939).

⁷ Vpliv Johanna Joahima Winckelmann (1717–1768) je bil po Rieglovem mnenju usoden za nemške umetnike in znanstvenike, ki so namesto samostojno mislečih poznavalcev postali arbitri okusa in varuhi znanja. Riegl je razlikoval med umetnostno zgodovino, ki promovira umetnost, in stroko, ki uničuje kreativnega duha. Prepričan je bil, da je ta smer znanstvene umetnostne zgodovine zatrla vsak poskus resničnega razcveta nove renesanse. Riegl 1895, 385–386.

⁸ O arhitektu, konservatorju in piscu, akademiku prof. Marjanu Mušiču, Šijanec 1961, 454–458; Mušič (ur.) 2006; Komelj (ur.) 2020.

⁹ O razstavi v Novem mestu je pisal Vojeslav Mole, ki je o Mušiču pisal zelo pohvalno, prim. Mole 1920, 259–260. Razstava je bila nato postavljena še v Jakopičevem paviljonu in ob tej priložnosti je Stele objavil zelo pohvalno kritiko cele razstave. »Mušič in Skalicky in — čudo božje! — najmlajša dva, ki sta komaj zapustila srednjo šolo, ki jima je bil svet s svojimi akademijami in velikim tokom moderne kulture in umetnosti popolnoma zaprt in tuj, sta šla najdlje na levo. In marsikdo, ki moderne umetnosti ne razume, se bo mogoče zamislil ob dejstvu in se vprašal na tihem: mogoče pa je le nekaj na nji, ker če bi ne ležala tako rekoč v zraku, od kod bi se pojavljala že pri najmlajšem naraščanju?« Stele 1920a, 1–2.

¹⁰ Marjan Mušič se je na arhitekturni oddelke Tehniške fakultete vpisal v šolskem letu 1923/24, diplomiral je leta 1929. 1932–34 je bil v Splitu, kjer se je tudi poročil. Med letoma 1938–1940 je živel v Mariboru, kjer je delal v Mestnem gradbenem uradu med drugim tudi na regulacijskem načrtu za Maribor.

Iz arhitektovega pisma Steletu je razvidno, da se je slednji na predvečer uradnega začetka druge svetovne vojne julija 1939 obrnil na arhitekta glede obsežne naloge, povezane s kmečko stavbno dediščino. Podrobne vsebine njunega pogovora ne poznamo, razberemo pa lahko, da sta razmišljala o revitalizaciji vasi in kmečke hiše, ki bi jo s sodobno komunalno prenovo lahko naredili udobnejšo za bivanje in bolj prilagodili modernim higien-skim standardom. A kaj je bil pravzaprav povod za to pismo, kaj je spodbudilo Steleta, takrat že profesorja umetnostne zgodovine na ljubljanski univerzi, k dejavnemu ukrepanju za kulturno dediščino slovenskega podeželja? (Mušič, 14. 7. 1939)

Marjan Mušič, takrat zaposlen kot projektant na mestnem gradbenem uradu v Mariboru, v nadaljevanju pisma profesorja prosi, naj mu pomaga pridobiti potrebno strokovno gradivo na Higienškem zavodu in na ljubljanski Univerzi, nadalje omenja bibliografski katalog »Führer durch die technische literatur«, v katerem je našel veliko tovrstne literature in temo zaključí z mislijo »ta stvar je tako resna, da bi prenesla svoj institut, ki bi bil na tekočem z vso pomembno tovrstno literaturo.« (Mušič, 14. 7. 1939).¹¹

Ponovno je Steletu pisal po nemškem napadu na Poljsko in vojni napovedi Nemčiji 19. septembra 1939 in mu sporočil, da je bil imenovan za tajnika odbora za obrambo iz zraka in da se zaradi novih zadolžitev ne more posvečati svojemu strokovnemu delu na mariborski stolnici, v Martjancih in Negovi. Kljub temu je oddal svoj drugi članek za *Sodobnost*. Za *Časopis za zgodovino in narodopisje* je opisal tudi dva primera kmečkih hiš v Pekrah. V pismu ga je prosil za pomoč pri iskanju zaposlitve v Ljubljani, kamor si je močno želel.¹² Hkrati pa je obžaloval, da je delo pri »Slovenski domačiji ... na žalost tudi onemogočeno, kakor koli sem se ga vselil.« (Mušič, 19. 9. 1939)

Pogovori o predstavitvi prenove kmečke vasi so bili očitno že tako daleč, da je imel »projekt«, o katerem sta govorila, že izoblikovan program in celo naslov »Slovenska domačija«, iz katerega bi lahko sklepali, da je šlo v resnici za predstavitev v obliki publikacije ali, še bolj verjetno, za razstavo »Slovenska domačija«, ki bi lahko predstavljala naslednjo v nizu kulturnih razstav v okviru Ljubljanskega velesejma. Pri razstavah, s katerimi je umetnostna zgodovina v obdobju med obema vojnama prispevala pomembno vsebino k slovenski narodni identiteti in meščanski samozavesti, je Stele, ki je znal izkoristiti v prid za samo stvar tudi bolj liberalne in merkantilne mehanizme, sodeloval že vse od historične razstave leta 1922.

Več o tem, kaj je imel Mušič v mislih in kako je pri njem odmeval pogovor s Steletom, lahko razberemo iz dveh njegovih člankov v reviji *Sodobnost*, ki ju je naslovil *Slovenska ljudska umetnost in mi*.¹³ Mušič je najprej povzel zgodovino zanimanja za evropsko ljud-

11 Podčrtala VK.

12 V nadaljevanju piše Steletu, da bi v primeru, da se vrne v Ljubljano postal urednik arhitekturne revije. Pismo, Marjana Mušiča Francetu Steletu, Maribor, 19. 9. 1939, Biblioteka SAZU.

13 Mušič je istega leta v *Sodobnosti* objavil dva članka o slovenski ljudski dediščini z naslovom *Slovenska ljudska umetnost in mi*, *Sodobnost* (1939). V njih se je zavzel za poglobljen odnos do stavbne dediščine, ki se ne kaže v ornamentu, (ki je speljal vse naše dosedanje prizadevanje na nepravo pot), temveč v obliki, ki je končni izraz vsebine, korenine pa ima globoko v funkcionalnosti. Mušič pri tem citira Loosa in Le Corbuseierja, v drugem delu pa celo povzame njegov programski esej. Prim. Mušič 1939, 461–463.

sko umetnost s poudarkom na slovenskih raziskovalcih in se posebej ustavil pri obdobju fin de siècle, ko je secesija, da bi se izvila iz banalnosti izpraznjene meščanske kulture, segla po vzore tudi k ljudski umetnosti ter s tem odprla debate o njenem izvoru in pomenu za sodobno ustvarjanje. Mušič povzame, da je šele Rieglova študija postavila ljudsko umetnost na pravo mesto, ko jo »obravna kot rezultat naravnega gospodarstva, najnižjega člana v verigi človeške obratne produkcije, lepotni čut pa je ena najelementarnejših človekovih potreb, »zakaj izdelek ne bodi le dober, ampak tudi lep« (Mušič 1939, 253).¹⁴ Z naraščajočimi povojnimi nacionalizmi so dobro uspevale tudi različne oblike »narodne« umetnosti, vendar, kot poudarja Mušič, je bil pri nas Vurnik [Stanko] prvi, »ki je slovensko ljudsko umetnost postavil v pravičen odnos do skupne evropske ljudske umetnosti«, polemizira pa s knjigo Otona Grebenc »Moderno slovensko pohištvo po narodnih motivih« (Grebenc 1938). Avtorju prizna skrbnost pri obravnavi tematike, vendar odpre vrsto vprašanj o razmerju med detajlom in funkcionalnostjo oblike, ki jo Grebenc povsem prezre. Tu se Mušič sklicuje na Alfreda Loosa, ki ohranja avtentični okvir, medtem ko je okras, po Mušiču, lahko individualno preoblikovan (Mušič 1939, 255). Na koncu prvega dela se dotakne prenove cerkve v Bogojini, kjer je arhitekt občutil naravo »in ji dal poudarka, da je postala na nov način lepa« (Mušič 1939, 256).

V drugem delu članka sledi dolg opis Le Corbusierjevega funkcionalističnega agrarnega urbanizma iz članka z naslovom *Renaissance de la vie paysanne*, objavljenega istega leta v reviji *Sillons*.¹⁵ Mušič v uvodu zapiše, da je arhitekt sledil predvsem programu Noberta Bazarda, zato je študija polna idealizma in je do njenega uresničenja še daleč, vendar na podlagi opisa lahko razberemo, da so Mušiča Le Corbusierjeve misli (ki so ga zaposlovale več desetletij) ogrele za modernejši, bolj funkcionalistični pristop k obnovi in sanaciji slovenske vasi. V nadaljevanju za načrt slovenskega podeželja predlaga rešitev v dveh fazah:

Prva: V vsakem individualnem tipu naselja in hiše je treba izluščiti najmarkantnejši primer in ga točno podati v risbi in opisu, upoštevaje socialno, tehnološko, sanitarno, etnografsko in stilno analizo. Izbrati je treba primer prvotne kmetije višjega življenjskega standarda; pri tem se tudi ne smemo izgubljati v malenkostih formalnih aplikacij, ornamentov in na silo stikati za motivi, ki so v opreki z neko skupno sorodnostjo, katera karakterizira evropsko ljudsko umetnost. Neka nivelizacija, posplošenje je na mestu, ne sme nam biti pred očmi ozkosrčna in nasilna delitev v neštete regionalizme, da hočemo videti že v vsaki vasi svojevrstnost.

Po obravnavi prve etape, ki bo zgoščena prikazala od vseh strani osvetljene primere obmorskega, alpskega, dolnjsko-štajerskega vinorodnega, belokrajinskega in ravninskega območja, bomo pristopili k drugi etapi, k asanaciji. Vse sodobne tehnične in sanitarne pridobitve, s katerimi je potrebno prepojit zadnjo hribovsko vas, pa je treba s posebno pazljivostjo in ljubeznijo prilagoditi pokrajinskemu občutju, ki živi neprekinjeno vsa stoletja (Mušič 1939, 463–464).

14 Mušič tu citira iz Rieglove knjige *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*.

15 V članku *Renaissance de la vie paysanne* (1939) je Le Corbusier objavil nadaljevanje svojega projekta »ferme radieuse«, ki ga je razvijal med letoma 1934 in 1937. O Le Corbusierjevih načrtih »ferme radieuse«, *village radieux* in »village coopératif« gl. Arredondo-Garrido 2016.

France Stele je do leta 1938 vodil Banovinski spomeniški referat za Slovenijo v Ljubljani, ki ga je organiziral po propadu monarhije in po vrnitvi iz sibirskega ujetništva leta 1919. Prvi spomeniški urad je leta 1913 ustanovila Centralna komisija na Dunaju ob svoji zadnji reorganizaciji in pri tem predvidela tudi samostojnega referenta za Kranjsko. Max Dvořák je za to mesto namenil svojega študenta, ki je v Avstriji prvi promoviral s temo iz slovenskega kulturnega patrimonija.¹⁶ V obdobju monarhije Centralna komisija ni imela posebnega zakona za zaščito spomenikov. Le-tega je nadomeščal patronat nadvojvode Franca Ferdinanda¹⁷ in, kot se je kasneje spominjal France Stele, z uveljavljanjem svojih priporočil in zahtev načeloma ni imel težav, saj se nihče ni želel zameriti dunajskemu dvoru (Stele 1966, 19). Povsem drugačen je bil položaj konservatorja v državi SHS in kasneje v Kraljevini Jugoslaviji, ki ni imela niti enotne spomeniške uprave niti spomeniškega zakona ne posluha za kulturno dediščino. V dvajsetih in tridesetih letih so se na Dunaju izšolani konservatorji zaman trudili, da bi varovanje kulturne dediščine spravili pod okrilje svojega zakona, z intervencijami po so mu vztrajno pripravljali pot znotraj drugih zakonskih aktov, na primer v gradbenem zakonu leta 1931, ki je zaščetil zgodovinsko-umetniška mesta in zgodovinsko-umetniške stavbe (Stele 1966, 20).

Stele je izbral sleherno priložnost za promocijo in osveščanje o pomenu dediščine in njenega ohranjanja. Poleg rednega objavljanja v kulturnih revijah *Dom in Svet*, *Čas*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, *Zborniku za umetnostno zgodovino*, dnevnem časopisju in samostojnih publikacijah je imel številna predavanja, dejavno je sodeloval pri razstavah Ljubljanskega velesejma in v številnih društvih, ki so se tako ali drugače posvečala kulturni dediščini. Od dijaških let dalje in kot študent dunajske umetnostnozgodovinske šole je veliko pozornost namenjal tudi ljudski dediščini in je imel o njej jasno izoblikovana stališča.¹⁸ Tudi njegov *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih*, katerega glavni povod je bila nedvomno zgodovinska razstava leta 1922, je izhajal iz potrebe, da se narod poveže s svojo dediščino, jo najprej prepozna in sprejme za svojo. Stele je že leta 1924 v *Orisu* zapisal, da sta za slovensko umetnostno preteklost odločilna dva tokova, in sicer ljudski, anonimni tok in tok visoke, zgodovinske umetnosti, ki ju poveže šele novejša moderna umetnost (Stele 1924, 10–11). Raziskovanje treh tokov, tako vseh zgodovinskih umetnostnih obdobj kot anonimne ljudske umetnosti in sočasne ustvarjalnosti, je velika Steletova prednost, ki mu je dala največjo legitimnost tudi na področju varstva spomenikov. Poleg mreže spomeniških zaupnikov, ki se je ohranila še po propadu monarhije, si je Stele največjo podporo pridobil prav v sodelovanju s sodobnimi umetniki in arhitekti. Ne le, da so številni med njimi postali njegovi strokovni sodelavci, konservatorji in restavratorji, naj omenim le Mateja Sternena, s katerim sta tesno sodelovala vse do Sterneneve smrti, temveč je skupaj

¹⁶ Za delovno mesto v državni službi se je hkrati s Steletom potegoval tudi Michelangelo baron Zois. Stele je doktoriral z disertacijo z naslovom *Stensko slikarstvo na kranjskem okoli sredine 15. stoletja*. Drugi doktorand s slovensko temo *Slikar Giulio Quaglio* je bil Izidor Cankar, promoviran leta 1913. Prim. Vidmar 2019, 249, 252.

¹⁷ Nadvojvoda Franz Ferdinand je postal kraljevi protektor Centralne komisije leta 1910.

¹⁸ O Steletovem odnosu do ljudske dediščine Cevc 1985, 123–127.

z njimi pridobival določeno avtoriteto na področju likovne umetnosti, s katero je lažje uveljavljal konservatorska mnenja in ugled konservatorja, čigar dela v resnici ni podpiral noben uradni zakon.

Glavna umetniška avtoriteta v obdobju med obema vojnama, poleg Riharda Jakopiča, je bil nedvomno Jože Plečnik (1872–1957). Plečnik je bil prvi slovenski umetnik, o katerem je bila še za časa njegovega življenja napisana znanstvena monografija.¹⁹ Knjiga Koste Strajnića (1887–1977) je slovensko javnost dosegla, še preden je imela priložnost spoznati Plečnikovo delo, za kar je z recenzijo monografije v *Domu in svetu* poskrbel prav Stele.²⁰ Stele je že pred prvo svetovno vojno spoznal Plečnikov občutljivi odnos do domače kulturne dediščine, in sicer ga je na to opozoril prav Dvořák, ki je Steletu posredoval Plečnikovo pismo, s katerim se je arhitekt obrnil na vodjo Centralne komisije s prošnjo, naj se zavzame za propadajočo kulturno dediščino na Kranjskem.²¹ Glede na datum pisma bi lahko sklepali, da je bila naloga, ki jo je Dvořák zaupal Steletu, neke vrste sprejemni izpit, ki je Dvořáka prepričal, da za službo deželnega konservatorja ne more najti bolj primerne kandidata.

Stele je imel manj podpore s strani nekaterih kolegov, ki so na kulturno dediščino in njeno varstvo gledali z veliko bolj rigoroznega stališča (Mantuani, Dostal). Polemiko glede konservatorske doktrine in moderne umetnosti je že pred razpadom monarhije odprl ravnatelj Deželnega muzeja za Kranjsko Josip Mantuani (1869–1933), ko se je odzval na Steletov članek *Apologija moderne umetnosti* v *Času* (Stele, 1911, 401–415). Zaradi razumevanja širše slike razmer, v katerih se je začejala Steletova konservatorska pot, si ga velja podrobneje ogledati. V članku, v katerem je prvič uporabil metodologije dunajske umetnostnozgodovinske šole, je zavzel pozitivno stališče, da moderna umetnost predstavlja napredek v razvoju umetnosti, in dal za primer Wagnerjevo cerkev, ki ni sodobna samo navzven, temveč tudi glede na način, na katerega je bila narejena. Wagner se je prvi uprl špekulacijam stavbenih podjetnikov in inženirjev

»in zahteval pri vsaki priliki, naj zopet enkrat dopuste umetnike same do besede, kadar gre za stavbe javnih poslopij, ureditve mestnih delov itd. To stremljenje je čisto moderno. Videli smo že, kako sta kipar in grafik zopet sama prišla za orodje in hočeta osebnega stika s svojim delom – le na ta način je mogoč tehnični napredek, okupacija sveta naravnih oblik – in ravno tako se je modernemu arhitektu-umetniku zahotelo, da bi sam imel besedo pri vprašanjih, ki spadajo v njegovo

19 Strajnić 1920. Poleg dveh razprav Viktorja Steske o slikarjih Andreju Herrleinu in Janezu Wolfu, ki sta izšli v samostojnih knjižicah, prva monografija nasploh.

20 Stele je zelo pozitivno ocenil Strajnićevo monografijo o Jožetu Plečniku in je smatral izdajanje monografij umetnikov za eno osnovnih nalog stroke. Stele 1920, 312–315.

21 Steletov prepis Plečnikovega pisma Maxu Dvořáku, 1. 3. 1913. O pismu Mušič 1980, str. 152., Güllendi–Cimprichová 2010, 49–52, Krmelj 2021, 97–100. Do junija tega leta je bila Steletova služba namreč predvidena v Centralni komisiji na Dunaju, kjer se je začel izpopolnjevati za delo s trgovino s starinami in evidenco zbirateljstva. Zelo verjetno je, da sta se Josip Plečnik in Max Dvořák osebno poznala. Jasen dokaz za to je pismo Maxa Dvořáka češkemu zgodovinarju Jaroslavu Gollu z dne 31. julija 1907. Ko se je pojavilo vprašanje postavitve univerzitetnih stavb na mali strani Prage, so iskali arhitekta, ki bi lahko to občutljivo situacijo rešil z vidika urbanizma, Dvořák je kot možnega udeleženca arhitekturnega natečaja predlagal slovenskega arhitekta. Prim. Güllendi–Cimprichová 2010, 49.

področje, in vplival tudi na posameznosti. Tako intenzivno vez umetnika z umetnino dobimo samo še v renesansi. In to naj bi bilo nazadovanje.» (Stele 1911, 410)²²

Na Steletova začetna spoprijemanja s formalno analizo in umestitev Wagnerjeve cerkve v logični umetnostni razvoj se je Josip Mantuani, prav tako na Dunaju šolani umetnostni zgodovinar in muzikolog, odzval s kritiko moderne umetnosti: »Da ima prava umetnost pravico do svojega obstoja, to je neoporečno. A določiti bi bilo treba pojem prave, to je etično opravičene moderne umetnosti, tako da bi nihče ne mogel dvomiti, kaj mu je smatrati za pravo umetnost, ki ima polno pravico do obstoja, in pa za nepravo »moderno«, katere eksistenca se da pač tolmačiti, ne pa opravičevati.« Mantuani je v nadaljevanju izpostavil razliko med starejšo – objektivno estetiko, ki jo je sintetiziralo 19. stoletje, in sodobno – subjektivno, ki podpira umetnikovo individualnost, ki se ji v moderni umetnosti vse podreja in prilagaja: »Zahteva torej, da utone velikanska vsota individualnosti v eni sami! In temu se upira prirojeni nagon, ohraniti samega sebe!« V nadaljevanju se sklicuje na nelogično obnašanje tistih posameznikov, ki po eni strani obožujejo objekte preteklih dob in jih na vse mogoče načine ohranjajo celo kot ruševine, hkrati pa so pristaši in zagovorniki moderne umetnosti.

Tu je dvojno mogoče: ali ti ljudje, pristaši moderne umetnosti, res cenijo stare predmete, ali pa govorijo drugače, kakor pa mislijo. Če jih res cenijo in jih smatrajo sodobne kulture vrednim – potem se opasno majo njihovo estetično prepričanje o moderni umetnosti; ali pa so res istinito prepričani o pravilnosti estetičnih načel, ki jih proglašajo moderna umetnost, potem morajo – vsaj v praksi svoje dobe – zavreči na podlagi stare estetike izvršene tvore (Mantuani 1911, 469–475).

Mantuanijeva kritika je merila na razkorak med estetiko 19. stoletja in sočasno umetnostjo, ki se mu je v svojem delu *Die Stimmung als Inhalt der modernen Kunst* (1899) posvetil že Alois Riegl (Riegl 1899, 47–56). Po Rieglu harmonijo, ki jo je človek v umetnosti vedno iskal, sodobni človek lahko doživi le v oddaljenem pogledu, ki ga imenuje razpoloženje (*die Stimmung*). Sodobno razpoloženje – ki daje občutek pomirjajoče harmonije – je Riegl našel v sodobni znanosti, predvsem v umetnosti, posebej v slikarstvu (Riegl 1899, 52–54). »Naši umetniki so torej tisti, ki črpajo končno, najvišjo, odločilno korist od sodobnih spoznanj in s tem prinašajo olajšanje, če že ne odrešitev generaciji, ki potrebuje tolažbo« (Riegl, 1899, 56). Ta drobn, a ključni premik za vrednotenje sodobne umetnosti, prisoten v naukih dunajske šole, je Stele zelo dobro zaznal. Občutek za razpoloženje v arhitekturi, za ambient v sočasni umetnosti, ki ju je Stele dobesedno ponotranjil (Stele 1914, 18–22), pa je v spomeniško varstvo vstopil šele v teoriji in predavanjih Maxa Dvořáka, ki je že leta 1907 v članku *Francesco Borromini kot restavrator* zapisal, da najpomembnejši vir ustvarjalnega udejstvovanja pri vsakem arhitekturnem umetniškem delu ni več posamezna oblika, temveč splošni videz spomenika v odnosu do njegove okolice. V nadaljevanju zapiše, da se za to vsekakor ne moremo zahvaliti antikvarjem in znanosti. Višja enotnost,

ki določa trenutni umetniški pomen zgodovinske stavbe, je vloga, ki jo ima kot del naravne celote, vendar do tega nikoli ne bi prišli, če se ne bi prej naučili ocenjevati zgodovinskega spomenika v njegovem odnosu do višje arhitekturne enotnosti (Dvořák 1907, 89–98).

Dvořák se je že leta 1911 zavzel za reformo sodobne arhitekture, pri čemer je zagovarjal vrnitev h klasičnim izhodiščem, k razumevanju prostora in upoštevanju funkcije stavbe, saj le vse troje skupaj lahko reši kulturno dediščino in podobo mest. Zavedal se je, da je sodobno arhitekturo nemogoče izločiti iz spomeniškega varstva. Sandro Scarrocchia 2011; Švácha 2021). Te Dvořákov nadgradnje Riegllove doktrine (vrednosti starine) konservativnejši, pri Rieglu šolani Mantuani ni mogel sprejeti. Ravno ta živost dediščine v povezavi z vizualno in umetniško vrednoto pa je bila ključna za življenje in delo Franceta Steleta, ki je svoje bogato življenje izpolnil z izčrpnim študijem in zaščito kulturne dediščine ter hkrati z dejavnim prizadevanjem za afirmacijo sodobne umetnosti.

Če se vrnemo k vprašanju razvoja in splošne prenove slovenske vasi v obdobju med obema vojnama, je pomemben premik k njeni revitalizaciji predstavljala odločitev vodstva Ljubljanskega velesejma, da poleg vsakoletnega spomladanskega sejma organizira še jesensko prireditev, ki bo namenjena kulturi v najširšem smislu, od kulture obdelave zemlje in pridelave hrane, kmetijstva do razstav sodobne umetnosti. Prva prireditev *Ljubljana v jeseni* je bila leta 1926 in na njej je bila postavljena tudi razstava *Naš slovenski kmetiški dom*, ki jo je postavil Etnografski muzej, vodilni kustos pa je bil umetnostni zgodovinar, muzikolog in etnolog Stanko Vurnik (1898–1932).²³ Iz objave v časopisu je imela razstava predvsem informativni in *pedagoški* značaj. Izpostavljeni so bili stavbni tipi posameznih pokrajin (Vurnik 1926, b. p.; Vurnik 1926, 308). Vurnik je kot etnolog prvi pri nas začel znanstveno obdelavo ljudske glasbe, obenem pa se je posvečal tudi arhitekturi slovenskih pokrajin, zlasti alpskemu stavbarstvu. Njegove razprave so nedvomno temelj tudi za Mušičevo delo na tem področju.²⁴ Stele je bil z Vurnikom v tesnem delovnem in prijateljskem stiku, vendar je Vurnikova prezgodnja smrt za nekaj let prekinila tudi raziskave na področju ljudske arhitekture (Stele 1931, 95–96).

Ljubljanski velesejem je sledil ideji svetovnih razstav, ki so se od svetovne razstave v Londonu leta 1851 in po vzoru svetovnih razstav drugih metropol prirejale po vsem svetu. Po tipu sejma je izpolnjeval vse pogoje, ki so jih izoblikovale svetovne razstave: mednarodni in nadnarodni značaj, posebej določen prostor s svojo lastno komunalno in komunikacijsko (pošta znotraj sejma, lastna radijska postaja) infrastrukturo, paviljonska arhitektura, postavljena posebej za namen sejma, parkovna zasaditev in oprema, paviljon, namenjen umetnosti; omogočal je različne oblike zabave, eksotične razstave značilne za kolonialne države so v Ljubljani nadomeščale misijonarske in etnografke razstave; propagandni material in ne nazadnje posebne ugodnosti za obiskovalce sejma na samem sejmu

²³ Stanko Vurnik je bil na priporočilo Izidorja Cankarja nastavljen za asistenta Nika Zupaničevega v Etnografskem muzeju, imenovan je bil 12. julija 1924, od 1931 je bil zaposlen kot kustos.

²⁴ O Stanku Vurniku Stele 1931; Ložar 1932; Novak et al. 1986, Rogelj Škafar 1998, 441–461.; Slov. kmetijska hiša (Naše selo, Bgd, 1929, 94–102), Kmečka hiša Slovencev na juž.-vzh. pobočju Alp (Et 1930/1) Vurnikovo delo na področju slovenske stavbne dediščine hrani Etnografski muzej. Gl. Rogelj Škafar, Bojana (1998). Dr. Stanko Vurnik (1898–1932). Etnolog. Nova vrsta (Ljubljana), letnik 8=59, številka 1. str. 441–461.

in v mestu. Ljubljanski velesejem je v prvih dveh desetletjih postal redna vseslovenska prireditelja, ki ni pomenila le glavne gospodarske in kulturne podpore in poriva, s katerim je slovensko gospodarstvo uspešno prebrodilo svetovno krizo, temveč je pomembno sooblikovala takratno arhitekturno in urbanistično dejavnost ter vplivala na spremembe v stvarnem prostoru in s tem predstavljala pomemben vir za delo in preživetje številnih umetnikov in arhitektov (Dular (ur) 1930). Potrebi po reprezentaciji vse bolj sekulariziranega meščanstva se je v primeru ljubljanskega velesejma pridružila tudi nacionalna nuja po ohranitvi znotraj vse bolj hegemonistične politike kraljevine Jugoslavije. Potreba po ohranitvi nacionalne kulturne identitete je postajala v tridesetih letih vse bolj očitna.

Kot rečeno je Ljubljanski velesejem od leta 1926 organiziral spomladansko in jesensko prireditelja, na kateri je bila že prvo leto postavljena razstava *Naš slovenski kmetiški dom*. Žal je o razstavah na Ljubljanskem velesejmu ohranjenih zelo malo podatkov, ker arhiv uprave ljubljanskega velesejma velja za izgubljenega. Problem prav tako predstavlja razmeroma malo ohranjenih (objavljenih) fotografij notranjih postavitev razstav zaradi slabe osvetlitve, še posebej slabo pa so dokumentirane kulturne razstave. Glavne podatke o vizualni podobi posameznih razstav lažje rekonstruiramo iz novinarskih opisov in seznamov v katalogih. V sodelovanju s konservatorskim zavodom je bila leta 1933 na velesejmu prirejena velika razstava *Slovenska cerkev*, pri kateri je s fotografskim gradivom sodeloval tudi Steletov spomeniški urad.²⁵ Steletov fotografski arhiv je pred drugo svetovno vojno obsegal več kot 10.900 negativov in fotografij spomenikov, zato je verjetno, da je urad z velesejmom večkrat sodeloval (Košir 2014, 43). Ni izključeno, da je šlo pri Stele-Mušičevem projektu »Slovenska domačija« za eno v nizu kulturnih razstav, ki jih je v prihodnosti načrtoval Ljubljanski velesejem in za katero se je Stele obrnil na Marjana Mušiča, da strokovno predstavi problem obnove slovenske vasi. Po izbruhu druge vojne je velesejem sicer še vedno deloval, vendar je njegovo upravo takoj prevzela italijanska oblast in o razstavi slovenske kulturne dediščine ni bilo več moč razmišljati.²⁶

V prid domnevi, da sta Stele in Mušič razstavo »Slovenska domačija« načrtovala v sklopu sejma, je tudi dejstvo, da je na odmevni svetovni razstavi v Parizu leta 1937 svoje rešitve za revitalizacijo podeželja razstavil tudi Le Corbusier. V paviljonu *Pavillon des temps nouvelles*, ki ga je arhitekt načrtoval sam, je na kmetijskem oddelku lahko razstavil svoj projekt žarkaste vasi (*Ferme Radieuse, Village Radieux*), s katerim se je ukvarjal med letoma 1934 in 1937, da bi razvil sodobni model kmetijske zadruga kot obliko modernizacije družinske kmetijske proizvodnje. Kot so razkrile mlajše raziskave, so imeli ti Le Corbusierjevi načrti tudi širša družbena, politična in celo ideološka izhodišča za obnovo francoskega »klasičnega duha« (Arredondo-Garrido 2016, 101). V članku, ki je služil kot izhodišče Mušičevi objavi leta 1939, je Le Corbusier izraz *Village Radieux* zamenjal z izra-

²⁵ Umetnostnozgodovinsko razstavo *Slovenska cerkev* so priredili: Umetnostnozgodovinsko društvo, Spomeniški urad, Pavel Vinter, ki je razstavil svojo zbirko nabožnih podob, in Tone Kralj s postavitvijo samostojne kapele sredi paviljona.

²⁶ Zadnjič je bil Ljubljanski velesejem postavljen leta 1942 v povsem prenovljeni podobi, taka pa je bila tudi vsebina razstav, ki je predstavljala zgolj okupatorjeve interese.

zom center in žarkasto formo z zadrugo (Arredondo-Garrido 2016, 105). Kljub temu, da je Le Corbusier izhajal iz ideje »naravne regije« (Arredondo-Garrido 2016, 106), so predstave o vasi vse prej kot realne; zemlja je povsem breztelesni ideal, brez stika z realnostjo.

Glede povezav med Le Corbusierjevim načrtovanjem vasi in Mušičevimi neuresničeni načrti ostaja še veliko neznank. Obstaja možnost, da je Mušič obiskal svetovno razstavo v Parizu leta 1937. Dejstvo pa je, da je v času, ko je švicarski arhitekt razvijal zadržno vas, v njegovem ateljeju delal tudi Edvard Ravnikar, s katerim sta z Mušičem po vojni tesno sodelovala v seminarju na Fakulteti za arhitekturo.

V znanstveno mrežo, ki se je pletla okoli Mušičevih prizadevanj za »Slovensko domačijo«, je bil vpleten tudi Franjo Baš (1899–1967), ki je kot direktor mariborskega muzeja in zaupnik banovinskega spomeniškega referenta za severno Slovenijo bdel nad prenovo mariborskega gradu.²⁷ Iz pisma, ki ga je poslal Steletu, razberemo, da je tudi on svetoval Mušiču in mu predlagal metodologijo, brez katere si danes ne moremo predstavljati resne prostorske raziskave.

»Mušiču sem priporočil »vpogled v uvode k izdajam urbarjev (Dopsch, Kos), da bi dobil stik med gospodarskim položajem kmeta in njegovimi zgradbami v preteklosti. Iz lastne prakse namreč vem, da ni boljšega gradiva za upoznavanje nujnosti v izobliki [obliki] vasi in kmečkih hiš, kot so zemljiške knjige, stari zapuščinski [protokoli?] in urbarji« (Baš, 3. 5. 1940).

Stele je med drugo svetovno vojno leta 1944 sam izdal knjižico z naslovom *Kmečka kultura*, ki odpira še eno plat njegove pobude ob veliki nevarnosti izbruha globalne vojne, katere uničevanju je bil priča med prvo svetovno vojno v Sibiriji med oktobrsko revolucijo. Stele ni govoril na pamet, ko je zapisal, »kjer pa obvladuje življenje in kulturno stremljenje narodov, kakor v Sovjetiji, krščansko-stanovskemu idealu polarno nasprotni ideal boljševizma, tam se s smotrnim uničevanjem vsega stanovskega in iz preteklosti podedovanega uničujejo tudi stare navade«, temveč na podlagi svojih sibirskih izkušenj, ko so v oktobrski revoluciji največje opustošenje in škodo utrpeli ravno vasi.

V knjižici Stele poudarja, da je »ugotovitev značilnih tipov naših vasi in domov in njih iz pogojev tal, podnebja, delovnega smisla in iz rodove stare izkušnje izvirajočih posebnosti«, osnovni pogoj za uspešno prenovo podeželja (Stele 1944, 28). Pri oblikovanju prilagoditev sodobnim zahtevam bivanja in dela prilagojenih novogradenj se je zavzel za interdisciplinaren pristop, ki naj ne bi nasprotoval domačijskemu značaju, razvitem v stoletnem sožitju ljudi z zemljo. Steletu je bila namreč materialna kultura v veliki meri odsev duhovne kulture (Stele 1944, 26).

Zato je prenačljeno, če kdo zahteva, naj se vse podedovano ali izročeno zavrže in nadomesti z novim. Pravilno sme namreč veljati le, da kar kdo more spraviti v sklad s svojimi življenjskimi potrebami, naj obdrži in porablja, ker to ni proti duhu civilizatorične naprednosti. Tako je gotovo zmotna pretirana propaganda novih gradiv, betona, železobetona, eternita in drugih pridobitev

²⁷ O Franju Bašu, Stele 1967; Bašev zbornik 1969.

sodobne stavbne tehnike, preden jim je naš, pogosto malo premišljeni čas, dal tudi lepotno zadovoljivo obliko, predvsem pa preden je njihova porabna prednost tudi res preskušena... Vodovod, kanalizacija, elektrika, zdravo zračno stanovanje, razne zdravstvene zahteve bomo, kar se da, pospeševali; pri obliki stanovanjske hiše, tipa naselbine, sestave stanovanjskih in gospodarskih poslopij v enoto itd. pa bomo ohranili konservativno stališče in poskušali hraniti krajevna izročila, dokler se ne prepričamo, da so škodljiva našemu zdravju, sodobnim načelom gospodarstva itd ... Zavedati se moramo tudi, da, dokler se nam posreči ohranjevati izročeno нравno, etično in svetovnonazorno ali versko enoto kmečke kulture, toliko časa ohranjujemo v sedanjih duhovno zmedenih časih duhovno najbolj strnjeni in proti slabim, razdiralnim vplivom najbolj odporni del človeške družbe (Stele 1944, 22–25).

Naslednje ohranjeno Mušičevo pismo Steletu je datirano 23. 4. 1947. Mušič, takrat že docent na oddelku za arhitekturo Univerze v Ljubljani, ga je pisal iz Tirane v Albaniji, kamor je bil dodeljen h gradbeni sezonski operativi.²⁸ Ker sezonska gradbena operativa zanj ni imela primerne dela, si je Mušič delo poiskal sam in »ga sporazumno z našim in albanskim komitetom za kulturo« našel v državni knjižnici in med antičnimi spomeniki, ki »čakajo ljubeče roke, da jih pogladi in postavi na pravo mesto, kamor spadajo« (Mušič, 23. 4. 1947).²⁹

Pismo je začel z opravičilom za težave, ki jih je imel Stele z njegovo nedokončano knjigo: »S prvim delom menda ni bilo toliko težav kakor z drugim, ki je ostal deloma celo vsebinsko nedodelan.« V nadaljevanju ga prosi, »da vztraja s svojo pomočjo« in da hkrati vzpodbuja Ravnikarja in Janežiča, da pomagata vsak na svojem področju. Prosi ga tudi za »vsaj dvajset separatov v večjem formatu, po možnosti na boljšem papirju in v trdi, resni vezavi« (Mušič, 23. 4. 1947). Glede na zapisano gre očitno za Mušičevo delo *Obnova slovenske vasi*, ki je izšlo leta 1947, v katerem se je tudi zahvalil za dragocene pobude in pomoč prof. Steletu in Edu Ravnikarju (Mušič 1947, 5).

Knjiga je izšla v izrednih razmerah tik po drugi svetovni vojni v času agrarne reforme in kolonizacije podeželja, kar se pozna tako njeni obliki kot vsebini, predvsem tam, kjer je moral arhitekt javno izreči ideološko lojalnost novemu redu (Mušič 1947, 74). Po vsebini je razdeljena na dva dela. Prvi govori o slovenski vasi do sodobnosti, drugi podaja perspektive njene obnove in preureditve. Dela nista vsebinsko povezana, morda niti nista bila napisana sočasno, v glavnem pa sledita načrtu, ki si ga je Mušič zastavil v članku *Slovenska ljudska umetnost in mi*. Zahodnoevropskega arhitekta seveda ne omenja več, med referencami pa navaja sovjetskega arhitekta Arkadija Grigorjeviča Mordvinova, kritika Le

²⁸ Pismo Marjana Mušiča Francetu Steletu, Tirana, 23. 4. 1947. Biblioteka SAZU. Intenzivnejše gospodarsko povezovanje med državama se je začelo v letu 1946, ko je Beograd obiskal Enver Hoxha.

²⁹ Ker sezonska gradbena operativa zanj ni imela primerne dela, si ga je Mušič sam določal in ga je nato tudi dobil: »Tako opravljam tu posle - silom prilik - kot arhitekt, arheolog, etnograf, muzejnik, umetnostni zgodovinar in spomeniški restavrador. Nalogo imam, da odam načela za organizacijo muzeja, da izdelam adaptacijo poslopja, ki je za ta namen določen; dalje, da postavim načela za etnografsko in spomeniško mapiranje, da provedem skupno s posebno komisijo mapiranje na določenem sektorju terena in da končno napišem študijo o arhitekturnih spomenikih Tirane z navodili za njihovo restavracijo in vključitev v nov urbanistični koncept. Delo je ogromno, korist bo vsestranska. To bodo dobre izkušnje za naše mapiranje, ki se bo menda začelo izvajati letos v domovini.« Da pa Albanija ni bila njegova izbira, povedo zadnje vrstice: »Toda vključ vsemu temu se včasih čutim tako odvečnega in nepotrebne, ni mi usojeno, da bi koristil svoji domovini.« Pismo Marjana Mušiča Francetu Steletu, Tirana, 23. 4. 1947. Biblioteka SAZU.

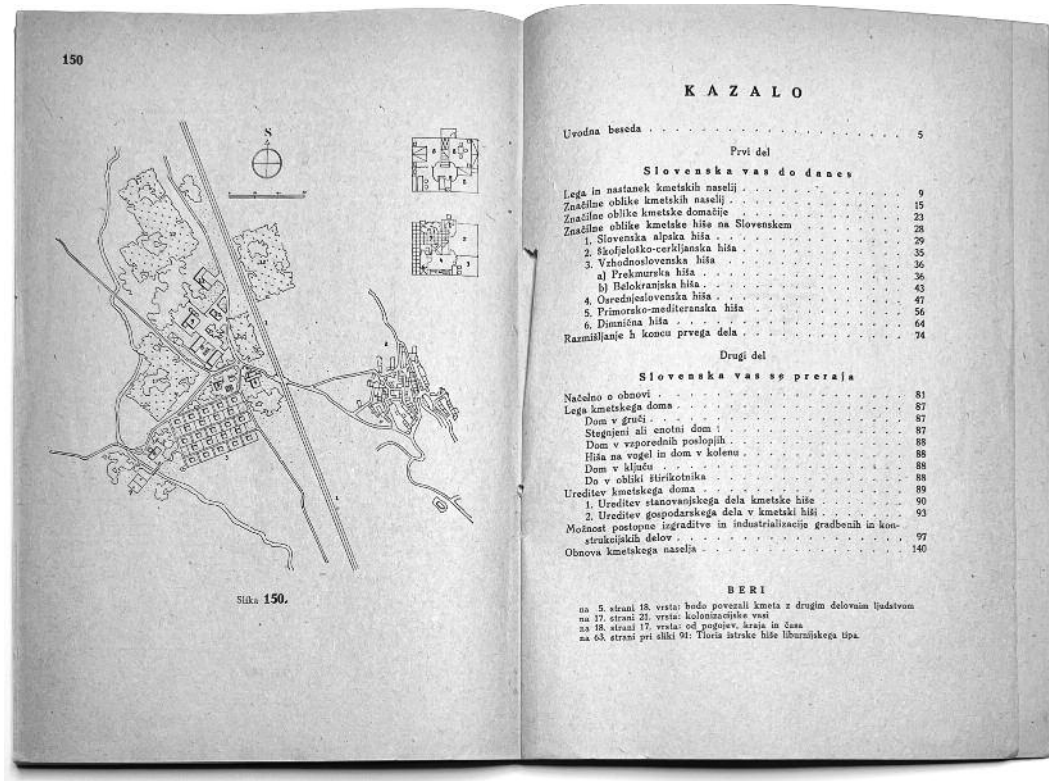
Corbusierjeve stavbe Tsentosoyuz v Moskvi (Mušič 1947, 85). Na koncu knjige, kot zadnja, je obravnavana tudi združna vas, ki v vseh podrobnostih povzema značilnosti Le Corbusierjevega združnega centra iz njegove objave »Renaissance de la vie paysanne« iz leta 1939 (Mušič 1947, 148–150).

France Stele je vse svoje delovanje posvetil kulturni dediščini in sodobni umetnosti. Članek razkriva, da je bila njegova konservatorska pot potem, ko je pustil mesto glavnega konservatorja in se je zaposlil na Univerzi, glede vprašanja prenove slovenske vasi veliko tesneje povezana z arhitektom Marjanom Mušičem, kot se je vedelo doslej. Steletu je vpetost v žive tokove, smeri in debate sodobne umetnosti in arhitekture tako izčistila razumevanje umetnosti in predvsem njeno doživetje, da so mu ti uvidi lahko pomagali tudi pri vrednotenju kulturne dediščine. Teh uvidov papirnati zakoni ne morejo nadomestiti. Steletova in Mušičeva prizadevanja za prenos in oživitev tradicije so bila daleč od romantičnih predstav o kmečkem življenju ali idej o univerzalni vasi, ki bi ustrezala idejam funkcionalističnih ali celo socialističnih agrarnih reform. Razumeti moramo dolg proces adaptacije stoletnega znanja in izkušenj, da se je v slovenskem prostoru z roko v roki s sočasnimi modernimi tokovi in prizadevanji za revitalizacijo kmečke kulturne dediščine, ali celo korak pred njimi, začel resen proces njene obnove, ki ga moramo znati nadaljevati.³⁰

: Marjan Mušič, naslovnica knjige *Obnova slovenske vasi*
| Izdala Mohorjeva družba, Celje, 1947

30 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja* (J6-3136), ki ga sofinancira Javna Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

: Zadnja stran knjige Marjana Mušiča, *Obnova slovenske vasi* s sliko Kako je urejena zadružna vas? in kazalo
| Izdala Mohorjeva družba, Celje, 1947

Arhivski viri

Pisma Marjana Mušiča Francetu Steletu, Zapuščina akademika prof. dr. Franceta Steleta (1886–1972), R 11/ STELE France. Korespondenca. Biblioteka SAZU.

Pisma Franja Baša Francetu Steletu, Zapuščina akademika prof. dr. Franceta Steleta (1886–1972), R 11/ STELE France. Korespondenca. Biblioteka SAZU.

Literatura

10 let, *Ljubljanski velesojem: 1921–1930, ob desetletnici*. Ur. Milan Dular. Ljubljana: Uprava Ljubljanskega velesoja, 1930.

Bašev zbornik. Časopis za zgodovino in narodopisje, 40 (5), 1969. 5–126.

Cultures of International Exhibitions 1840–1940: Great Exhibitions in the Margins. Ur. Marta Filipová, Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.

Cevc, Emilijan: *France Stele in narodopisje*. Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje. Acta Instituti ethnographiae Slovenorum, 14, 1985. 123–127.

David, Arredondo-Garrido: *References in Le Corbusier's reorganization of rural habitat*. Journal of Architecture and Urbanism, 40, št. 2, 2016, 99–109.

Delak Koželj, Zvezda: *Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2009 (Vestnik, 21).

Dvořák, Max: *Francesco Borromini als Restaurator*, Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K.-K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale / Beiblatt für Denkmalpflege, 1907, 89–908.

Grebenc, Oton: *Moderno slovensko pohištvo po narodnih motivih*, Ljubljana 1938.

Slavec Gradišnik, Ingrid: *Etnologija Na Slovenskem: Med Čermi Narodopisja in Antropologije*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.

Grebenc, Oton: *Moderno slovensko pohištvo po narodnih motivih*, Ljubljana 1938.

Güllendi-Cimprichová, Zuzana: *Architekt Josip Plečnik und seine Unternehmungen in Prag im Spannungsfeld zwischen denkmalpflegerischen Prinzipien und politischer Indienstnahme* (tipkopis disertacije). Bamberg, 2010.

Košir, Metka: *Sto let načrtnega dokumentiranja nepremične dediščine*, Varstvo spomenikov, 47–48, 2014, 41–49.

Koželj, Zvezdana: *Ljudsko stavbarstvo - ena od temeljnih prvin pri oblikovanju in načrtovanju razvoja podeželja*, Varstvo spomenikov, 35, 1993, 40–45.

Krmelj, Vesna: *Korespondenca Franceta Steleta kot vir in izhodišče za umetnostnozgodovinsko interpretacijo in zgodovino umetnostne zgodovine na Slovenskem: doktorska disertacija*. [V. Krmelj], 2021.

Lazarini, Franci: *Alfred Castelliz. Novi Slovenski biografski leksikon: 4. zv.: C*. Ur. Barbara Šterbenc Svetina et al. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2022.

Le Corbusier: *Renaissance de la vie paysanne objavljenega v reviji*, Sillons. Revue agraire internationale, Paris, 1939.

Ložar, Rajko: *Dr. Stanko Vurnik*. Dom in svet, 45. št. 5/6, 1932, 254–256.

Mantuani, Josip: *Apologija umetnosti*. Čas, 5, št. 10, 1911, 469–475.

Mole, Vojeslav: *Prva pokrajinska umetnostna razstava v Novem mestu*. Dom in svet, 33, številka 9/10, 1920, 259–260.

Mušič, Marjan: *Dva primera hiš v Pekrah pri Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje*, 34, 1939, št. 1/2, 119–122.

Mušič, Marjan: *Slovenska ljudska umetnost in mi*, Sodobnost, 7/1939, 253–256; 460–464.

Mušič, Marjan: *Obnova slovenske vasi*, Celje: Mohorjeva založba, 1947.

Novak, V., Krečič, P., Ukmar, K.: *Vurnik, Stanko (1898–1932). Slovenski biografski leksikon: 14. zv. Vode - Zdešar*. Jože Munda et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1986.

Orel, Boris: Sič, Albert Franc (1865–1949). Slovenski biografski leksikon, 10. Ur. Alfonz Gspan et al., Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1967. 305–306.

Reynolds Cordileone, Diana: *Alois Riegl in Vienna 1875–1905: An Institutional Biography*, Ashgate, 2014, 152–175.

Riegl, Alois: *Die Stimmung als Inhalt der modernen Kunst*. Graphische Künste, 22, št. 1, 1899, 47–56.

Riegl, Alois: *Über Renaissance der Kunst*. Mitteilungen des K[aiserlich]-K[oeniglichen] Oesterreich. Museums für Kunst und Industrie, 10, 342–348; 363–371; 381–393.

Riegl, Alois: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Kunstwissenschaftliche Studientexte VI. Reprint der Ausgabe Berlin 1894, Mittenwald 1978.

Rogelj Škafar, Bojana: *Dr. Stanko Vurnik (1898–1932)*. Etnolog. N. v. 8 (59), št. 1. 1998, 441–461.

Sandro Scarrocchia: *Dvořák and the Trend in Monument Care*, Ars, 44/2011, 45–67.

Stanonik, Marija: 2013, *Folkloristični portreti iz 20. stoletja. Do konstituiranja slovenske slovstvene folkloristike*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Stelè, France: *Apologija moderne umetnosti*. Čas, 5, št. 9, 1911, 401–415.

Stelè, France: *Iz konservatorskih spominov*, Varstvo spomenikov 10, 1966, 19.

Stelè, France: *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih: kulturnozgodovinski poskus*. Nova založba, 1924.

Stelè, France: *Izidor Cankar utemeljitelj ljubljanske umetnostnozgodovinske šole*. Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. 4, 1957. 9–30.

Stelè, France: *Kmečka kultura: sodobna razmišljanja slovenskega človeka o njenih vrednotah*, Ljubljana: Mohorjeva družba, 1944.

Stelè, France: *Dr. Stanko Vurnik*. Zbornik za umetnostno zgodovino. 11, št. 1–4, 1931. 93–96.

Stelè, France: *Kosta Strajnič. Josip Plečnik*. Dom in svet, 33, št. 11–12, 1920, 312–315.

Stelè, France: *Nastop mlade umetnosti v Ljubljani*. Slovenec, 48, št. 253, 5. 11. 1920a, 1–2.

Stelè, France: *Oris Zgodovine Umetnosti Pri Slovencih: Kulturnozgodovinski Poskus*. Nova založba, 1924, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-MPICYSSA>.

Stelè, France: *Stara župna cerkev v Žiréh. Spisal in fotografiral dr. France Stelè v Ljubljani*. Ljubitelj krščanske umetnosti, 1/1914, 18–22.

Stelè, France: *Franjo Baš: (nekrolog)*, Sintez, 2, št. 7, 1967, 63–64.

Strajnič, Kosta. *Josip Plečnik*. Zagreb: Čelap i Popovac, 1920.

Šijanec, Fran. *Sodobna slovenska likovna umetnost*. Maribor: Obzorja, 1961.

Švácha, Rostislav: *'A higher architectural unity': Max Dvořák on new buildings in historical settings*. Journal of Art Historiography, 25/2021. <https://arthistoriography.wordpress.com/25-dec21/> (14. 3. 2023).

The New Regional Pattern. Industries and Gardens, Workshops and Farms, Chicago, 1949.

Vidmar, Luka. *Doktorske Disertacije s Področja Umetnostne Zgodovine*. Zgodovina Doktorskih Disertacij Slovenskih Kandidatov Na Dunajski Filozofski Fakulteti (1872–1918), Ur. Tone Smolej, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, 241–261.

Vpisi v Prostor: Identiteta in Varovanje Slovenskega Kulturnega Prostora: Stanje v Sodobni Arhitekturi in Današnji Odnos Do Arhitekturnega Izročila: Prispevki s Posveta SAZU, 25. Oktobra 2017. Ur. Milček Komelj, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2020.

Vurnik, Stanko: *K razstavi na ljubljanskem velesejmu*. Ilustrirani Slovenec, 2. št. 36, 5. 9. 1926. b. p.

Vurnik, Stanko: *Slovenska kmečka hiša*. Ilustrirani Slovenec, 2. št. 36, 308 (05.09.1926).

Zbornik Marjana Mušiča: [Ob Stoletnici Rojstva in Dvajsetletnici Smrti Akademika Marjana Mušiča, SAZU, 2004]. Ur. Mušič, Marko. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2006.

Povzetek

Daleč pred hipotezo o Gaji in ekološkim imperativom se je umetnostni zgodovinar in konservator France Stele tik pred drugo svetovno vojno, zavedajoč se uničujočih posledic vojne, glede kmečke stavbne dediščine obrnil na mladega arhitekta, Plečnikovega učenca Marjana Mušiča.

Prispevek s pomočjo še neobjavljenih pisem osvetli sodelovanje med Steletom in Mušičem, ki se je na začetkih vrtelo okoli projekta *Slovenska domačija*, in dopušča možnost, da je bil zamišljen kot ena od tematskih razstav v sklopu Ljubljanskega velesejma, ki se je od leta 1926 intenzivno posvečal slovenski kulturi in kmetijstvu. Marjan Mušič je spogledujoč se z Le Corbusierjevim funkcionalističnim razvojem zadružne vasi (Village coopératif) in podprt s Plečnikovim občutkom za kulturno dediščino ter s Steletovo spodbudo in strokovno pomočjo razvijal koncept prenove slovenske vasi v smeri, ki bi jo danes lahko prepoznali kot velik korak k načelom kritičnega regionalizma, ki ga je na začetku osemdesetih let dvajsetega stoletja uveljavil britanski arhitekt Kenneth Frampton. Medtem ko je bila pozornost modernih arhitektov obrnjena predvsem v mesta, je bila v Plečnikovem krogu ves čas živa zavest o pomenu podeželja in kmečkega stavbarstva.

Ključne besede

dunajska umetnostnozgodovinska šola, renesansa v umetnosti, stavbna dediščina, prenova slovenskih vasi, France Stele, Marjan Mušič, kulturna zgodovina, prva polovica 20. stoletja

Summary

Long before the Gaia hypothesis and ecological imperatives, just before the Second World War, the art historian and conservator France Stele, aware of the devastating consequences of the war, turned to a young architect, Plečnik's student Marjan Mušič, regarding rural architectural heritage.

Drawing on as yet unpublished letters, this article sheds light on the collaboration between Stele and Mušič, which initially revolved around the *Slovenian Homestead* project, and considers the possibility that it was conceived as one of the thematic exhibitions within the Ljubljana Fair, which from 1926 on was intensively devoted to Slovenian culture and agriculture. Marjan Mušič, influenced by Le Corbusier's functionalist development of the cooperative village (Village coopératif), relying on Plečnik's sense of cultural heritage, and supported by Stele's encouragement and expert assistance, developed the concept of the renewal of the Slovenian village in a way that could be recognized today as a big step towards the principles of critical regionalism, which was established at the beginning of the 1980s by the British architect Kenneth Frampton. While the attention of modern architects was mainly focused on cities, Plečnik's circle was always aware of the importance of the countryside and rural architecture.

Keywords

Vienna School of Art History, Renaissance in art, rural heritage, renewal of Slovene villages, France Stele, Marjan Mušič, cultural history, first half of the 20th century

Sodobnost in daljnovidnost slovenske konservatorske izkušnje v sedemdesetih in osemdesetih letih

Interdisciplinarne raziskave med etnologijo in arhitekturo v
procesu revitalizacije

Neža Čebren Lipovec

V sedemdesetih in osemdesetih letih je bilo narejenih več interdisciplinarnih raziskav za projekte prenove starih naselbinskih jeder. Spodbudila jih je sodobna revitalizacijska metodologija arhitekta Petra Fistra, ki je temeljila na t. i. odprtem načrtovanju. Obsežne etnološke raziskave, osredotočene na uporabnika (način življenja, potrebe, odnos do dediščine) predstavljajo izjemno pionirsko delo v konservatorstvu še danes, ko v stroki vlada t. i. na vrednostih utemeljen pristop.

Uvod

“Mesto je tako, kakršni so v njem ljudje: če trdimo, da je staro mestno jedro Škofje Loke spomenik z izjemnimi likovno-zgodovinskimi vrednotami, je potrebno vzroke za te vrednote iskati v načinu življenja njegovih prebivalcev, njihovem odnosu do oblikovanega prostora in o povratnih vplivih že oblikovane arhitekture nanje.” (Fister in Škulj 1983, 178)

Sodobno konservatorstvo stavbne dediščine v mednarodnem okviru že vsaj desetletje stremi po uveljavljanju nove(jše) paradigme, imenovane *values-led approach* (Wijesuriya, Thompson in Young 2013; Wijesuriya, Thompson in Court 2017), torej »na vrednostih utemeljenem« pristopu k dediščini. Slednji dediščino poskuša zaobjeti celovito, predvsem pa jo razume dinamično, spreminjajoče. Dediščina torej ni več razumljena kot artefakt ali dobrina sama po sebi, temveč gre za proces pripisovanja, odkrivanja in ustvarjanja pomenov, t. i. *dediščinjenja* (*heritageisation*; Harvey 2011), ki jih določena dobrina predstavlja za družbo in različne deležnike v njej. Ta “diskurzivni preobrat” (Harrison 2013, 110-112) se je v teoriji dediščine in konservatorstva teoretsko dlje kalil. Izvira iz t. i. “preobrata vrednot” (*values turn*; Avrami & Mason 2019, 17-19) v zgodnjih sedemdesetih letih, torej iz demokratične širitve polja prepoznanih pomenov dediščine, ki jih določa več deležnikov, predvsem prebivalci. Sodobno teoretsko razumevanje relativne narave dediščine in družbene pogojenosti je sorazmerno hitro prešlo tudi v normativna besedila: izpostavimo t. i. “Konvencijo iz Fara” Evropske komisije, napisano leta 2005, ki v ospredje postavlja skupnost, predvsem t. i. dediščinske skupnosti, torej tisti del (lokalne) javnosti, ki se aktivno angažira v dobro dediščine. Na podlagi teh sodobnih razumevanj dediščine se je nedavno oblikovalo tudi novo, izrazito antropocentrično razumevanje konservatorstva: to ni več zgolj tehnična intervencija na objektu, kjer vrednotenje in načrtovanje vodi le ekspert, temveč gre za upravljanje oziroma “kreativno upravljanje kontinuitete in družbeno kohezivnih dediščinskih praks” (Chitty 2017, 2), torej “ne več upravljanje sprememb, temveč upravljanje kontinuitete s spreminjanjem” (Jokilehto 2017, 31). Pri tem se konservator, strokovnjak prelevi v vlogo posrednika, mediatorja.

Novi trendi postopoma in stihijsko vstopajo tudi v slovensko konservatorsko stroko – v teoretskih razpravah so na področju arheološke dediščine na razpolago že številna izhodišča (Pirkovič 2019). Posebej pa se novi, inkluzivni pristopi poskušajo uveljavljati za potrebe upravljanja (Golob 2019). Sistemskih poskusov uvajanja na vrednostih utemeljenega pristopa zaenkrat še ni, da bi lahko ocenjevali učinkovitost in prepoznavali izzive in priložnosti. A zavest o širšem, celostnem in vključujočem pristopu pri ohranjanju stavbne dediščine, posebno historičnih jeder, v slovenskem prostoru še zdaleč ni novost. V evropskem merilu se je “preobrat vrednot” v konservatorstvu zgodil v zgodnjih sedemdesetih letih (Avrami in Mason 2019), ko se je klasičen nabor zgodovinskih in likovnih pomenov razširil na prostorske, socialne in tudi ekonomske – pod vplivom teorij semiologije Rolanda Barthesa. Slednje je v slovensko konservatorstvo na teoretski ravni poskušal vpejati etnolog konservator Ivan Sedej (1973; 1974), a ni bil slišan. Preobrat se je zgodil, ko se je oblikovala t. i. *Amsterdamska listina* ob Evropskem letu kulturne dediščine 1975. A prav

tik pred objavo Amsterdamske listine, že leta 1974 je prodorni arhitekt konservator Peter Fister (Fister 1979a, 24) opozoril na nujno spremembo paradigme: sam je v tem duhu zasnoval t. i. slovensko metodologijo revitalizacijskih procesov. In prav pod njegovim vodstvom in v sodelovanju s številnimi somišljeniki je v teh prelomih sedemdesetih letih nastal niz interdisciplinarnih raziskav mestnih jeder nekaterih slovenskih mest in vasi. Le nekatere od teh so dejansko postale integralni del obširnejših revitalizacijskih procesov, med temi je nedvomno vzorčna Škofja Loka. Številne teh študij so potonile v pozabo, kljub – ali zaradi? – svoje prodornosti. Z izjemo nekaj Fistrovih člankov ter objav etnologov (predvsem Ivana Sedeja in Janeza Bogataja) te zajetne raziskave (še) niso dobile ustreznega mesta v pregledih razvoja slovenskega konservatorstva, čeprav bi si to nedvomno zaslužile in bi kot take lahko bistveno vplivale na sodobne prakse. V nadaljevanju z analizo izbranih objavljenih člankov ter neobjavljenih raziskav osvetljujemo prav to “historično” izkušnjo.¹

Revitalizacije naselbinskih jeder in preobrat vrednot v sedemdesetih letih

Prelom iz šestdesetih v sedemdeseta leta 20. stoletja v konservatorstvu mednarodno predstavlja obdobje preobrata. Bil je to čas, ko je konservatorstvo dokončno dobilo svoj mednarodni okvir, po oblikovanju ICCROM-a (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property) 1956 in ICOMOS-a (International Council on Monuments and Sites) 1965, še UNESCO-vo konvencijo o svetovni dediščini 1972. Če je do tega obdobja vladala še nekakšna hierarhična ureditev med modernizmom (*Modern Movement*) in konservatorskim gibanjem (*Conservation Movement*), kjer se je slednji prvemu podrejal s sprejemanjem stroge delitve med starim in novim (tudi v smislu prepoznavnosti konkretnih konservatorskih posegov in novih intervencij) ter s posvečanjem predvsem velikim spomenikom, je konec šestdesetih letih vnesel konfrontacijo. Dotedanji “mir” je nadomestil konflikt in novo, antimodernistično stališče (Glendinning 2013, 320). Prelom se je zgodil s splošnim *zeitgeistom* družbeno-političnih konfrontacij in protestniških gibanj, predvsem pa z novimi trendi v umevanju pomena prostora, v teoriji (Jacobs; Lefebvre; Castells) in praksi, še posebej pa v varstvu narave in okoljevarstvu (Stockholmska okoljevarstvena konferenca 1972). V konservatorstvu so vzniknila povsem nova stališča, ki so stremela k participaciji in demokratizaciji, in se torej odmikala od

¹ Ta razprava je rezultat znanstvenoraziskovalnega podoktorskega projekta »Potencial etnografskih metod v konservatorstvu stavbne dediščine v spornih krajih, primer severne Istre« (ARRS Z6-3226), ki jo financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

prevlade ekspertnih elit k večjemu družbenemu vključevanju prebivalcev v konservatorske procese. Te trende v praksi ponazarjajo številni in raznoliki projekti, kot so *Bürgerinitiativen* v Nemčiji, torej pobude meščanov od-spodaj-navzgor, vzorčno v berlinskem Kreuzbergu; reševanje Covent Gardna v Londonu pred rušitvijo za novo zazidavo leta 1971; sprememba načrta za prenovo Batha sredi sedemdesetih; prenova četrti Jordaan v Amsterdamu leta 1975; francoska shema akcij za izboljšanje habitata preko OPAH (*opérations programmées d'amélioration de l'habitat*) leta 1977, ki so sledile pionirskim akcijam Malrauxovega zakona v šestdesetih. Edinstvena je bila izkušnja prenove Bologne med 1969 in 1975 pod vodstvom Pier Luigija Cervellatija, ko so mestne oblasti razvrednotena območja prenovile z učinkovitim sodelovanjem s skupnostjo in za njo: razvrednotena stanovanjska anonimna arhitektura je bila prenovljena, opuščeni veliki spomeniki, t. i. *contenitori* (dobesedno "posode" ali "škatle") so dobili novo, skupnostno funkcijo, v renesančni samostanski kompleks sv. Leonarda so bili umeščeni mestni uradi četrti San Vitale, multimedijška knjižnica in osnovna šola; nekdanja cerkev je namenjena gledališkim predstavam; renesančna palača na ulici Pietralata je postala skupnostni center s knjižnico, vrtcem, zdravniško ambulanto. V ZDA se je že od poznih petdesetih uveljavljalo skupnostno načrtovanje (*community planning*) v urbanizmu, od poznih šestdesetih pa prav posebej v procesih prenove.

Postavljalo se je vprašanje, kako naj se participatorni proces odslikava v arhitekturnih oblikah, in predvsem, ali naj postane del veljavnega sistema. Skozi sedemdeseta leta je to odpiranje slonokoščenega stolpa konservatorstva sodelovanju z drugimi področji, predvsem s prostorskim načrtovanjem in urbanizmom na eni strani, ter javnosti na drugi strani, postalo del sistema, vsaj nominalno. Vrhunec tega preobrata predstavlja leto 1975, t. i. Evropsko leto arhitekturne dediščine, torej niz 50 prenovitvenih projektov in akcij po celi Evropi (predvsem zahodni), ki je kulminiralo s konferenco v Amsterdamu in z istoimensko deklaracijo. Slednja v razvoju konservatorske stroke predstavlja temelj t. i. celostnega konservatorstva (*integrated conservation*) (Jokilehto 1999, 422, 428; Glendinning 2013, 404-408). Amsterdamska deklaracija je tako bila, vsaj za evropski prostor, organsko nadaljevanje *Beneške listine*, temeljnega ICOMOS-ovega doktrinarnega teksta in torej strokovnih navodil iz leta 1964. Bistven prispevek *Amsterdamske deklaracije*, ki je bila nemudoma tudi prevedena v slovenščino (Kolarič 1976), je Peter Fister (1979, 53-54), vodilni slovenski arhitekt konservator, povzel v sledečih točkah:

- a) oblikovana je nova definicija arhitekturne dediščine, ki torej ne zajema zgolj posameznih spomenikov ter likovno-zgodovinskih kvalit, temveč zajema vso urbano in ruralno zapuščino kulturnega in zgodovinskega pomena, in se tako posveča kontinuiteti;
- b) bistvenega pomena je vključevanje arhitekturne dediščine v arhitektonsko, urbano in prostorsko planiranje;
- c) nujno je sodelovanje lastnikov in njihovo soodločanje v procesu;
- d) revitalizacija, kot Fister imenuje rehabilitacijo, je osnovno izhodišče za varstvo, obnovo in kontinuiteto arhitekturne dediščine.

Za to razpravo je posebej zanimiv množičen poudarek na sodelovanju in upoštevanju perspektive prebivalstva: nujno naj bi bilo sodelovanje z lastniki, prav tako pa je potrebno

razumeti, kakšen pomen ima dediščina za prebivalce. Ob prenovah bi se bilo potrebno izogibati "večjim spremembam družbenega sestava njihovih prebivalcev in tako, da so vse družbene plasti deležne koristi obnavljanja, ki je financirano iz javnih sredstev" (Kolarič 1976, 317); v tem poudarku je zajeta prav protestniška zahteva o vključevanju prebivalcev, predvsem pa kritika gentrifikacije. Deklaracija na več mestih izpostavi, da "(p)rebivalstvo mora dejansko sodelovati, in sicer na osnovi popolnega in objektivnega obveščanja o vsaki stopnji dela, od sestavljanja seznamov do pripravljavanja odločitev, /.../ dopolnitve, ki jih dajejo skupine ali posamezniki, je treba obravnavati kot pomemben prispevek k načrtovanju /ter da/ "seznanjanje z izkušnjami prebivalstva lahko krajevnim oblastem zelo veliko koristi" (Kolarič 1976, 319), in slednjič, da morajo oblasti prebivalcem omogočiti, da sodelujejo pri izdelovanju programov, ob čemer jim morajo omogočiti razumevanje s tem, da jih seznanjajo z zgodovinsko in arhitektonsko vrednostjo stavb. Deklaracija predlaga tudi niz metod in načinov "pritegovanja prebivalstva" (Kolarič 1976, 320): javni sestanki, razstave, raziskave javnega mnenja, uporabljanje množičnih sredstev za obveščanje; v besedilu deklaracije pa razbiramo še dodatni poudarek. Amsterdamska deklaracija je torej reakcija tudi na protestniške zahteve o vključevanju in demokratizaciji, ki slednje vključii v sam sistem varstva in ohranjanja. Ultimativni rezultat teh procesov je bilo oblikovanje ICOMOS-ove *Washingtonske listine* (1987) o ohranjanju zgodovinskih jeder, ki je vse dosedanje napore združila v en sintetičen doktrinarni tekst. Na evropskem nivoju je, z zakonodajno težo, to nalogo prevzela *Granadska konvencija* (1985), ki je primarno stremela k uresničevanju umeščanja varstva arhitekturne dediščine v širše urbanistično in prostorsko-načrtovalsko področje (Glendinning 2013, 408). A sodelovalni, iz levih političnih idej vznikli preobrat vrednot, se je v osemdesetih letih iz radikalnega nasprotovanja sistemu obrnil v svoje nasprotje (Glendinning 2013, 349). Področje varstva zgodovinskih jeder je pridobilo dvojni prizvok desno konservativnih političnih opcij. Na eni strani so spet završale ekskluzivistične ideje domovinstva in domačijstva, *heimata*, ki so se kazale v iskanju celovite zunanje podobe starih jeder, izražale pa so se v obliki faksimil-rekonstrukcij in pa postmodernističnih novogradenj v podobi ponaredkov. Množično je ta inscenirani prostor dediščine služil poblagovljenju te dediščine in ustvarjanju dediščinske industrije (*heritage industry*), primarno za potrebe turizma. Slednji pa je sprožal nove izzive gentrifikacije, in torej izpodrival dosežke sodelovalnih in vključevalnih pristopov preteklega desetletja.

Slovenska izkušnja

Amsterdamska listina torej postavlja za ključni postulat sodobnega, celostnega ohranjanja vključevanje arhitekturne dediščine v urbanistično in prostorsko načrtovanje. V tej zahtevi smo bili v Sloveniji dober korak pred časom: osem let pred deklaracijo smo dobili

nov sveženj prostorske zakonodaje,² ki je izpostavila prav to pomembno vez – “prenova je postala sestavni del družbenega, urbanističnega in arhitektonskega načrtovanja” (Fister in Škulj 1983, 168). Nova realnost je predstavljala izjemen potencial in hkrati veliko nalogo za slovensko konservatorstvo – na katero je najbolj temeljito odreagirala takratni vodilni slovenski arhitekt konservator Peter Fister, tako v svojih teoretskih razmišljanjih kot v oblikovanju novih metodologij in tudi dejanskih izvedbah revitalizacijskih načrtov, predvsem na Gorenjskem. Že leta 1974 je zasnoval “specifično slovensko metodologijo revitalizacijskih procesov” (Fister 1979a, 23), to je celostni pristop – katerega ustreznost in daljnovidnost je kasnejši nastanek Amsterdamske deklaracije samo še potrdil.

Sodobnost Fistrove “slovenske metodologije revitalizacijskih procesov”

V svojih sočasnih besedilih je Fister jasno zavzel sodobno stališče, da je potrebno urbane spomenike obravnavati kot “žive organizme”, v katerih sta enakovredno pomembni tako zgodovinsko-estetska kvaliteta kot kvaliteta vsebine (Fister 1979a, 22). Ti dve temeljni kategoriji se drugod pojavljata z drugimi poimenovanji, a jasnimi pomenskimi razlikami: “prostorsko-likovne vrednote” so tisti deli, “ki prostor določajo likovno, simbolno in zgodovinsko” (Fister in Škulj 1983, 178), presojujejo pa jih umetnostni zgodovinarji in konservatorji; druge pa so “vsebinske vrednote”, ki zadevajo “način življenja, zakonitosti, vzroke in posledice odnosov med ljudmi in arhitekturnim okoljem ter socialnih in družbenih posebnosti” (Fister in Škulj 1983, 178), raziskujejo pa jih etnologi. Posledično ohranjanje teh kompleksov ne more biti zgolj ozko obravnavano s konservatorsko metodo dela, prav tako pa prenova zgodovinskih naselij “nikakor ne more in ne sme postati izključno z ekonomiko utemeljeno načrtovanje” (Fister 1979a, 23). Fistrova revitalizacijska metodologija je temeljila na antropocentričnem izhodišču, da je človek merilo, zato cilj ohranjanja ni bila le “zaščita folklornih značilnosti, /temveč/ uveljavljanje sodobnega, humanega življenjskega prostora” (Fister 1979a, 24), ki izhaja iz ohranjanja kontinuitete identitete posamičnega mesta. Fister je izpostavil pet temeljnih metod dela: odprto načrtovanje, interdisciplinarnost dela in kriterijev, arhitektonsko-urbanistično raven, stalnost postopka revitalizacije (prenove), aktivno kategorijo kulturnih spomenikov (Fister 1979a, 25). V duhu časa preobrata vrednot je med temeljnimi družbeno pomembnimi izhodišči prepoznal sodelovanje s prebivalci in stanovalci (posebej stanovanjskih skupnosti). To je vodilo v izvedbo več interdisciplinarnih raziskovalnih kampanj v sodelovanju z etnologi, tako z

² Zakon o regionalnem prostorskem planiranju, Uradni list SRS 1-118/1967; Zakon o urbanističnem planiranju, Uradni list SRS 19-119/1967. V prvem zakonu je bilo izrazito izpostavljeno varovanje krajine; zakon o urbanističnem planiranju pa je v več točkah poudaril pomene in vlogo zaščitene spomenikov: o upoštevanju dokumentacije o zaščitene območjih in spomenikih (čl. 4 (točka 4), člen 7 (točka 2), člen 26), spoštovanje varstvenih režimov (člen 7 (točka 8), in posebej izpostavil zahtevo po soglasju s strani Zavoda za spomeniško varstvo pri posegih v spomenik ali njegovo okolico (člen 20). Zakon je tudi določal kriterije za poseganje v spomenike, posebej spoštovanje višinskih gabaritov (člen 15) ter sprememb v zunanjsčini stavb (člen 19). Nenazadnje, oba zakona sta poudarila potrebo po demokratičnih postopkih, torej po posvetovanju z javnostjo.

vodilnim etnologom konservatorjem Ivanom Sedejem kot s skupinami študentov etnologije na Filozofski fakulteti pod vodstvom Janeza Bogataja. Revitalizacijski načrti, ki so vključevali tudi etnološki vidik oziroma je zanj bila narejena etnološka študija, so bili narejeni za sledeča naselja: Tržič (1971, načrt 1977), Koštabona (1975/76), Kranj (1976/1977), Izola (1978/79), Radovljica (1979), Celje (1979), Ljubljana (1981), Škofja Loka (1981/1983), Goče (1987/1988) (Fister 1979a, 52; Fister 2014; Hazler 1999, 250). Posebej so bile etnološke študije kasneje narejene tudi za Novo mesto, Laško in Šoštanj, Breg v Novem mestu in Krško.

Vključevanje skupnosti preči večino Fistrovih petih temeljnih metod dela, najbolj razdelano pa je v t. i. odprtem načrtovanju. Odprto načrtovanje pomeni interdisciplinarnost vpletenih strok, a hkrati tudi vključevanje javnosti oziroma "načrtovanje izven strokovnih krogov", kot to imenuje Fister (1979a, 25). Slednje je edini način za celovito razumevanje razmerij med človekom in prostorom in zakonitosti kontinuitete načina življenja, kar pa edino zagotavlja uresničevanje načrtov prenov. V tem ne gre zgolj za pasivno vključevanje uporabnikov (prebivalcev), ki naj bodo podučeni o pomenu obravnavanega predela ter pomenu prihodnjega razvoja; aktivacija prebivalstva mora potekati od spodaj navzgor, *bottom-up*, v duhu sodobnega razumevanja participacije³ od prvega koraka načrtovanja in odločanja, to je prepoznavanja dediščine, dalje. Uporabniki "po pravilnem uvajanju v celoten proces/postanejo/ sposobni ocenjevati strokovne predloge /.../", s čimer se lahko izognemo odklonilnemu stališču ali celo brezbriznosti" (Fister 1979a, 26). Kljub na videz pokroviteljskemu tonu, ko govori o "vzgoji" uporabnikov, poudari, da "mora neposredno delo z uporabniki postati za vsako stroko obvezna sestavina", saj so podatki o različnih pomenih in pa načinih vrednotenja "tiste začetne informacije, na podlagi katerih se sploh odločamo o potrebnosti revitalizacijskega procesa" (Fister 1979a, 27). Daljnovidna Fistrova navodila sovpadajo z najvišjo stopnjo participacije, in danes jih beremo v srži sodobnega konservatorskega, na vrednostih utemeljenega pristopa (*values-based approach*, Wijesuriya, Thompson in Young 2013, 25-27). Prvi pogoj slednjega je zbiranje vseh možnih informacij (*collecting data*), na osnovi katerega se izvede vrednotenje (*significance assessment*). Slednje pa se bistveno razlikuje od t. i. konvencionalnega pristopa, kjer je pomen – večinoma estetski in zgodovinski – privzet oziroma določen na podlagi zgolj mnenja strokovnjakov. Kot bomo videli v nadaljevanju, gre v Fistrovem predlogu že za najbolj sodobni, danes (2023!) uveljavljajoči se na človeka osredinjen pristop.

Pomen etnoloških raziskav pa ni zgolj v pridobivanju vpogleda prebivalcev v percepcijo dediščine, služi lahko kot dragocen pripomoček za razbijanje predsodkov in vnaprej

3 Teorije o participaciji, v načrtovanju, a tudi sicer, so številne, temeljijo pa na prepoznavanju stopenj participacije in z njimi povezanih pravic udeležencev in vsebin, ki jih ti sooblikujejo. Različne teorije segajo od 5-stopenjskih do 8- in večstopenjskih lestvic, najbolj razdelana in za prostorsko načrtovanje uporabljena je t. i. Arnsteinova 8-stopenjska lestvica (Uršič 2021, 52), kjer slednje tvorijo tri ključne faze: 1) manipulacija in 2) terapija, kjer uporabniki nimajo nikakršne moči; 3) informiranje, 4) posvetovanja, 5) pogajanja, kjer imajo zgolj simbolno moč; in slednjič 6) partnerstvo, 7) deležiranje predstavnikov ter 8) uporabniški nadzor prostorskega načrtovanja, kjer pa imajo uporabniki vzvode moči. Zadnje tri faze, posebno pa zadnja je tista, ki v kontekstu konservatorstva pomeni vključevanje uporabnikov v prve faze konservatorskega procesa – to je prepoznavanje oziroma ustvarjanje dediščine in njeno vrednotenje, na katerem slonijo vsi naslednji koraki.

privzetih sodb o odnosu prebivalcev do dediščine in prenove, torej za ozaveščanje in hkrati opolnomočenje – kar je bil eden od dragocenejših vpogledov etnoloških raziskav, posebej se je izkazalo na primeru Isole, kot bomo videli v nadaljevanju. Interdisciplinarnost dela in kriterijev v Fistrovi metodologiji prav tako vnaša izjemno sodobno demokratizacijo konservatorskih procesov, ki jih tudi tokrat antropologizira, saj v sam začetek procesa – vrednotenje – vpeljuje torej perspektivo prebivalcev s pomočjo etnoloških raziskav. Ob tem pa poudarja, da so kriteriji enakovredni, še posebno pred običajno prevladujočim ekonomskim kriterijem. T. i. “vsebinski odnos”, ki ga razkrivajo etnološke raziskave pa je bistven tudi za vidik “stalnosti postopka revitalizacije”: metodologija revitalizacijskega procesa predvideva stalno preverjanje ne le ustreznosti posegov, (kritičnega) odnosa do prenove, temveč tudi stalno preverjanje kriterijev, ki so bili osnova načrta prenove. Tudi v tej cikličnosti in monitoringu prepoznavamo najsodobnejše pristope v upravljanju dediščine, ki mora temeljiti na rednih revizijah in ažuriranju načrta upravljanja ter rednem monitoringu (Wijesuriya, Thompson in Young 2013, 162-174).

Etnološke raziskave za revitalizacijske procese

V svoji viziji odprtega načrtovanja in celostnega ohranjanja je Fister dokazal izjemno razumevanje ne le vsebinskega potenciala etnološkega dela, ampak tudi metodoloških izizivov. V svojem temeljnem delu *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine* je jasno naznanil, da konservatorstvo potrebuje “novo metodologijo načrtovanja, ki bi vsebovala kot izhodišča tudi etnološke študije” (Fister 1979, 24), ob tem pa ponudil že osnutek strategije za sistematično vključevanje etnologije v revitalizacijske procese prav na osnovi praktičnih izkušenj dotedanjih načrtov in raziskav. Oblike etnoloških raziskav, po katerih se je pokazala potreba, so bile sledeče: 1.) sistem dokumentacije kot nova metoda topografskih kartonov, ki je nujna za potrebe sodelovanja med arhitektom in etnologom, kjer morata oba poznati principe dela obeh (grafični in opisni); 2.) poseben odnos do stavb v revitalizacijskih posegih, tako glede prispevka prenove kot tudi glede posebnosti življenja v mestu; 3.) kompleksne etnološke raziskave o današnjem odnosu in načinu življenja, vplivu novih družbenih in prostorskih (urbanih) odnosov na spremembe v strukturi prebivalstva in problemu spreminjanja ožje skupnosti. Fister (1979, 24) je torej več kot štirideset let pred sodobnim “na človeka osredinjenim” pristopom izpostavil, da etnološke raziskave “lahko postanejo temeljni kamen vsega procesa obnove, varstva in kontinuitete dela arhitekturne dediščine”. Ponudil je tudi že nabor možnih metod, ki so se na terenu izkazale kot učinkovite: ankete med prebivalci, razgovori in ad-hoc intervjuji oz. “neposredni razgovor z uporabniki med terenskim zbiranjem gradiva (topografiranjem)”; (Fister 1979a, 29), poleg obveščanja preko televizije, razstav s stalno ali občasno strokovno razlago in pa tiskanja posebnih biltenov.

S kakšno metodo so se etnologi lotili dela? V vseh raziskavah je bila uporabljena metoda t. i. ankete, torej vnaprej pripravljenega obširnega vprašalnika, strukturiranega po različnih temah, s pomočjo katerega so bili dejansko izvedeni polstrukturirani intervjuji.

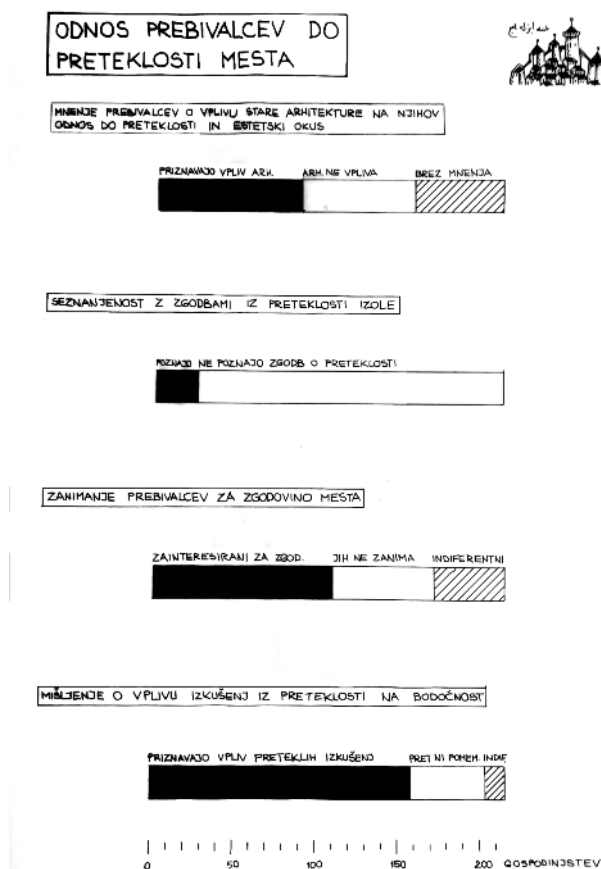
Obsežne vprašalnike so slovenski etnologi konservatorji že imeli zasnovane (Sedej 1973; Sedej 1974; Sedej 1974a) in jih uporabljali pri svojem rednem vrednotenjskem delu. Med prvimi je bil uporabljen v Kropi (Sedej 1974a), v okviru interdisciplinarnih raziskav pa je bil nabor vprašanj še nekoliko dodelan proti raziskovanju odnosa prebivalcev do prenove, mesta in skupnosti same. Za vsako lokacijo so bila vprašanja mestoma prilagojena, v glavnem pa so zajemala sledeče sklope, kot so jih poimenovali sami: podatki o stanovalcih v posameznih objektih (poleg osnovnih podatkov tudi provenienca, trajanje bivanja v mestu ipd.), družinsko življenje (način uporabe posameznih prostorov, vrednotenje uporabnosti in všečnosti), življenje soseske (morebitni javni ali skupni značaj posameznih prostorov, skupne rabe, skupne dejavnosti – posebno v večstanovanjskih objektih, način organizacije skupnega življenja, dejavnosti v okolici objekta), življenje starega mestnega jedra (vrednotenje materialnega in oblikovnega spreminjanja širšega prostora starega mesta, spreminjanje funkcij in rab, spremembe prebivalstva in odnosa), staro mesto (poznavanje zgodovine starega mesta, tako stavb kot funkcij, vrednotenje privlačnosti okolici, odnos do obiskovalcev), obiskovalci (vprašanja za nerezidente). Vprašalnik je bil v različnih prilagoditvah uporabljen glede na cilje revitalizacije ... Poleg strukturiranih in polstrukturiranih intervjujev so raziskovalci uporabljali tudi slikovno gradivo po metodi, ki jo danes imenujemo foto-glas (*photo-voice*; cfr. Čebren Lipovec 2021), torej so prebivalci ob lastnih fotografijah razlagali svoje odgovore. V nekaterih primerih so uporabili tudi "domače arhive", torej osebne dokumente in gradivo o preteklih ekonomskih dejavnostih, ki so jih posamezniki hranili doma, kot na primer v raziskavi stare Ljubljane (Kremenšek 1981) in Škofje Loke (Bogataj 1981). Večina raziskav je tudi temeljito dopolnjena s fotodokumentacijo.

Kaj je bil konkretni prispevek etnoloških raziskav k načrtom revitalizacije? Raziskave so podale izrazito natančen vpogled v način življenja, pretekli in sedanji, v odnos prebivalcev do mesta, do prenove in pa odnose znotraj skupnosti. Posamezne lokacije so izzvale posamezne vsebinske prilagoditve metode, posledično pa so ponudile tudi nova raziskovalna izhodišča. Prvi revitalizacijski načrt je bil narejen za Tržič v letih 1974/1975, v tem primeru je bila že uporabljena anketa med vsemi gospodinjstvi starega jedra in pokazala, da se 92 % prebivalcev strinja s prenovo (Fister 1979a, 27). Odzivnost je bila visoka, anketa je poleg raziskovalne dimenzije imela jasen informativni in ozaveševalni namen in učinek, zato smemo naklonjenost prenovi pripisati tudi temu, od vsega začetka vključevalno naravnemu pristopu. Za zagotovitev trajnega vidika celostnega varstva je bil ustanovljen Odbor za revitalizacijo (Fister 1979a, 44).

Etnološka raziskava za mestno jedro Izole,⁴ izvedena med 18. in 30. septembrom 1978 (Ciglič 1980, 17), sodi med tiste, ki so ponudile najbolj presenetljive rezultate. Osredotočala se je predvsem na stanovanjske razmere, obnovitev stanovanjskega prostora in pa odnos med prebivalci ter odnos do mestnega prostora. Izvedena je bila med naključnim vzorcem 1/7 vseh 1484 gospodinjstev (vzorec 215). Nepričakovani rezultati so zgodovin-

4 Sodelavci: Zvona (Ciglič) Šalamun, Zora Žagar, Janez Bogataj s skupino študentov etnologije. Grafično obdelavo zbranih podatkov je pripravila Liljana Praprotnik (Medobčinski zavod... 1978).

sko specifični: pokazalo se je, da v mestu prevladujejo predvsem mlade družine in sicer priseljenci iz obdobja 1954-1960, torej po priključitvi nekdanje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja Jugoslaviji (1954) in odhodu pretežno italijansko govorečega prebivalstva (92 % prebivalcev mestnih jeder; Hrobat Virloget 2021). Kljub pomanjkanju podedovanih vezi s prostorom, kolektivnega spomina in tradicije so priseljenci izkazali zelo pozitiven odnos do historičnega okolja; med drugim je bilo poudarjeno, da "stara arhitektura izboljšuje odnos prebivalcev do preteklosti in njihov estetski čut" (Medobčinski zavod... 1981, 47). Etnološka raziskava je jasno izpostavila tudi svoj potencial v razbijanju vnaprejšnjih sodb: raziskovalci so bili sprva opozorjeni o (domnevno) odklonilnem odnosu uporabnikov do predvidene obnove, rezultati so pa pokazali povsem obratno sliko, prebivalci so izkazali "močno pozitiven odnos" (Fister 1979a, 29; tudi v Medobčinski zavod... 1981, 48-49

: ZV: Praprotnik, Liljana: Načrt prenove starega mestnega jedra Izole - Etnološka anketa (grafična predstavitev). FAGG VTOZD Arhitektura. Ljubljana, 1978
| vir: Dokumentacijski arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

ter Ciglič 1980, 17). Prav tako so prebivalci jasno predstavili ključne kritične točke bivanja v historičnem mestnem jedru (značilne težave zaradi neustreznih stanovanjskih razmer v mestnih jedrih – vlaga, slaba osvetlitev, nezmožnost spreminjanja tlorisov), a kljub omejitvam niso izrazili želje po izselitvi. Podali so tudi več predlogov za izboljšanje okolja in življenja v mestu (ureditev plaže, nove dejavnosti v mestu). Po vzoru Tržiča je bil tudi v Izoli ustanovljen “Odbor za prenavo starega mestnega jedra Izole” – sestavljalo ga je 19 članov različnih deležnikov (gospodarstvo, samoupravna stanovanjska skupnost, krajevna skupnost, stroka, družbeno-politični predstavniki ...), ki naj bi imel vlogo pobudnika, usmerjevalca in usklajevalca dejavnosti in sprememb. Načrt je postavil temelje postopni prenovi mesta, ki se je nato uresničevala skozi osemdeseta in devetdeseta leta, ko so mesto prenavljali po karejih in sistematično prenovili tudi del javnih površin, in sicer tlaka v Ljubljanski in Gregorčičevi ulici, tudi s pomočjo arhitekturno-urbanističnih delavnic (Gojanović Purger 2023).

Izčrpna etnološka raziskava za Škofjo Loko je nastala leta 1981,⁵ po ustaljeni metodi anketnega vprašalnika, a v kombinaciji z uporabo fotografij stanovalcev po metodi fotoglas. Zaradi večjega obsega je bilo delo razdeljeno na šest širših lokacij v mestu, kjer so bili – tako kot v Izoli – anketirani predstavniki posameznih gospodinjstev. Rezultati so bili zelo zgovorni glede odnosa med prebivalci, poseben poudarek pa je bil na odnosu med novopriseljenimi in “starimi Ločani”. Za razliko od Tržiča in tudi Izole je bila naklonjenost prenovi v Škofji Loki nižja, predvsem zaradi neseznanjenosti prebivalcev s cilji in potekom prenove (Fister 1983, str.). V Škofji Loki je prav tako zaživel “Odbor za prenavo mestnih in vaških jeder v občini Škofja Loka” (Fister 1983, 169), ki preoblikovan deluje še danes. Učinek te pionirske raziskave je bil dolgoročen, saj je ta načrt prenove iz osemdesetih bil prvi prostorski dokument prenove starega jedra na evropsko primerljivi ravni (Fister 2014, 277). Med letoma 1997 in 1998 je bil narejen vzorčni in mednarodno priznani »Pilotni projekt načrta revitalizacije starega mestnega jedra Škofje Loke« pod vodstvom Petra Fistra in ob sodelovanju vodilnih mednarodnih strokovnjakov tako UNESCO kot Sveta Evrope (Fister 2014, 278). Ponovno v sodelovanju med Fakulteto za arhitekturo, vključno s študenti, ter konservatorsko stroko in prebivalci so bile izvedene urbanistično-arhitekturne delavnice, s pomočjo katerih so razvijali novo metodo dela za celostno prenavo starih mestnih jeder. Na osnovi škofjeloške vzorčne prakse pa je bila pripravljena tudi prva evropsko primerljiva strategija prenove v slovenskem prostoru; slednja je dala posebnostim družbenega življenja ter vključevanju javnosti v pripravo in izvedbo pilotnega projekta prenove enakovredno vlogo kot ostalim vidikom.

Omenimo še zajetno etnološko raziskavo za vas Goče v Vipavski dolini, ki je nastala leta 1987 (Bogataj 1987): izčrpno je predstavljena bivanjska kultura in stavbna dediščina, s podatki o percepciji prebivalcev/uporabnikov o uporabnosti in omejitvah te arhitekture (kot posebna tema izstopajo okna), vendar pa se ta študija ni posebej usmerila v

5 Sodelavci: Marija Debeljak, Tatjana Falnoga, Neja Flis, Božena Franc, Peter Jamnikar, Lejla Križanič, Benjamina Lukanec, Špela Pahor, Matej Pavlovec, Barbara Špan, Mirka Velikonja; nosilec projekta je bil takrat asist. mag. Janez Bogataj (Kremenšek 1981).

raziskavo odnosa do prenove same, temveč je to le podala kot smernico v sklepu. Načrt za prenovo vasi je bil nato izdelan leta 1988, pomemben pa je bil tako zaradi interdisciplinarnosti kot zaradi izpostavljenega pomena varstva kulturne krajine (Fister 2014, 277). Slednje je temeljito predstavila prav etnološka raziskava z izsledki o kmetijskih aktivnostih, predvsem vinogradništvu. Etnološka študija je zajela še nekaj novih tem, ki jih v prejšnjih raziskavah za prenovo nismo srečali, in sicer poseben poudarek na ekoloških vidikih (ravanje z odpadki, ponovno uporaba, urejenost kanalizacije, greznic in gnojišč, uporaba umetnih gnojil ipd.), ljudsko zdravilstvo, društveno življenje in delovanje. S to raziskavo pa so se veliki interdisciplinarni projekti prenove zaključili.

Kaj je botrovalo zatonu tega prodornega interdisciplinarnega pristopa? Zgovorno refleksijo o interdisciplinarnih projektih v Izoli in Radovljici so sodelujoči etnologi in arhitekti podali že na okrogli mizi in posvetu "Etnologija-arhitektura", ki je bila organizirana 20. 11. 1979 v Galeriji Riharda Jakopiča v Ljubljani. Študenti obeh ved so med pozitivnimi vidiki izpostavili družbeno vrednost interdisciplinarnosti, pripravljenost informatorjev za sodelovanje (drugačnim napovedim navkljub), pomembnost podatkov o kvaliteti bivanja. Med negativnimi vidiki pa preveliko usmerjenost etnologov v raziskovanje sedanjosti na račun raziskav preteklosti, premajhen poudarek na "vsebinskih raziskavah", preskopo vzajemno poznavanje obeh ved, premajhno povezanost obeh strok ob načrtovanju in neusklajenost kriterijev med obema strokama. Kot pomemben dejavnik uspeha so izpostavili seznanjenost informatorjev o poteku raziskave. Zelo izdelano, kritično in samokritično stališče je predstavil tudi Peter Fister (1980, 2-3). Med pozitivnimi vidiki je s stališča arhitekta poudaril, da je pri teh projektih šlo za prvi primer resničnega sodelovanja med obema strokama, ne le raziskovalno, temveč tudi aplikativno; da je bilo v veliki meri doseženo informiranje prebivalcev; da je imelo sodelovanje strok pedagoški učinek; da se je to interdisciplinarno delo tudi družbeno uveljavilo z razstavo in objavo o projektih (v Glasniku SED). Med negativnimi vidiki je, tako kot že študenti, izpostavil preveliko usmerjenost etnologov v raziskave sedanjosti in premalo v preteklost in v zakonitosti razvoja; ponovno, premajhen poudarek na "vsebinskih" raziskavah o odnosu med ljudmi, načinu življenja in razvojnih posebnostih mesta (prav na to kritiko je nato temeljito odgovorila etnološka študija o stari Ljubljani in pa o Škofji Loki); premajhno angažiranost etnologije v snovanju programa; nesposobnost velike večine arhitektov, da bi svoje ugotovitve uskladili ali vsaj primerjali z etnologii. K tem kritičnim točkam je dodal še nabor "neizrabljenih prvin" (Fister 1980, 2), ki bi jih v takem sodelovanju bilo smiselno obravnavati; te so se do neke mere skladale z že naštetimi kritikami, a izpostavil je na primer tudi raziskovanje "vzrokov negativnega ali indiferentnega odnosa do "kvalitetne" arhitekture" (prav tam). Ob tem je celo poudaril, da pogosto ni jasna razlika med etnološko in sociološko vsebino, a da je doslej absolutno prednost imela sociologija. V več predlogih pa je na različne načine Fister vendarle zelo jasno izpostavil potencialno ključni pomen etnologov za ohranjanje in varstvo stavbne dediščine, prav zaradi "vsebinskih", torej etnoloških raziskav. A kritičen moment je prepoznal v pomanjkanju lastne etnološke metodologije, ki bi naredila korak dlje od raziskovanja samega po sebi (Fister 1979, 23) in se bolj sistematično vključevala v prakso. Na omenjeni okrogli mizi leta 1979 je bilo na več mestih izpostavljeno, da je

ključna tudi specializacija obeh strok, arhitekturne in etnološke, za potrebe prenove. Ponovno je Fister izpostavil, da bi bilo potrebno jasneje opredeliti vlogo etnologije in etnologa kot specialista v izvedbi načrtovanega bivalnega prostora (Fister 1980, 3).

Etnološko-antropološka perspektiva v konservatorstvu – nekoč in danes

Etnologija je bila torej v prenovu pritegnjena od zunaj (Hazler 1999, 250), na povabilo arhitektov. Aktivno sodelovanje z arhitekti je etnologue postavilo pred pomemben nov metodološki izziv, kar je jasno ubesedil Fister, hkrati pa je začrtalo nove smeri udejstvovanja etnologov v konservatorstvu. Do tedaj so bili večinoma zadolženi predvsem za t. i. etnološko dediščino, to je za t. i. ljudsko stavbarstvo, dediščino podeželja ter spomenike NOB, torej primarno za analize materialne kulture, arhitekturnih značilnosti, stavbarskih posebnosti, obrtniških znanj in pa “načina življenja” v preteklosti. Predstavljene raziskave za prenovu starih mestnih jeder pa so nakazale potrebo po bolj jasni artikulaciji in razširitvi vpliva etnologov v konservatorstvu – s posvečanjem raziskavam sodobnega načina življenja v historičnih jedrih, predvsem pa odnosu med človekom in njegovim bivalnim okoljem ter odnosom med prebivalci samimi. Na omenjeni okrogli mizi in posvetovanju o etnologiji in arhitekturi leta 1980 se je pokazalo, da so za nove izzive potrebni novi profili strokovnjakov, ki bi dopolnili običajni etnološki način dela, in torej spremembe v vzgoji kadrov. Ob “klasičnemu konservatorju etnologu” se je izkazala potreba po “konservatorju raziskovalcu” (Bogataj 1984, 34), ki naj se primarno posveča odnosu do dediščine. Ta relacijski poudarek je danes več kot aktualen in tvori srž sodobnih definicij pojma dediščina, zato lahko slovensko razumevanje etnologije v konservatorstvu, kot tudi same praktične izkušnje umestimo med prodornejše pristope v Evropi. Posebnost ni zgolj v novem poudarku na semiotiki, temveč predvsem v etnološko-antropološki metodi dela. Ostali sorodni pionirski pristopi – kot že omenjena revitalizacija v Bologni – so dali velik poudarek na družbeno komponento, a so se tega lotevali skozi sociološko perspektivo in metodo, kar smo izpostavili že v Fistrovem komentarju z okrogle mize. A v slovenskem kontekstu se je kmalu pojavila tudi “razpoka v možnostih sodelovanja med arhitektom in etnologom” (Sedej 1980a, 29) in skepsa o tovrstnih “relaciologih” (Sedej 1984, 28): pojavila se je skrb, da bi nova naloga klasičnega etnologa konservatorja oropala primarnega poslanstva, to je “vloge negovalca” (Sedej 1984, 28) materialne kulture.⁶ V strahu, da bo etnolog postal zgolj “vestni anketar” (Hazler 1998, 95), “zbiralec socioloških podatkov pri prenovi vseh vrst naselij in posameznih arhitektur” (Sedej 1984, 28), se izrisuje tudi obče znana, a nikoli zares presežena hierarhija med posameznimi disciplinami v slovenskem konservatorstvu, kjer je celoten korpus dediščine (še vedno) umetno razdeljen monodisciplinarno po stro-

⁶ Opozorimo, da Sedejevega stališča ne smemo brati kot branjenje hierarhičnih in avtoritativnih pristopov v dediščini; kot nasprotno skrajnost, prav tako problematično, je namreč izpostavil konservatorja etnologa, “ki je izključni arbirer nad usodo etnološkega spomenika” (Sedej 1984, 28).

kah, čeprav je vsak element grajenega prostora lahko (ali bi moral biti) obenem predmet različnih strokovnih analiz, vrednotenje pa plod multidisciplinarnega dela. Prav tako pa v dilemah etnologov prepoznamo tisto metodološko vrzel, o kateri je pisal Fister in ki je sicer prežemala strokovnjake v praksi, in sicer kako dodelati metodologijo, ki bi presegla golo faktografsko opisovanje in statistično ugotavljanje in bi omogočala temeljitejši vpogled "pri vprašanjih o sestavinah načina življenja, o kontinuiteti bivanja in poselitve, o vzročni povezanosti kulturnih pojavov" (Bogataj 1984, 34), torej v kontinuiteto in z njo identiteto prostora v določenem časovnem obdobju. Dodajmo, da je bil prav Ivan Sedej eden glavnih zagovornikov konservatorstva kot avtonomne interdisciplinarne vede, ki iz izhodišč matičnih strok tvori lastno teorijo in metodologijo (Sedej 1974, 136-137; 1973). A kvaliteta in sodobni prispevek etnologov so v matični stroki prepoznali; nabor ključnih vsebin prispevka etnologije k prenovi mestnih in vaških jeder je bil znan: razkrivanje posameznih kulturnih struktur na ravni načina življenja; zakonitosti kontinuitete razvoja v razmerju človek – način življenja – arhitektura; historično in družbeno pogojene značilnosti v razvoju bivanja; poznavanje socialnih in profesionalnih plasti; odnos med ljudmi v nekem naselju in odnos do arhitekture in širšega okolja; gospodarske in ekonomske kategorije, ki so neposredno povezane z arhitekturo in okoljem v okviru prenove, predvsem obrti (Bogataj 1982, 153). Velik potencial etnologije pa je predvsem prepoznal in priznal vodilni arhitekt konservator Fister. Prav v notranji delitvi vplivov v stroki in nedodelani skupni metodologiji pa lahko prepoznano tudi jedro nesporazumov, ki so slednjič pripeljali do usahnitve interdisciplinarnih akcij.

Na tej točki velja opozoriti še na en vidik, ki je bil prisoten v predstavljenih debatah, a ne povsem izpostavljen, tako med etnologi kot pri Fistru: to je mediatorski in ozaveševalni potencial predvsem etnološke metode dela. V predlaganem novem profilu konservatorja raziskovalca je Bogataj videl strokovnjaka, ki s svojim terenskim delom izvaja "pozitivni aktivizem" (Bogataj 1984, 36), deluje torej kot animator in ozaveščevalec o dediščini. Z enako mislijo, ki je prisotna tudi v Amsterdamski deklaraciji, je Fister na več mestih izpostavil pomen seznanjanja uporabnikov s pomenom prenove in pomenom dediščine, kjer se odnos lahko spreminja skladno z nivojem splošnega znanja:

"V začetku je to pretežno odklonilno stališče do ideje nujnosti upoštevanja obstoječih kvalit. Ko pa so znane in pojasnjene sicer tako težko dobljene študije ne le o likovnih posebnostih, ampak še bolj o specifični življenja v mestu (vasi) ter prikazane možnosti, ki bi jih prebivalci dobili z uspešno izvedeno revitalizacijo in ohranitvijo arhitekturnih ter vsebinskih značilnosti, postanejo uporabniki (prebivalci, lastniki) sami zagovorniki takih idej." (Fister 1979, 24)

Fister sicer govori o "vzgoji" uporabnikov, kar daje misli na videz pokroviteljski priidih v duhu t. i. avtoriziranega dediščinskega diskurza (Smith 2006) in pristopov *od zgoraj navzdol*, a sporočilo je drugačno, še posebno, če ga beremo skupaj s pogledi etnologov. Gre namreč za sodelovalni pristop in skupnostno raziskovanje: s pomočjo etnološke raziskave uporabnik sam odkriva svoj odnos do dediščine in prenove. Gre torej za močno ozaveševalno in opolnomočujočo dimenzijo ("pozitivni aktivizem"). Etnolog-raziskovalec je torej

tisti člen (mediator), ki omogoča najvišjo stopnjo participacije, z enakovrednim vključevanjem uporabnika od prve faze priprave prenove.

Neuspešni usodi navkljub pa moramo slovensko konservatorsko izkušnjo sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih let obravnavati v širšem kontekstu. Kot rečeno, so sočasno nastajale predvsem sociološke analize družbenih procesov v zaščitenih jedrih, hkrati pa so se po vzoru skupnostnega načrtovanja v urbanizmu uveljavljali pristopi intenzivnih so-delovalnih delavnic in t. i. procesov *charette* (Sanoff 1999, 47-50). A te raziskave so se primarno posvečale razumevanju odnosa prebivalcev/stanovalcev do načrta (prenove) same in umeščanju njihovih želja in potreb v načrtovano prenovo. Slovenske etnološke raziskave pa so ponudile več, saj so se poleg naštetega najprej posvečale temeljiti analizi bivanjske kulture v preteklosti in v njihovi sodobnosti, kot tudi odnosom in dinamikam znotraj skupnosti, ki so temelj dolgoročnega uspeha prenove. Temeljita primerjalna analiza metod in pridobljenih rezultatov etnoloških raziskav v različnih mestnih jedrih – ki je v teku – bo ponudila tudi izčrpnjšo oceno daljnovidnosti te slovenske konservatorske izkušnje izpred 40 let. Kritični moment te izkušnje pa je ostalo vprašanje, kako vse te uvide smiselno vključiti v prenovo.

S sodobne perspektive ostaja ta “historična” izkušnja slovenskega konservatorstva nepresezna. V Sloveniji imamo, vsaj v teoriji, že 13 let na razpolago orodje “konservatorskega načrta za prenovo” (KNP), ki je specifično namenjen celoviti prenovi naselbinske dediščine. A v primerjavi z “akcijami za revitalizacijo” in Fistrovim “odprtim načrtovanjem” ta pripomoček ponuja predvsem temeljito razumevanje materialnosti s poudarkom na likovnih in prostorskih prvinah (umeščenost v prostor, vedute, dominante, stavbne tipologije, zunanji videz, torej materiali in barve strešin, fasad, tlakovanja, stavbne opreme, urbane opreme, zelene površine ipd.), medtem ko nesnovni, družbeni vidik nima poudarka. Tega zasledimo kvečjemu v oceni “vsebine”, ki pa dokumentira funkcije zgradb. V načrtu je sicer predvideno, da mora

“Izdelovalec konservatorskega načrta za prenovo /.../ pri pripravi osnutka konservatorskega načrta za prenovo opraviti raziskavo (kot na primer anketa, delavnica in podobno), s katero ugotovi in prikaže odnos tamkajšnjih prebivalcev (lastnikov, zainteresirane javnosti) do grajenih in družbenih sestavin širšega in ožjega območja, njegovih sestavnih delov ter njihove želje in pričakovanja glede oblikovalskih in funkcionalnih rešitev prenove” (točka 1, 11. člen, Pravilnik za izdelavo konservatorskega načrta, Uradni list RS 76/10).

A to nastopi dejansko šele v načrtovalski fazi in je namenjeno zgolj preverjanju odnosa do načrtovane prenove, njegovi rezultati pa naj bi bili sicer integrirani v “povzetek pobud in predlogov, podanih s strani prebivalcev v območju dediščine” (točka 1.a, 6. člen, prav tam). To zaporedje korakov nakazuje potencialni anahronizem oz. inkonsistentnost v korakih. Vsekakor pa v teh navodilih ni predviden prostor za celovito analizo stanja pred prenovo z etnološke perspektive, ki bi dejansko omogočala razumevanje bivanjske kulture kot tudi družbenih procesov na obravnavanem območju, čeprav naj bi prav celovita prenova obsegala tudi zbir bivalnih, gospodarskih, družbenih, kulturnih razmer, kot beremo v sami definiciji celovite prenove.

Odločitev, da se konservatorski načrt za prenovo (KNP) posveti omenjenim etnološkim vidikom, je torej prepuščena tankočutnosti, širini in predvsem časovnim in finančnim možnostim vsakokratnega pripravljalca KNP-ja oziroma njegovemu (ozaveščnemu) naročniku. Teoretična možnost za vključitev dejansko interdisciplinarne analize za celovito razumevanje obravnavanega območja torej obstaja. Pomembno izkušnjo aktivnega in trajnega vključevanja skupnosti in različnih lokalnih deležnikov v ohranjanje mestnega jedra predstavlja primer priprave konservatorskega načrta ali (KN) za mestno jedro Metlike,⁷ kot so ga zasnovali konservatorji ZVKDS Območna enota Novo mesto (Golob 2019; Golob, Zaletelj in Simič 2017, 18-19). Z željo po vpeljavi upravljanja kot uresničevanja načrtovalskih ukrepov ter vladovanja kot usklajevanja potrebnih ukrepov, (Golob, Zaletelj in Simič 2017, 19) je bila oblikovana delovna skupina, sestavljena iz različnih lokalnih deležnikov in predstavnikov skupnosti. Snovalci KN-ja so delovanje te skupine ter specifično tematskih delavnic s to skupino koncipirali kot kvalitativno raziskovalno metodo, ki omogoči razumevanje pomenov kulturne dediščine v “interaktivnih odnosih med družbo, posameznikom in (kulturno) politiko v prostoru” (Golob, Zaletelj in Simič 2017, 23-24). Delovna skupina v mnogih vidikih odseva izkušnjo “odborov za revitalizacijo” iz sedemdesetih let, ki so (naj bi) skrbeli za skladno nadaljevanje revitalizacijskega procesa. Rezultati delavnic za pripravo KNP so bili izčrpno predstavljeni in uporabljeni predvsem za vrednotenje simbolnega in identifikacijskega pomena mestnega jedra (Golob, Zaletelj in Simič 2017, 75-78). Čeprav je interpretacija podatkov izrazito sociološka, se torej osredotoča na širše družbene procese, je vpogled v perspektivo skupnosti pomemben, nov in svež, s tem pa dokaz, da orodje tako konservatorskega načrta, ki je sicer omejen zgolj na en objekt, kompleks ali ožje območje, še toliko bolj pa KNP, imata potencial za oživitev pomembne etnološke izkušnje, razvoj nastavljene metodologije in koncepta “odprtega načrtovanja” izpred 40 let.

Sklep – sodobne prakse in trendi

Analizo pozabljene daljnosežne izkušnje slovenskega konservatorstva iz sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih let lahko sklenemo, kjer smo začeli: z umestitvijo v mednarodni kontekst. “Slovenska metodologija revitalizacijskih procesov”, ki jo je arhitekt in konservator Peter Fister razvijal v sedemdesetih in osemdesetih letih, je temeljila na t. i. “odprtem načrtovanju”, v katerem je ohranjanje mestnih jeder postalo temeljni del urba-

⁷ Omenjeni dokument je po strukturi dejansko konservatorski načrt, in ne konservatorski načrt za prenovo, čeprav je v celoti osredinjen na urbano merilo mestnega jedra in stremi k analizi prostorskega in družbenega pomena mestnega jedra, podaja usmeritve za njegovo celostno ohranjanje, oblikovno in vsebinsko, in torej predstavlja vizijo urbanističnega in programskega razvoja prostora. (Golob, Zaletelj in Simič 2017, 18-19).

nističnega in prostorskega načrtovanja. To je pomenilo tudi celostno razumevanje te dediščine, vključno z analizo načina življenja nekoč in danes ter razumevanjem odnosov med prebivalci ter prebivalcev do historičnega okolja. Slovenski pristop je bil že aktivno uporabljen v času (od 1970 dalje), ko so prav ti poudarki bili mednarodno komaj promovirani znotraj Evropskega leta arhitekturne dediščine in z *Amsterdamsko deklaracijo* Sveta Evrope, ki se temu posveča (1975). V Fistrovi "slovenski revitalizacijski metodologiji" so pomembno mesto zasedale etnološke raziskave in s tem pomen, ki ga ima historično okolje za človeka (prebivalca/uporabnika). Prav ta pomen pa je tako bil postavljen na enakovreden nivo, kot ga je imelo do tedaj edino uveljavljeno vrednotenje – z likovnimi in zgodovinskimi prvinami. Izvedene raziskave in načrti so v nekaterih mestih dejansko imeli daljnosežen učinek – v Trziču, Kranju, Radovljici, Izoli, predvsem pa Škofji Loki.

Poudarki Fistrovega "odprtega načrtovanja" in celostnega ohranjanja so danes izjemno aktualni, saj jih zasledimo v sodobnih pristopih in metodah, predvsem v presojah vplivov na dediščino (*heritage impact assessment*) in v orodju konservatorsko-upravljaljskega načrta (*conservation-management plan CMP*). Slednji odsevajo uvodoma predstavljene sodobni pristop do ohranjanja dediščine, ki "temelji na vrednostih" in torej vrednotah družbe, ki jih odseva; vse bolj pa v ospredje stopa še sodobnejši "na človeka osredinjen pristop". Slednji odnos skupnosti (oziroma njenih skupin) do dediščine postavlja v ospredje, s tem pa enakovredno in sočasno obravnava tako snovne kot nesnovne elemente. Novi pristop odseva najsodobnejše preobrate v dediščinski teoriji, t. i. diskurzivni preobrat (Harrison 2013) od leta 2000 dalje, ki prinaša zavedanje, da ne govorimo več o dediščini kot taki, temveč o *dediščinjenju* kot procesu ustvarjanja dediščine, ki je stalni poligon pogajanja o pomenih in kjer se krešejo avtorizirani diskurzi nasproti podrejenim in prilagajajočim se diskurzom podrejenih družbenih skupin (Smith 2006).

Najnovejše raziskave v okviru dediščinskih študijev dajejo osrednji poudarek na čustveni odnos do dediščine, v kontekstu nepremičnega prostora specifično na navezanost na kraj (*place-attachment*), s temi vidiki pa se na človeka osredinjen pristop poskuša vključiti tudi v ohranjanje stavbne dediščine (Wells 2019). V središču sodobnega konservatorstva so torej ljudje, skupnosti in posamezniki, nosilci procesa dediščinjenja, ki artefaktom pripisujejo pomene. Vedam, ki te skupnosti proučujejo – etnologija, antropologija in sociologija – se obeta delovna prihodnost. Antropologija prostora in kraja je nekaj temeljnih pripomočkov prav za potrebe konservatorstva že ponudila, npr. z metodo hitrega etnološkega vrednotenja (*REAP – Rapid Ethnologic Assessment procedure*) ter njeno skraćeno obliko, to je orodje *TESS (Toolkit for an Ethnographic Study of Space)*, ki ga je razvila antropologinja Setha Low s sodelavci (Low 2002; Low 2008; Low 2019). A celovite metodologije, ki bi smiselno uporabila potencial etnološko-antropoloških metod, še nimamo. Slovensko konservatorsko izkušnjo izpred 40 let torej lahko štejemo za pomemben, morda kar izjemen vzor za sodobne izzive.

Literatura

- Avrami, Erica in Randall Mason: *Mapping the Issue of Values*. Values in Heritage Management: Emerging Approaches and Research Directions. Ur. Erica Avrami, Susan Macdonald, Randall Mason in David Myers, Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2019. 9–34.
- Bogataj, Janez, ur.: *Prenova starega mestnega jedra Škofje Loke – etnološki vidik*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, Pedagoško znanstvena enota za etnologijo Filozofske fakultete, 1981. Neobjavljen tipkopis v dveh zvezkih.
- Bogataj, Janez: *Etnološki vidik pri prenovi mestnih in vaških jeder*. Sinteza 58, 59, 60/1982, 35–40.
- Bogataj, Janez: *Etnološka dediščina in posledice razhajanja med teorijo in prakso v slovenski etnologiji*. Varstvo spomenikov, 26/1984, 33–37.
- Bogataj, Janez, ur.: *Goče – etnološka študija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo. 1987. Neobjavljen tipkopis.
- Chitty, Gill: *Introduction: Engaging Conservation – practising heritage conservation in communities*. Heritage, Conservation and Communities. Engagement, participation and capacity building, Ur. Gill Chitty. Abingdon: Routledge. 2017.
- Ciglič, Zvona: *Ethnology in renovation (revitalisation) plan of Izola*. Glasnik SED, 20/1980, 17.
- Čebtron Lipovec, Neža: *Etnografske metode in ohranjanje stavbne dediščine*. Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 61(1)/2021, 17–29.
- Fister, Peter: *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*. Ljubljana: Partizanski tisk. 1979.
- Fister, Peter: *Izkušnje in naloge pri revitalizaciji (prenovi) spomeniško pomembnih mestnih in vaških jeder*. Varstvo spomenikov, 26/1979a. 21–53.
- Fister, Peter: *Nekatera izhodišča za odnose med etnologijo in arhitekturo, gledana s stališča arhitekta*. Glasnik SED, 20(1)/1980, 2–3.
- Fister, Peter in Stojan Škulj: *Prenova starega mestnega jedra Škofje Loke*. Loški razgledi, 30/1, 1983, 168–188.
- Fister, Peter: *Urbanizem – povezava med varstvom kulturne in naravne dediščine ter načrtovanjem razvoja prostora v Sloveniji*. Sto let v dobro dediščine. Ur. Tatjana Adamič in Nataša Gorenc. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2014, 269–284.
- Glendinning, Miles: *The Conservation Movement, A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*. Abingdon: Routledge, 2013.
- Gojanović Purger, Jana: Ustni vir (Jana Gojanović Purger, vodja Urada za urbanizem na Občini Izola v obdobju 1985–2009). Koper, 2023.
- Golob, Tomaž, Podgornik Zaletelj, Judita in Mitja Simič: *Konservatorski načrt za namen prenove zgodovinskega jedra Metlike*. Ljubljana: ZVKDS. 2017.
- Golob, Tomaž: *Participatory Management of Historic Urban Areas*. Management of Cultural Heritage Sites / Upravljanje območij kulturne dediščine. Ur. Sonja Ifko in Jelka Pirkovič. Ljubljana: ICOMOS Slovenija, 2019, 69–88.
- Harrison, Rodney: *Heritage: Critical Approaches*. London and New York: Routledge, 2013.
- Harvey, David: *Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies*. International Journal of Heritage Studies 7(4)/2001, 319–338.
- Hazler, Vito: *Predlog standardov za delo etnologov v spomeniškem varstvu*. Etnolog 8=59(1)/1998, 77–104.
- Hazler, Vito: *Podreti ali obnoviti: Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Rokus. 1999.
- Hrobat Virloget, Katja: *V tišini spomina. Eksodus in Istra*. Trst: ZTT, 2021.
- Jokilehto, Jukka: *A History of Architectural Conservation*. Rome: ICCROM, 1999.
- Jokilehto, Jukka: *Engaging Conservation: Communities, place and capacity building*. Heritage, Conservation and Communities. Engagement, participation and capacity building. Ur. Gill Chitty. London and New York: Routledge, 2017. 17–33.

- Kolarič, Marijan: *Amsterdamska deklaracija in kongres o evropski stavbni dediščini*. Varstvo spomenikov, 20/1976, 313-324.
- Kremenšek, Slavko: *Prenova kareja Mestni trg – Cankarjevo nabrežje – Stritarjeva ulica – Pod Trančo – Etnološki vidik*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut. 1981. Neobjavljen tipkopis v dveh zvezkih.
- Low, Setha: *Anthropological-Ethnographic Methods for the Assessment of Cultural Values in Heritage Conservation*. Assessing the Values of Cultural Heritage. Ur. Marte de la Torre. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2002. 31-49.
- Low, Setha: *Social Sustainability: People, History, and Values*. The Heritage Reader. Graham Fairclough, Rodney Harrison, John H. Jameson, John Schofield. London: Routledge, 2008. 392-404.
- Low Setha, Simpson, Troy, in Suzanne Scheld: *TESS – Toolkit for the Ethnographic Study of Space*. New York: Public Space Research Group, Center for Human Environments, City University of New York, 2019.
- Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran: *Prenova starega mestnega jedra Izole / Risanamento del centro storico della città di Isola. Gradivo I / Documentazione I*. Piran: Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran, FAGG – VTO Oddelek za arhitekturo, Samoupravna stanovanjska skupnost Izola, Skupščina občine Izola, 1978.
- Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran: *Prenova starega mestnega jedra Izole / Risanamento del centro storico della città di Isola. Gradivo II / Documentazione II*. Piran: Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran, FAGG – VTO Oddelek za arhitekturo, Samoupravna stanovanjska skupnost Izola, Skupščina občine Izola, 1981.
- Pirkovič, Jelka: *Beyond Rules and Regulations: Exploring Innovative Horizons of Cultural Heritage Management*. Management of Cultural Heritage Sites / Upravljanje območij kulturne dediščine. Ur. Sonja Ifko in Jelka Pirkovič. Ljubljana: ICOMOS Slovenija, 2019. 9-26.
- Sanoff, Henry: *Community Participation Methods in Design and Planning*. John Wiley & Sons. 1999.
- Sedej, Ivan: *Prispevek h konservatorski metodologiji in tehnologiji (arhitektura)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo, 1973. Neobjavljen tipkopis.
- Sedej, Ivan: *Varstvo etnoloških spomenikov – problem metode in teorije*. Etnološki pregled 12/1974, 135-144.
- Sedej, Ivan: *Kropa, Kamna gorica, spomeniškovarstveni elaborat*. Ljubljana: Zavod SRS za spomeniško varstvo, 1974a. Neobjavljen tipkopis.
- Sedej, Ivan: *Vloga in položaj etnologa v varstvu kulturnih spomenikov*. Glasnik SED 20 (1)/1980, 3-4.
- Smith, Laurajane: *Uses of Heritage*. London and New York: Routledge, 2006.
- Uradni list RS, *Pravilnik za izdelavo konservatorskega načrta*, Uradni list RS 76/2010.
- Uradni list SRS, *Zakon o regionalnem prostorskem planiranju*, Uradni list SRS 1-118/1967.
- Uradni list SRS, *Zakon o urbanističnem planiranju*, Uradni list SRS 19-119/1967.
- Uršič, Matjaž: *Fluidno prostorsko načrtovanje in komunikacijski proces z deležniki – prednosti in dileme vzpostavljanja komunikacijsko odprtega prostorskega načrtovanja*. Družboslovne razprave, XXXIV-89/2018, 45-67.
- Wells, Jeremy C.: *Bridging the Gap between Built Heritage Conservation Practice and Critical Heritage Studies*. Human-centered Built Environment Heritage Preservation: Theory and Evidence-Based Practice. Ur. Jeremy C. Wells in Barry L. Steifel. Abingdon-New York: Routledge, 2019. 33-44.
- Wijesuriya, Gamini, Thompson, Jane in Christopher Young: *Managing World Cultural Heritage*. Rome-Paris: ICCROM-ICOMOS-UNESCO, 2013.
- Wijesuriya, Gamini, Thompson, Jane in Sarah Court: *People-centered approaches: engaging communities and developing capacities for managing heritage*. Heritage, Conservation and Communities. Engagement, participation and capacity building. Ur. Gill Chitty. Abingdon: Routledge, 2017. 34-49.

Povzetek

Prispevek analizira izkušnjo slovenske konservatorske stroke iz sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih let, ko so nastali obsežni raziskovalni projekti za potrebe prenove nekaterih mestnih in vaških jeder v Sloveniji. Slednje je spodbudila sodobna »slovenska revitalizacijska metodologija«, ki jo je razvil arhitekt konservator Peter Fister in je temeljila na t. i. "odprtem načrtovanju". Inovativne interdisciplinarne raziskave, kjer so sodelovali predvsem arhitekti in etnologi, so pomenile velik kvalitativni preskok v pristopih urbanega konservatorstva, predvsem v vrednotenju dediščine. Posebno daljnoviden je bil prispevek etnološke vede, ki je z obravnavo povsem sodobnih vidikov prenove, osredotočene na uporabnika/stanovalca, slovensko konservatorstvo skoraj dvignila na pionirski nivo, tudi v mednarodnem nivoju, saj so nastajale sočasno s t. i. "preobratom vrednot" (*values turn*) in oblikovanjem prodorne *Amsterdamske deklaracije o arhitekturni dediščini* (1975) Sveta Evrope. Številne teh raziskav niso bile nikoli objavljene, njihov prispevek pa je lahko zelo aktualen danes, ko konservatorsko strokovno delo uokvirja paradigma t. i. "na vrednosti utemeljenega" in "na človeka osrediščenega" pristopa (Wijesuriya, Thompson in Court 2017).

Ključne besede

konservatorstvo, revitalizacija, prenova, vrednotenje, interdisciplinarnost, etnologija

Summary

This article analyses the experience of the Slovenian architectural conservation profession from the 1970s and early 1980s, when large-scale research projects were carried out to meet renewal needs of some urban and rural centers in Slovenia. The latter was triggered by the then contemporary "Slovenian revitalization methodology" developed by the conservation architect Peter Fister, in which the "open planning" method was central. Innovative interdisciplinary research, in which mainly architects and ethnologists participated, represents a major breakthrough in approaches to urban conservation, specifically in the valorization of heritage. The contribution of the ethnology field was particularly far-sighted, as it considered new aspects of renovation focused on the user/resident, and thus lifted the Slovenian conservation field to an almost pioneering level, also on an international scale. In fact, ethnological studies were performed simultaneously with the so-called "values turn" and the creation of the far-reaching Amsterdam Declaration on Architectural Heritage (1975) of the Council of Europe. Most of these studies have never been published, yet their contribution can be highly relevant today since the conservation profession is framed by the paradigm of "values-based" and "people-centered" approaches (Wijesuriya, Thompson and Court 2017).

Keywords

conservation, rehabconservation, revitalization, renewal, valorization, interdisciplinarity, ethnology

Prenova dediščine grajenega okolja

Mateja Kavčič

Prispevek obravnava koncept prenove grajenega okolja, kot ga je v devetdesetih letih preteklega stoletja na pobudo Ministrstva za okolje in prostor razvila skupina raziskovalcev slovenske arhitekture. Cilji raziskave so bili ovrednotiti kakovosti poseljenega prostora in razviti mehanizme za uvedbo celovite prenove ter razvoj sodobnega grajenega okolja v sožitju z obstoječimi kakovostmi prostora. Zaradi nesoglasij v stroki koncept ni bil uveljavljen. Vprašanja se ponovno odpirajo z aktualno *Deklaracijo iz Davosa* (2018) za kakovostno kulturo gradnje (*Baukultur*) v Evropi.

V devetdesetih letih preteklega stoletja je prostorska politika Slovenije podprla serijo raziskav, ki so odstrle kakovosti grajenega prostora in predlagale mehanizme za njihovo ohranitev, prenovu degradiranih območij in prostorsko politiko, ki te kakovosti upošteva. Danes nas pogled v grajeno okolje sooči s trkom naselbinskih vzorcev, propadajočih starih stavb ob novogradnjah, neverjetno zmesjo zapuščene preteklosti in kričeče sodobnosti. Stanje priča, da so raziskave obtičale v predalih in da smo v zadnjih desetletjih naredili zelo malo za ohranitev arhitekturne identitete Slovenije. Do gradbene kulture naših prednikov smo razvili nespoštljiv, do okolja pa malomaren odnos. Smisel varstva dediščine ni v tem, da jo vpisujemo na sezname in trpamo v zaprte ali odprte muzeje, temveč da z njenimi prednostmi bolje živimo, več vemo (tudi o sebi) in razvijamo lastno kulturo. Zastaviti si je treba vprašanje: Ali želimo na izkustvih, ki so jih pridobili moji, tvoji, naši predniki, razvijati lastno kulturo bivanja? Ali želimo, da ta prispeva h kulturni raznolikosti Evrope in sveta? Ali jo želimo nadgraditi v sodobne oblike inovativnih oblikovalskih in arhitekturnih presežkov? Ali želimo živeti v urejenem okolju, v katerem sobivata staro in novo v sozvočju, kjer se novo razvija iz že ustvarjenih kakovosti?

Če je odgovor na zgornja vprašanja pritrdilen, se bo treba lotiti celovite preнове grajenega okolja. To je dediščina, ki jo v našem prostoru določajo kulturne krajine, stavbe, skupine stavb in naselja. Ohranile so se nam kot kakovostni dosežki generacij pred nami. Razvijale so kontinuirano gradbeno dejavnost in razvile tudi kulturo bivanja. To je naša kultura in kot skupnost, ki pripada evropski kulturi smo se zavezali ohraniti in razvijati jo za svojo kakovost bivanja, za prihodnje generacije in za ohranitev spomina. Zato podpisujemo mednarodne dogovore in strategije, zato imamo pristojna ministrstva in stroke, zato potrebujemo družbeni konsenz in aktivni angažma vseh, tudi javnosti. A kako prenavljati (krajino, naselja in stavbe), o tem Slovenci žal nimamo konsenza in to je razvidno iz pogleda v naše grajeno okolje.

Brez vrednotenja dediščine ni preнове

Dediščina je narava, krajina, bivalno okolje, stavbe, predmeti in nesnovne prvine (od znanj, sporočil do navad), ki so neločljivo povezane z načinom oblikovanja našega okolja. Vse to so kulturne dobrine, ki smo jih podedovali in vsrkali v svojo identiteto. Ta se razvija, dodajamo ji nove stvaritve in pripisujemo vedno znova nove vrednote. S prenovu zarezemo v objekt ali v okolje in ga nepovrnljivo spremenimo. Zaradi nepoznavanja lahko s prenovu tudi uničimo vrednote ali spregledamo skrite, morda še neprepoznane vrednote. Nepovratna sprememba pomeni, da za vedno izgubimo vrednote, ki smo jih že prepoznali ali pa bi jih lahko prepoznali tisti za nami. Več kot poznamo vrednot dediščine, bolj smo obzirni do nje (in morda bolj konservativni v svoji nameri po spreminjanju danega) in več navdiha nam daje za razvoj novega. In kadar razvoj novih oblik dosežemo na račun nera-

zumevanja ali odstarnjevanja vrednot dediščine, je etičnost našega odnosa do dediščine in njenih ustvarjalcev na preizkušnji.

Nekje v raziskovalnih gradivih je zapisana definicija prenove: prenova stavb pomeni ohranjanje ustvarjenih kakovosti v kontekstu spremenjenih zahtev rabe. Za razumevanje ustvarjenih kakovosti se zato v proces prenove vključi vrednotenje. Z njim dediščini osmišljamo njen pomen, dediščina pa s svojim pomenom našo kulturo. S prenovo tedaj ne le posodabljam / izboljšujemo stavbe same po sebi. Če s prenovo vrednot ne ohranimo, dediščino razvrednotimo in jo posplošimo na stopnjo običajne stavbe.

Vrednotenje – kdo?

Stroka varstva dediščine je razvila na videz precej zapletene raziskovalne pristope za prepoznavanje kakovosti dediščine.¹ V vsakem predmetu in običaju (muzejska stroka), stavbi (varstvo kulturne dediščine) ali okolju (varstvo narave in okolja), torej od kljuke na vratih do hleva in palače, in prek naselja do okolja – od ekosistema do industrijske pokrajine, različne stroke prepoznavajo kakovosti snovne ali nesnovne narave. Naloga varstvene stroke je vrednotiti dediščino, slediti razvoju, prepoznavati nove vrednote, na njih opozarjati. V sodobnem odnosu do dediščine pa je vrednotenje možno le z vključevanjem različnih pogledov javnosti. Posamezniki smo z dediščino intimno povezani, poleg materialnega okolja živimo tudi v svetu čustev, družbenih vezi in izkustev, zato se dediščina dotika vsakega od nas. Zavedno ali nezavedno nas določa kot posameznike, gradi naše osebne identitete in nas povezuje v skupine s skupno identiteto (evropsko in slovensko). Na to, kakšen pomen pripisujemo dediščini, vplivajo naš izvor, izobrazba, kultura, spol, področje dela, izkušnje. Prepoznavanje kakovosti dediščine je zato kompleksen proces.

Če smo sposobni raznolikosti razumeti in ohranjati, nam dediščina vrača z višjo kakovostjo našega življenja – tako posameznika kot skupnosti. Tudi prostorske dediščine ni mogoče varovati in razvijati brez vključevanja javnosti. Glede vrednotenja dediščine zato velja:

- nikoli ena sama oseba ali stroka ne prepozna vseh vrednot, zato sta pri vrednotenju nujna širša razprava in argumentiranje,
- vrednote dediščine niso stalnica, temveč spremenljivka – nikoli v enem obdobju ne prepoznamo vseh vrednot in vedno lahko prepoznamo ali ustvarjamo nove.

1 Strokovne metode dela usmerjajo mednarodne institucije UNESCO, ICOMOS, ICOM, na državni ravni jih implementira Zavod za varstvo kulturne dediščine RS, muzeji ter Zavod RS za varstvo narave.

Vrednotenje – kako?

Posamezne vrednote dediščine so nam vsakdanje. Nesnovne zgodbe se razbohotijo ob vsakoletnih pustovanjih, snovne vrednote, na primer gradiva ter kljubovanje klimi, priznamo historičnim stavbam. Prvenstveno izpostavljena vrednota neke dediščine je že njen položaj, vrh Triglava ali pred kraško jamo. Nekatere razumemo predvsem kot dosežke tehničnih ali rokodelskih znanj, druge kot avtorske dosežke. Ekonomske vrednote dediščine se izpostavljajo predvsem, kadar jo tržimo (in glavno turistično tržno blago je prav dediščina). Že samo ta prelet pokaže, kako izpostavljanje le ene vrednote lahko dediščino osiromaši in usmeri prenovalno v enoumje. Zato je vrednotenje lahko tudi konfliktno in, preden pripelje do nikoli dokončne argumentacije, odgovorno delo.

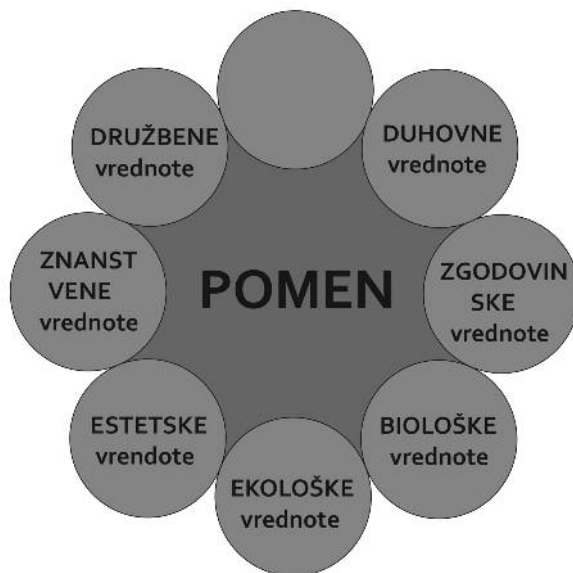
Z vedno kompleksnejšim razumevanjem dediščine se izostrijo tudi metode vrednotenja. Za pomoč dokazovanju dediščinskih vrednot so razvita orodja. Ocenjujemo jih s pomočjo meril (= kriterijev). Merila nam pomagajo, da z njimi tipološko razvrstimo vrednote (zato jih nekateri imenujejo tudi »vrednote po tipih«) v družbene, zgodovinske, estetske, tehnološke, simbolne, ekološke in druge. Izbor meril ni predpisan, odvisen je od konteksta dediščine. Vendar tako kot vrednotenje ni le domena ene osebe ali ene stroke, tudi vrednotiti ne moremo le z enim merilom. Tudi pri izboru meril je na preizkušnji naša etika.

ORODJE ZA VREDNOTENJE DEDIŠČINE

PODATKI KAJ vem o dediščini?	MERILA KATERE vrednote prepoznavam? (vrste vrednot)	VREDNOTE ZAKAJ nam je pomembna? (artikulacija vrednot)	ATRIBUTI KAKO so vrednote razvidne? (gradniki vrednot)

: Orodje za vrednotenje dediščine | vir: Ascanio D'Andrea, 2018, Heritage Assessments in the evolving World Heritage Context, HIA Process II, Understanding Values, ICCROM

Vrednotenje je v vsakem primeru torej izhodišče, na katerem temelji vsaka prenova. Več ko o dediščini in njenih vrednotah vemo, bolj bomo spoštljivi do ustvarjalnosti preteklih generacij, več znanj in inspiracije nam daje za ustvarjanje novega, več nam pomeni in več integritete imamo kot skupnost in kot posamezniki.

: Vrednote gradijo pomen dediščine | vir: Sarah Court, Managing World Heritage, ICCROM, Regional Workshop.

Kaj je dediščina grajenega okolja?

Prenova posameznih stavb in spomenikov, ki obtičijo v razvrednoteni okolici, bolj malo koristi njihovem pomenu. Obnovljen grad med kričečim kontrapunktom stolpnic, zgodovinsko mesto, ki se razrašča z divjo urbanizacijo, prenovljena stara stavba, ki je le še tujek med novogradnjami – vse to smo lahko vzorno prenovili, a je v neurejenem okolju njihov pomen razvrednoten. Marsikdaj je tudi v strokovni javnosti kot zagovor slišati pripombo, da se s tem srečujejo tudi v tujini. To drži, a mednarodne usmeritve, ki so sprejete na osnovi širokega konsenza, so namenjene ravno prepoznavanju problemov in njihovem reševanju. V celotno (integralno) prenovo dediščine usmerja že *Deklaracija iz Amsterdama* (1975). Uvaja prehod iz konvencionalnega pogleda na dediščino, deljeno po značilnostih v skupine (kot npr. arheološko, umetnostno, memorialno itd.), na celoto našega grajenega okolja, ki je osmišljeno v kontekstu razvoja in sodobnih potreb družb in ne le v varstvu formalno zavarovane dediščine. Ponovno podpre prizadevanja k celostnemu varstvu arhitekturne dediščine Evrope l. 1985 *Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva*.²

² Konvencija je bila sprejeta l. 1985 v Granadi, podpisnice so države članice Sveta Evrope. Opozarja na pomen arhitekturnega bogastva kot izraza raznovrstnosti evropske kulturne dediščine in na pomen prenosa kulturnih referenc na prihodnje generacije, zboljšanje urbanega in ruralnega življenjskega okolja ter spodbujanja razvoja držav in regij.

»Moderni koncepti odnosa do arhitekturne (stavbne) dediščine se tako nanašajo na celotno grajeno okolje in vse kulturne dobrine v njem. Razumljeni morajo biti v ekološkem kontekstu sveta!...« (Lah, 2001, 44) Celoten poseljeni prostor in njegove prepoznane kakovosti je treba varovati in poskrbeti za skladen razvoj obstoječih struktur z neizogibnimi novimi. Varstvo prostorske dediščine torej ne more biti le domena kulturne, temveč tudi prostorske politike.

Ali je dediščina grajenega okolja ovrednotena?

Začnimo pri želenem koncu: če bi uresničili koncept ohranjanja in razvijanja grajenega okolja z upoštevanjem dokazanih kakovosti in izvajanjem zapisanih smernic v prostorskih aktih in strategiji razvoja poselitve, kakšno grajeno okolje bi imeli danes?

1. Naša naselja bi imela dobro ohranjena naselbinska jedra; obstoječi stavbni fond bi bil naseljen, obnovljen, vzdrževan.

2. V vrzelih nepozidanega prostora znotraj jeder bi imeli z obstoječo gradnjo skladne nove stavbe; volumensko neizstopajoče in arhitekturno domišljene v enostavnosti in prilagojenosti načinu življenja in okoljskim dejavnikom; kakšna med njimi in morda na izpostavljeni poziciji bi bila tudi arhitekturna umetnina s sodobno razvitim konceptom regionalnega stavbarstva in njegovimi interpretiranimi prvinami – bila bi prepoznavni izdelek slovenske arhitekture.

3. Novi deli naselij bi se začeli širiti izven jeder, a bi sledili logiki postavitve stavb v prostor – novogradnje bi nadaljevale preverjeni zazidalni vzorec; v nekaterih večjih naseljih bi postopno v razvojnih stopnjah razvili nove urbane strukture, ki bi bile povsem drugačne, a v krajini ne bi bile v oči kot kontrast med starim in novim, ki golta vse možne zazidljive površine.

4. Staro bi imelo dostojanstveno pozicijo kot vir sodobnega razvoja.

5. Pritisk na gradnjo novih delov naselij in praznjenje starih jeder bi bil manjši.

6. Komunalna oprema bi bila razpeljana v racionalno razvejani mreži in zato cenejša.

7. V naseljih bi bili poenoteni nakloni strešin ter barve kritin – naselje pod sivo streho tam, kjer je ta identitetna, pod rdečo pa tam, kjer so identitetne rdeče strehe; ponekod bi izstopala tudi posamezna kamnita, lesena ali slamnata streha (ali del naselja) tistih lastnikov, ki prisegajo na avtohtono gradnjo, in tistih načrtovalcev, ki znajo iz identitetne gradnje razvijati sodobno arhitekturo.

8. Barve fasad bi odražale lokalne značilnosti v odtenkih lokalnih gradiv.

9. Imeli bi kulturno krajino, ki bi bila znamenita po svoji razčlenjenosti malega, a raznolikega prostora, v katerem se bere vpliv okolja na gradnjo in bivalne navade njenih prebivalcev.

10. Imeli bi 14 razpoznavnih arhitekturnih regij in znotraj njih kar 73 manjših zaokroženih prostorskih krajin z razpoznavnimi lokalnimi prvinami gradnje, nadgrajenimi v sodobne arhitekturne rešitve.

Kot skupnost bi bili bogatejši, kot posamezniki bolj pomirjeni ob vsakodnevem pogledu na sosedovo parcelo in naselja v krajini. Kdo si ne bi želel živeti v takem okolju?

Slovenska politika je v devetdesetih letih preteklega stoletja še pravočasno prepoznala problematiko degradacije prostora in naredila prve korake k celoviti (integralni) prenovi, kot so jo nalagale aktualne mednarodne usmeritve. Izdelana je bila serija raziskav, ki jih je Ministrstvo za okolje in prostor nasloвило na arhitekturno, urbanistično in krajinskoarhitekturno stroko.³ Arhitekturna stroka je raziskala poseljeni (izvenmestni) prostor in dokazala v prostoru razvito arhitekturno identiteto. Upoštevala je usmeritve Deklaracije iz Amsterdama iz leta 1975:

»» ... Varstvo teh arhitekturnih kompleksov si je mogoče zamisliti samo v celostni perspektivi, ki zajema vse kulturno vredne stavbe od največjih do najskromnejših... /.../ To celostno varstvo naj dopolni varstvo posameznih in osamljenih spomenikov in območij. /.../ Znano je, da je treba v okolju ohraniti zgodovinsko kontinuiteto, ker je edinole s tem pogojem mogoče vzdrževati ali ustvariti človeku tudi neposredno okolico, v kateri lahko posamezniki najdejo svojo istovetnost in se kljub nenehnim družbenim spremembam čutijo varne. /.../ Ohranjanje stavbne dediščine mora postati nepogrešljiva in neločljiva sestavina urbanističnega in regionalnega načrtovanja, ki ga le-to ne sme več obravnavati kot nekaj drugega ali kot nekaj, kar zahteva samo občasne ali lokalne ukrepe, kakor se je tako pogosto dogajalo še v nedavnih časih. Zato je nujno potreben nenehen razgovor med ohranjevalci in tistimi, ki so pristojni za načrtovanje...«« (Kolarič, 1976, 319)

Prostorska dediščina Slovenije je bila popisana in ovrednotena, rezultati so predstavljeni v monografiji *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. Dokazano je, da v slovenskem prostoru obstaja izjemna raznolikost kulturnih krajin, v katerih poselitveni vzorci, naselja in arhitektura sooblikujejo prepoznavne lastnosti grajenega okolja.

Vrednote grajenega okolja

Sestavine grajenega okolja so v raziskavi razčlenjene v tri sklope:

- naselja
- stavbe (ali skupine stavb kot npr. domačije)
- dominante (ali posebne, izstopajoče stavbe).

³ Raziskave so v slovenskem prostoru opredelile tipologijo krajinskih vzorcev, (Marušič J., 1995), oblikovno podobo slovenskih mest (Pogačnik A., 1996) ter arhitekturno identiteto izvenmestnega prostora (Fister P. s sod., 1993).

Naselja so se ocenjevala z merili položaja v krajini, razporeditve ter oblikovanja. Skupine stavb in posamezne stavbe so ocenjene z merili tipologije arhitekturnih kompleksov, lego in odnosom do terena, tlorisnimi in višinskimi razmerji, oblikami streh, oblikami arhitekturnih členov, gradiv in pripadnosti (npr. socialno, geografsko). Merila za ocenjevanje vrednot posebnih / izstopajočih stavb so njihova vloga v pokrajini, odnos do naselja (dominantno ali izločeno iz naselja), vrsta in specifika (uporabnost, simbolni pomen) stavb. To so merila, ki so se za prepoznavanje vrednot grajenega okolja izoblikovala v zgodovinskem razvoju in so konstante – z istimi merili lahko ocenjujemo tudi sodobno gradnjo. Kritiki jih (manjvrednostno?) poimenujejo tudi »klasična merila«, a katera merila so »neklasična«, ne pojasnjujejo.

Vrednote grajenega okolja, njegove prepoznane kakovosti so:

- oblikovanje naselij z lego, ki upošteva geomorfološke in geološke danosti prostora ter tako soustvarja prepoznavne kulturne krajine;
- prilagojenost grajenih oblik zemljiščem, prilagojenost uporabljenih gradiv in z njimi pogojevanih konstrukcij ter tako soustvarjanje ekološke, funkcionalne in likovne skladnosti grajenih struktur z okoljem;
- upoštevanje naravnih in klimatskih pogojev z usmerjenostjo streh in bivalnih prostorov z razmerji med pozidanim in nepozidanim prostorom, ki vzpostavlja okoljevarčno gradnjo;
- oblikovanje stavb, ki z velikostjo, prostorskimi razporeditvami in arhitekturno kompozicijo upošteva merilo človeka,;
- oblikovanje dominant, ki določa prepoznavne posebnosti prostora;
- umetnostna in rokodelska nadgradnja, ki pod vplivi iz razvojnih središč (mest) likovno oplemeniti arhitekturo.

Kaj je arhitekturna identiteta?

Uporaba izraza identiteta v danes politično razklani slovenski družbi zavira diskusijo in bi se mu bilo najboljše izogniti: na eni strani se uporablja posplošeno (na že omenjenih nekaj tipov arhitektur, nekaj narečij in nekaj ekonomsko donosnih tradicij), na drugi strani pa se na splošno zavrača ta pojem kot zastarel pristop z nacionalističnimi tendencami, ki nasprotuje »etiki individualne izbire«. Oboje je plod naše že kar idetitetne nezmožnosti strokovnega in političnega dialoga. Izraz identiteta lahko nadomestimo tudi z izrazom prepoznavnost. Nekaj je prepoznavno po značilnostih, ki so drugačne od vsega ostalega. Te značilnosti so ločevalnega značaja. Vsak posameznik ima svojo lastno prepoznavnost, ki ga razlikuje od ostalih v skupini, kot ima prepoznavnost tudi vsaka posamezna arhitektura, ki je posebnost v primerjavi z ostalimi. A imamo tudi skupno prepoznavnost, to je

značilnosti, ki nas povezujejo in določajo kot skupnost. Tudi arhitektura je lahko prepoznavna po skupnih značilnostih.

Značilnosti grajenega okolja so prav tako ločevalnega ali povezovalnega značaja. Dokazano je, da je prepoznavnost slovenske kulture gradnje v raznolikosti grajenega okolja, prilagojenega naravnim danostim s spremembami, ki jih je človek v okolje nenehno vnašal in ga prilagajal svojim potrebam. Prepoznavne značilnosti, ki posamezne krajine medsebojno ločujejo, tvorijo štiriinsedemdeset (74) enot, v raziskavi *Arhitekturna identiteta* imenovanih »arhitekturne krajine«. Posebno prepoznavnost grajenemu okolju dajejo številne prostorsko in pomensko izpostavljene arhitekture (dominante). Skupne značilnosti v oblikovanju, gradivih, barvitosti ter vplivih iz upravnih središč pa združujejo krajine v večja območja, poimenovana »arhitekturne regije«. Dokazana arhitekturna identiteta je rezultat kontinuiranega razvoja našega grajenega okolja in bivalne kulture v njem in velja (razen za območja, kjer je bila kontinuiteta gradnje v zadnjih desetletjih v celoti prekinjena) tudi danes. Pomemben rezultat raziskave arhitekturne prepoznavnosti (identitete) je, da je dokazana tudi razvojno, kot kakovost kontinuiranega razvoja. Torej arhitekturna identiteta, tako kot vrednote, ni zaključen fenomen, temveč spremenljivka. V času / zgodovini, geografskem prostoru, prilagodljivosti na klimo, kulturnih, ekonomskih vplivih jo »... je človek določal vedno znova in v povsem določenem okviru, splošne zakonitosti pa so bile ali pobude in vzori, iz katerih je človek šele gradil svoje lastno okolje in celo orodje v rokah politike ...« (Fister, 1993, 6) Z njo je posredno tudi dokazano, da slovenski prostor premore lastno, razpoznavno kulturo gradnje in bivanja, ki ni omejena le na sodobni čas, temveč ima za seboj dolg in logičen razvoj, njegov rezultat pa je velika raznolikost na majhnem prostoru, kar kot značilnost, prednost in posebnost prostora opažajo tudi druge stroke. Tudi kakovostne sodobne arhitekture ne bi bilo brez dolgega razvojnega procesa gradnje in arhitekturna dela moderne dobe to dokazujejo.

Prekinitev kontinuitete

Razvoj grajenega okolja gre lahko tudi na slabše. Nekatere od arhitekturnih krajin so zadnjih trideset let povsem izgubile stik s kontinuiteto razvoja in so prepoznavne le po zadnjem obdobju gradnje od sredine 20. stoletja. V konservatorski stroki, ki se z vrednotenjem strokovno ukvarja, velja, da je vrednotiti dediščino možno šele po šestdesetih letih od njenega nastanka. Objektivne distance (menjava generacij, razvoj vrednot ...), ki jo zahteva proces vrednotenja, namreč prej težko vzpostavimo. Razpršena gradnja, ki iz desetletja v desetletje dobiva vedno večji zagon, je medtem postala dejstvo, ki prav tako potrebuje ovrednotenje. Njen razvoj je ponekod že popolnoma izpodrinil predhodne strukture (prekinil kontinuiteto identitete), ponekod jih dopolnjuje in razvrednoti, ponekod pa je morda vnesel tudi nove razvojne kakovosti, ki jih bo treba raziskati in dokazati. Nesmiselno pa je

zaradi strokovnih nesoglasij, nezmožnosti dialoga ali uveljavljanja individualnih pogledov na prostor vztrajati pri delitvi identitete na tradicionalno oziroma historično ter sodobno, kot je še vedno čutiti v arhitekturni stroki. S tem dokazujemo le nepoznavanje lastnega okolja in nerazumevanje kontinuitete razvoja gradnje v prostoru, ki je vedno podvržen istim silnicam: pogojem okolja, zgodovinskim in družbenim premikom, tehnologijam, kulturnim vplivom in političnim projektom – tako nekoč kot danes. S tem razločevanjem in delitvami bomo oropali prebivalce Slovenije tistih bivalnih kakovosti, ki so jih razvile v prostoru generacije pred njimi.

: Arhitekturna identiteta in prekinitev kontinuitete | foto: M. Kavčič

Arhitekturna identiteta in vzdržni razvoj

Kot že rečeno, vrednote niso konstanta, temveč jih z razvojem in spreminjanjem odkrivamo vedno na novo. Zato ni treba posebej opisovati, kako so vrednote vzdržnega razvoja, v devetdesetih letih slišane le na eno uho, postale danes splošno sprejete. Z dediščino grajenega okolja so neločljivo povezane in koncepta vzdržnega razvoja ni možno izvajati brez razumevanja izkušenj podedovanega grajenega okolja. Sodobno stavbarstvo, ki ne zmore brez podpore proizvodnje izolacij, sončnih celic in baterij, na omejitve vzdržnega razvoja nima celovitih odgovorov. Kot nas poučujejo tuji strokovnjaki (njim pač lažje priznavamo kredibilnost kot domačim):

»...Uporaba novih materialov ni trajnostna, temveč njihova ponovna raba, drugič ali celo tretjič /.../ to pomeni, da moramo stavbe graditi tako, da jih zlahka razstavimo in elemente ponovno uporabimo. /.../ Nedvomno je trajnostna prava orientacija stavbe glede na klimatske pogoje, z drugimi besedami, stavbe, ki poleti onemogočajo dostop sonca, medtem ko sprejemajo sonce v zimskem času. Trajnostno je prezračevanje notranjosti s pomočjo vetrov, uporaba tal, zemlje za toplotno

akumulacijo, ki ohranja temperaturo v hiši, greje pozimi in hladi poleti, trajnostna je uporaba lokalnih materialov, ki ne potrebujejo transporta, uporaba vode, ki jo zbiramo sami ...» (Murcutt, 2012, 24).

Je po teh principih treba graditi na novo ali pa je velik del stavb že zgrajen prav na ta način? Ohranjanje in obnova obstoječega grajenega okolja je korak dlje od ponovne rabe gradiv, obstoječe gradivo namreč ohranimo in ga niti predelovati ni treba. S tem razbremenimo deponije in Transporte. Prihranjena je energija, potrebna za pridobivanje novih gradiv, za izplen gradbenega kamna in njegovo klesanje, žganje opeke in proizvodnjo cimenta, žaganje in pripravo lesa. Potrebna so le popravila oziroma dodajanje novih gradiv v primerih poškodb. Nepotrebna menjava konstrukcij pri prenovah samo zato, ker betonskim zaupamo bolj kot lesenim oziroma imamo utečeno produkcijo, je obremenjujoča za okolje in naš žep. A prihranek ni le v stavbi, temveč nam je prihranjeno tudi uničenje dodatnega zemljišča za novo gradbeno parcelo, dodatne razvode komunalne opreme, dostopov in druge infrastrukture. V prihodnjih letih načrtujemo izgradnjo tisočev novih stanovanj in niti eno ne bo prenovljeno v izpraznjenih, neizkoriščenih stavbah!

Tipologija naselij in gradnje, ki je rezultat prilagojenosti klimatskim pogojem, je posledica sožitja graditeljev z naravo in izločanja napak – kadar je šel človek predaleč, je plačet vedno zmagal. Ostalo je prečiščeno znanje, kam postaviti hišo, da bo najmanj škodila obdelovalni zemlji, najbolje izkoristila naravne danosti in zadostila potrebam življenja v njej in okoli nje. Ignorirati ta dejstva je preprosto neodgovorno do okolja in prihodnjih rodov. Uvajati arhitekturo trendov, npr. brez napuščev, ker da so današnji materiali tako trdni da jim nič ne more do živega, ni varčna gradnja kljub predpisanim izolacijam. Že po nekaj letih postane neestetska zaradi pocejanja vode po fasadi, pred dežjem nezaščiten teren ob hiši pa bolj namočen. Primorske altane, osrednjeslovenska veža skozi hišo, prezračevano podstrešje – so to zastareli detajli in nerazviti tlorisi ali prav okoljski princip, ki spretno izkorišča tudi naravno prezračevanje. Inteligentno ga dopolnjujejo še naravna gradiva, ki prispevajo k zračnosti – kamniti ali opečni zid, ometan z apnenim ometom je paro propusten, glina vpija odvečno vlago v prostoru, naravni les, pridobljen v istem okolju, kot je zrasel, pa najbolje odgovarja okoljskim vplivom in najdlje zdrži. Vsa ta gradiva odlično akumulirajo toploto, naše bivalne prostore poleti hladijo, pozimi pa pripomorejo k varčnejšemu ogrevanju. Avtohtona gradiva so blizu, torej prihranimo pri transportu in energiji. Prihranek energije se sešteva tudi s pravilno umeščenostjo v teren. Dokler nismo po vzoru neizogibnih sodobnih trendov začeli graditi na rodovitnih njivah, so bile gradbene parcele v mnogo primerih v strmeh terenu, z zemljo zasut del hiše je namreč pozimi preprečil zmrzovanje in poleti hladil. Velik del naselij Slovenije je v strminah in stavba, ki ji hrbet ščiti breg, je v našem prostoru tradicionalna. To pametno in ekološko izkoriščanje temperature zemlje, ki pripomore k učinkovitosti sodobnih tehnologij, bi lahko bil inovativni slovenski odgovor racionalne gradnje v prostoru, namesto da strmine pretvarjamo v obbetonirane ravne parcele. Prava šola vzdržnega razvoja je tudi oskrba z vodo. V primerjavi z drugimi okolji imamo ogromne zaloge vode, ki odteka mimo nas. Podedovali smo kapnice, vaške ali privatne vodnjake, kale, lokalne izvire, ki smo jih z zapuščanjem in ne-

pravilno rabo onesnažili in pozabili nanje kot na rezervo življenjskega pomena. Razdrobljeni vodni viri so naslednji izziv za inovativne domišljene načine zbiranja vode in lokalno samooskrbo.

Vzdržnost sega tudi v področje psihologije. Nezavedne plasti arhitekturne identitete kot simptomi uhajajo na površje v kmečkih sobah, ki si jih izdeluje mnogo individualnih investitorjev v kletih svojih novih hiš, v oglaševalnih kozolčkih ob vaških cestah, na prometnih krožiščih, ki sporočajo, kaj je prebivalcem ostalo od naselbinske identitete. Ter predvsem v vzorih – mnogo investitorjev se ozira po provansalskih, toskanskih, bavarskih hišah, torej išče vzore na podeželju, ne v urbanih okoljih. A ne domačem, temveč tujem podeželju, ker smo jih prikrajšali za znanje in samozavest iskati te vzore doma, v štirinasedemdesetih arhitekturnih krajinah. Temu se marsikdo (strokovno) posmehuje, a problem je v stroki, ki teh simptomov ne zazna in ne ponuja rešitev. Ker te naloge zahtevajo veliko večjo poglobljenost, smo se v dohitevanju razvitega sveta raje odločili za lažjo pot – širje nje primestnega urbanega vzorca in uvožene arhitekturne tipologije.

Za celotno identitetno arhitekturo Slovenije lahko ugotovimo, da je:

- energetske učinkovite; z umestitvijo v prostor in prilagojenostjo vremenskim razmeram izrablja naravne pogoje okolja sebi v korist, transportne poti dostave gradiv so kratke;
- zdrava; naravna gradiva ne oddajajo biološko škodljivih hlapov, prezračevanje in osvetlitev sta naravna;
- prijetna; naravni materiali so prijetnega vonja, otipa in videza, kompozicije in zas-nove upoštevajo merilo človeka;
- materiali so celo več kot reciklirani, so ohranjeni;
- okolju prijazna.

Dediščina grajenega okolja je bolj trajnostna od vsega, kar danes dojemamo (in prodajamo) kot trajnostno in obenem prava učilnica za razvoj sodobnih tehnoloških rešitev, rabe naravnih virov in samooskrbe. Trajnostna je tudi z vidika razvoja bivalne kulture, počutja, kulturne raznolikosti – torej je tudi učilnica sodobnih oblikovalskih in arhitekturnih rešitev – dodane vrednosti. Zahteva pa seveda malo več od le listanja po spletu – zahteva proučitev in razumevanje razvoja lastnega okolja.

(Ne)etičen odnos do prostora in dediščine

V grajenem okolju se očem najbolj odkrito kaže, kdaj so etični standardi podrejeni interesom posameznikov ali interesnih skupin. Nove dimenzije investicij v novih časih slovenske državnosti so obljubljale gospodarski zagon in dobičkonosne novogradnje so poletele v nebo. Pridobivanje poceni parcel v kakovostnem okolju (to pa je v največ primerih okolje dediščine) ter gradnja s čim večjim izplenom prostora je ničkolikokrat videna v zadnjih

treh desetletjih v našem grajenem okolju – na podeželju, v zgodovinskih mestnih jedrih in na zaščitene kmetijskih območjih. Pri tem pa niso izgubili vrednosti le spomeniki in okolje, ampak smo izgubili vsi, razen seveda nekaj posameznikov.

Dediščino grajenega okolja in kulturno dediščino kot kakovost prepoznavajo tudi ustvarjalci novega. Že v izhodišču nudi več vredno okolje novim stvaritvam. Tudi ni dvoma, da dediščina ustvarjalno navdihuje. A prenova brez uvajanja novega, drugačnega, modnega, ni spoznana za kakovost. Opazno je, da arhitekti slepo sledijo tujim vzorom, rešitve izboljšav (tudi likovne) se zato ponavljajo in se ne ozirajo na podedovane značilnosti, ki jih tudi vse premalo poznajo. Prenova, ki razmišlja o ohranjanju ali spoštljivem odnosu do predmeta ohranjanja in je brez modnega pečata, ni spoznana kot kakovost. Za vsako ceno je treba spreminjati, posodabljati in se podpisovati. Pod črto lahko ugotovimo, da so zato celo mnogi vrhunski spomeniki izgubili svojo pristnost, mi, dediči prostora pa s tem nepovratno vrednote svoje dediščine. In seveda, marsikateri ustvarjalec je prepričan, da je prav on avtor nove dediščine in pred njim ni bilo nikogar. Ne trdim, da je ustvarjalnost sodobne arhitekture treba zavirati, govorim o razumevanju, kje v prostoru ji je mesto in kje bi se morala podrežati že prepoznanim kakovostim. Tako bi bila sodobna arhitektura tudi bolj kulturna.

»... S postavljanjem sodobnih posplošeno in poenoteno oblikovanih hiš po tujih vzorih in z bolj ali manj zavestnim odiranjem podedovanih arhitekturnih meril in vrednot, pa počasi in prikrito izgublamo pomemben del kulturne dediščine in vidno brišemo krajinsko pestrost, ki je široko priznana dragocenost sorazmerno majhnega slovenskega nacionalnega ozemlja. Tudi nova spoznanja sodobnih raziskovalcev, ki ugotavljajo, da bivanje v naseljih brez trdne vezi z arhitekturno ustvarjalnostjo naših prednikov ni in ne more biti kakovostno, so nevedna naše pozornosti ...« (Deu, 2021).

K neetični obravnavi dediščine prispevajo tudi izvajalci prenov. Devetindevetdeset od stotih vam bo pojasnjevalo, da se prenova ne izplača, da je dražje prenoviti kot zgraditi novo. Pri tem v izračun vrednosti gradnje ni všteto obremenjevanje okolja (ustvarjanje ru-

: Ena redkih prenov mestnih vil (Ljubljana) v zadnjem času, ki ohranja značilnosti mestnih četrti in ne ustvarja prostorskih ekscesov. Ohranjena sta kompozicija in ritem, streha z naklonom ni bila predelana v ravno izvedbo, kljub temu pa je pridobila kvadraturu bivalnih površin. | foto: M. Kavčič

ševin in proizvodnje gradiv), ne čas in znanje že vloženega dela v izgrajeno. Primerjave ne zdrži tudi vrednost gradnje v litem betonu ali v montažni gradnji z gradnjo v kamnu, kjer je vsak kamen obdelan ročno in z razlogom postavljen na svoje mesto. Primerjava stroškov na račun neovrednotene dediščine (to je gradnja prihodnosti na račun preteklosti) je tako poskrbela za večinsko odločanje – podreti in pozidati na novo.

Je izginotje dediščine in raznolikosti kultur res nezaustavljivo?

Neenotnost stališč v stroki brez dialoga nikoli ne obrodi dobrih sadov. Peščica arhitekturne in urbanistične stroke trdi, da je spoznane kakovosti grajenega prostora možno ohraniti v sozvočju s sodobno gradnjo. Zapisano je bilo v mednarodnih sporazumih, razvojnih usmeritvah, prostorskih načrtih ter številnih publikacijah, a zadovoljivih rezultatov nismo dosegli. Udejanjanje zavira nasprotni pogled, ki vztraja pri trditvi, da je upoštevanje vrednot podedovane stavbne kulture zavirajoče in nazadnjaško, še več, da zavira razvoj novega in sodobnega ter da sozvočje med starim in novim ni potrebno. Razvojne možnosti prostora vidijo le v dinamičnih spremembah ter individualni pobudi, etiki individualne izbire. Zapisano je: »...Tudi Slovenci se bomo namreč morali soočiti z dejstvom, da je klasična podeželska kultura s tradicionalnimi kmetijskimi sistemi, vaškimi naselji in kmečko kulturo bivanja oblika, ki vztrajno in nezadržno izginja. Nasilno zadrževanje tega procesa bo zato povzročilo več družbene škode kot koristi ...« (Gabrijelčič, Fikfak 2007, 49).

Največjo škodo našemu prostoru je do sedaj naredila prav ignoranca do že izgrajenega prostora, zanikanje njegovih kakovosti ter nespoštovanje dosežkov gradbene tradicije. »Etika individualne izbire« je zaznamovala gradbeno dejavnost zadnjih desetletij in v okoljih z največjo intenzivnostjo gradnje prekinila kontinuiteto arhitekturne identitete. Nekakovost velikega dela grajenega okolja iz tega obdobja je težko spregledati. Koncept izobraževanja novih načrtovalcev na temelju referenčne arhitekture od vsepovsod, le iz lastnega okolja ne, ne obljublja, da bi bilo v prihodnje kaj boljše. Paradoks je, da je marsikatera referenčna arhitektura, ki smo si jo sposodili za naš prostor, razvita v okolju druge lokalne identitete in tako identiteto drugih okolij nekritično prestavljamo v naše, konflikti pa so seveda trajno zapisani v prostor.

Zaradi posploševanj se konceptu ohranjanja in razvoja identitete arhitekture pripisuje tisto, kar je na površju najlažje opaziti, to je ukvarjanje s historičnim in tisto, česar ta koncept ne predlaga – to je razvoja arhitekture s historiziranjem arhitekturnih form, ki predlaga nekaj povsem drugega: prenovi dokazanih kakovosti grajenega okolja in gradnjo novega, ki je usklajena z arhitekturno identiteto prostora.

Po Fistru je razvoj arhitekturne identitete »... skupaj s pojmom humanizacija – ena od vrlin, s katerimi želimo kvalitetno spremeniti naše bivalno okolje od sedanjega vedno bolj

uniformnega, brezosebnega in le v kratkoročna ekonomska ali ozko politična merila vezanega, v takega, ki bi bilo oblikovano po merilu človeka ter v skladu z naravnimi in kulturnozgodovinskimi danostmi...« (Fister, 1993, 5). Zapisano pred 30 leti, velja tudi danes.

Sprejemanje dogovorov o varstvu in izboljšanju kulture gradnje se v Evropi nadaljuje v 21. stoletje. Ni naključje, da pobude prihajajo prav iz okolij, ki se problemu resnično posvečajo. Leta 2018 v Davosu (Švica) sprejeta deklaracija, katere podpisnik je tudi naše Ministrstvo za kulturo,⁴ se zavezuje k izvajanju politike kulture gradnje (Baukultur), ki je definirana kot:

»... 4. Kultura gradnje pomeni vsako človekovo dejavnost, ki spreminja grajeno okolje. Celotno grajeno okolje, vključno z vsakim načrtovanim in zgrajenim posegom, ki je del naravnega okolja in je z njim tudi povezan, se razume kot neločljivo celoto. Kultura gradnje obsega obstoječe stavbe, vključno s spomeniki in drugimi elementi kulturne dediščine, ter načrtovanje in gradnjo sodobnih stavb, infrastrukture, javnih prostorov in krajin.

5. Poleg arhitekturnega, inženirskega in krajinsko-arhitekturnega oblikovanja ter njihove izvedbe se kultura gradnje odraža tudi v načrtovanju razvoja mest, naselij in odprte krajine.

6. Kultura gradnje se nanaša tako na detajle izvedbe kot tudi na razvoj in preoblikovanje večjih razsežnosti ter večjega obsega, ki vključujejo tradicionalne in lokalne gradbene veščine ter inovativne tehnike... «⁵

Usmeritve raziskav Ministrstva za okolje in prostor, ki so v začetku devetdesetih let pravočasno odreagirale na mednarodna opozorila za ohranitev kakovosti bivalnega okolja, so bile:

- kakovosti ohranjati, nekaakovosti prenoviti,
- s kakovostmi osveščati javnost in jo usmeriti v prepoznavanje svojega okolja,
- s kakovostmi izobraževati načrtovalce in preusmeriti nekaakovostne trende v razvoj boljše in bolj prepoznavne sodobne arhitekture in urbanizma,
- po usmeritvah vzdržnega razvoja odgovorneje posegati v prostor – od prenove obstoječega stavbnega fonda do racionalizacije rabe energije in prihranka prostora – tj. z okoljevarčno prostorsko politiko.

To pa so ukrepi, ki povsem odgovarjajo trenutni aktualni zavezi *Deklaracije iz Davosa*. Znanja za njihovo izvajanje je dovolj in je „na čakanju“.

DA, potrebno je ohranjati podedovane kakovosti in DA, potrebno je razvijati sodobno kulturo bivanja in sodobno arhitekturo. Spregledati ali zanikati, da je v slovenskem pro-

⁴ Deklaracija je bila podpisana na konferenci evropskih ministrov za kulturo 20. – 22. 1. 2018 v Davosu, Švica. Zaveze deklaracije se nanašajo tudi na prostorsko politiko in (ne)sodelovanje na tem področju je eden od sistemskih vzrokov za slabo izvajanje varstva grajenega okolja pri nas. Metode varstva, kot jih razvija konservatorska stroka (ker je naravnana na posebnosti – kulturna dediščina) v okviru Ministrstva za kulturo, ne zadoščajo za celovito upravljanje prostorske dediščine. Tako dediščina grajenega prostora ostaja v preseku med obema resorjema, kjer se zdi, da je njeno varstvo zadovoljivo razvito, v resnici pa je nihče ne obravnava celovito. To pa odlično služi partikularnim interesom.

⁵ Deklaracija iz Davosa, 2018, 2.

storu stoletja prisotna gradnja in razvita kultura bivanja ter razvijati novo le na dediščini zadnjih 50 let in le v okviru novogradenj, pa bo ponovno in morda dokončno izgubljena priložnost, ki nas bo oropala lastne identitete (pardon, prepoznavnosti).

Literatura

- Court, Sarah. Jo, Eugene. Mackay, Richard. Murai, Mizuki. Therivel, Riki: *Guidance and toolkit for Heritage Impact Assessment*, IUCN and ICOMOS, ICCROM, UNESCO, 2022.
https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2022-07/en_0_ia_guidance_world_heritage_iccrom_2022_web_0.pdf (5.3.2023).
- Deu, Živa: *Celovito varstvo stavbne dediščine v urejanju prostora (kulturnih krajin)*. Dediščina v rokah stroke. Ur. Hudaes Jože, Visočnik Nataša, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2005. 29–40.
- Deu, Živa: *(Ne)moč kulturne politike v varstvu nepremične kulturne dediščine*. Arhitektura in politika. Ur. Novak Klemenčič Renata, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2016, 131–139.
- Deu, Živa: *Prisotnost časa v arhitekturi enodružinskih hiš*. Revija Gradbenik. Ur. Milan Marčič. 2021.
- Drožg, Vladimir. Deu, Živa. Konečnik – Kunst, Marinka. Premzl, Vilibald: *Poselitvena območja in usmeritve ter kriteriji za razvoj in urejanje naselij*. Maribor: Univerza v Mariboru, Znanstvenoraziskovalni inštitut Pedagoške fakultete, 2000.
- Fister, Peter. Boh – Pečnik, Nuša. Debevec, Leon. Deu, Živa. Kavčič, Mateja. Lah, Ljubo: *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije, Zavod Republike Slovenije za prostorsko planiranje, 1993.
- Gabijelčič, Peter. Fikfak, Alenka: *Rurizem in ruralna arhitektura*. AR: arhitektura, raziskave 2/2007, 48–49.
- Kolarič, Marijan: *Amstersdamska deklaracija in kongres o evropski stavbni dediščini 1975*. Varstvo spomenikov XX/1976, 313–324.
- Lah, Ljubo: *Od arhitekturnega konzervatorstva, obnove in prenove do integralnega varstva dediščine: (teoretska in konceptualna izhodišča)*. Urbani izziv 1/2001, 31–45.
- Murcutt, Glenn: *Rahlo se dotakniti tal*, intervju Delo, Sobotna priloga 29.7.2012, <https://old.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/rahlo-se-dotakniti-tal.html> (3.3.2023).
- Marušič, Janez: *Značilni krajinski vzorci Slovenije: po projektu Regionalna razdelitev krajinskih tipov Slovenije*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, Urad RS za prostorsko planiranje, 1995.
- Pogačnik, Andrej: *Varstvo in usmerjanje oblikovne podobe slovenskih mest*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor, Urad RS za prostorsko planiranje, 1996.
- The Declaration of Amsterdam, 1975, Congress on the European Architectural Heritage, 1975
<https://www.icomos.org/en/and/169-the-declaration-of-amsterdam> (3.3.2023).
- Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada 1985
<https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/granada-convention>
- Deklaracija iz Davosa 2018, Za kakovostno kulturo gradnje v Evropi, https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/ARHITEKTURA/a53a40671e/Davos_Deklaracija_koncna.pdf, (5.3.2023).

Povzetek

V devetdesetih letih preteklega stoletja je prostorska politika Slovenije podprla serijo raziskav, ki so odstrle kakovosti grajenega okolja in krajine. Predlagale so mehanizme za ohranitev, prenovu in razvoj grajenega prostora, ki upošteva dosežene kakovosti preteklosti. Današnje stanje v prostoru priča, da smo v zadnjih desetletjih naredili zelo malo za ohranitev arhitekturne identitete Slovenije. Do gradbene kulture naših prednikov smo razvili nespoštljiv, do okolja pa malomaren odnos. Kultura gradnje, ki razvija sodobne koncepte na vrednotah dediščine in prispeva h kulturni raznolikosti Evrope, postaja aktualna z Davosko deklaracijo (2018) in ponovno odpira vprašanje, ali želimo živeti v vzdržnem svetu, v katerem sobivata staro in novo v sozvočju, kjer sodobna gradnja spoštuje dediščino in se razvija iz že doseženih kakovosti prostora?

Ključne besede

prenova, dediščina, arhitekturna identiteta, grajeno okolje, vrednote dediščine, vzdržen razvoj, kultura gradnje, etika

Summary

In the 1990s, Slovenia's environmental policy supported a series of studies that focused on the quality of the built environment and landscape. These studies proposed mechanisms for the protection, renewal and development of the built environment that take into account the quality achieved in the past. The current state of the built environment testifies to the fact that in recent decades very little has been done to preserve the architectural identity of Slovenia. A disrespectful attitude towards the building culture of our ancestors and a negligent attitude towards the environment have developed. A building culture that develops contemporary concepts based on the values of heritage and contributes to the cultural diversity of Europe has become even more relevant with the Davos Declaration (2018) and reopens the question of whether we want to live in a sustainable world in which the old and the new coexist in harmony, in which new design of the built environment respects heritage and develops from the already achieved environmental quality.

Keywords

renewal, heritage, architectural identity, built environment, heritage values, sustainable development, Baukultur, ethics

Vprašanje o avtentičnosti in pomen arhitekturnih raziskav na primeru dediščine modernizma

*Omnia mutantur, nihil interit?**

Tina Potočnik

Prispevek podaja okvir za razpravo o avtentičnosti v kontekstu prepoznavne vrednot, ohranjanja in prenove nepremične kulturne dediščine druge polovice 20. stoletja. Obravnava vprašanje pomena arhitekturnih raziskav za prepoznavanje arhitekture tega obdobja, ki ima potencial postati dediščina, ter za razumevanje varovanih vrednot, predvsem avtentičnosti, kakor tudi za ustrezno prenovo in popularizacijo dediščine modernizma.

* Vse se spreminja, nič ne izgine?

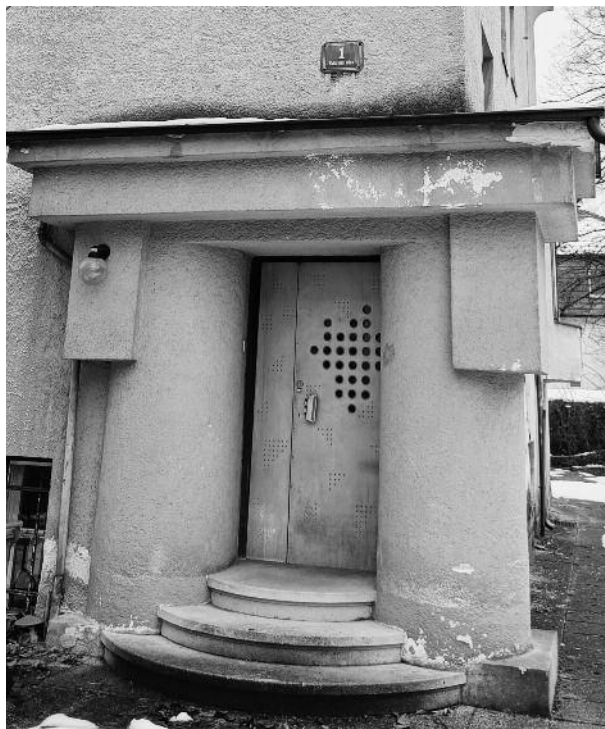
Namesto uvoda: nove raziskave od negovskega “Feigenhausa” do češkega kubizma v Ljubljani

Kulturna dediščina je širok in za marsikoga precej abstrakten pojem. Kaj šele avtentičnost, ki je v zadnjih desetletjih razglašeni imperativ ohranjanja in prenove nepremične kulturne dediščine. Konotacija, ki jo verjetno marsikomu vzbudi pojem avtentičen, je originalen, pristen, nepotvorjen. Prav nasproten hipokriziji. Toda percepcija pojma v območju konservatorstva ni (bila nikoli) enoznačna, čeprav prenekateri prenovi, izvedene v duhu prevlade vidnega nad ostalimi zaznavami, morda sugerirajo, da avtentičnost stavb in grajenih sestavov ustvarja le ali predvsem njihova podoba. To se izkaže tudi ob obravnavi arhitekturne zapuščine druge polovice preteklega stoletja, za katero so zaslužni arhitekt Edvard Ravnikar, ustvarjalci t. i. “ljubljske šole za arhitekturo” in njihovi sodobniki. Dediščina modernizma, je – z izjemo nekaj “ikoniziranih” arhitekturnih del – v laični pa tudi strokovni javnosti, evidentno pa tudi v konservatorski praksi, zapostavljena v primerjavi z dediščino, na katero gledamo z večjo časovno distanco. Moderna arhitektura s svojo drugačno estetiko, univerzalno naravo z manj regionalnimi karakteristikami v primerjavi s tradicionalnimi zgradbami, obenem pa z doslej največjo raznolikostjo specializiranih tipov in materialov, pogosto nepreizkušenih, zahteva cel sklop novih orodij, metod in konservatorskih pristopov. Razprava o avtentičnosti v kontekstu prepoznavne vrednot, ohranjanja in prenove modernizma, je tako v Ravnikarjevem letu 2023 zagotovo na mestu.

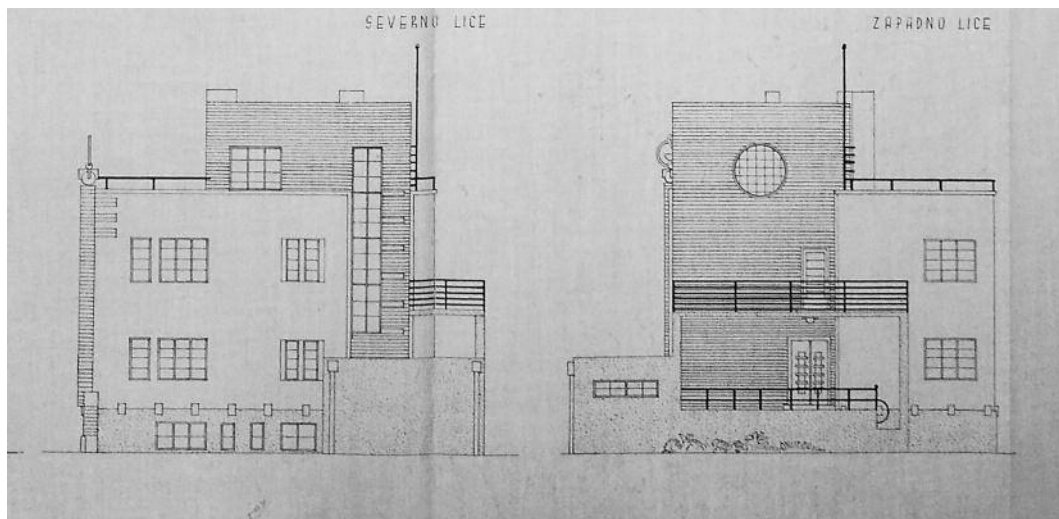
A propos, prepričanje (dela) stroke, da je v konservatorstvu nujna specializacija – saj vendar tudi oftalmolog ne zdravi prebavnih motenj, prav tako je konservator, ki se dobro spozna na modernizem in hkrati na baročne zlate oltarje, izjema, ostale pa v tem dometu morda izgradijo šele dolgoletne izkušnje – je v ospredju sledeče razprave o avtentičnosti in o pomenu arhitekturnih raziskav za nepremično kulturno dediščino. Prav tako strast do originala – ali bolje, odpor ne le do lažnih podob, marveč tudi do površnih interpretacij in kreativnega konservatorstva, ki avtentičnost, s tem pa tudi sidrišče identitete posameznika in naroda, postavlja pred izziv.

Opredeliti avtentičnost in korektno izvesti vrednotenje, ki je jedro konservatorskih postopkov, je nemogoče brez ustreznega poznavanja predmeta vrednotenja. Ob vseh drugih je torej ob manku podatkov nujna izvedba primerne arhitekturne raziskave. To stališče se nanaša tudi na segment dediščine, ki je od nekdanj v zavetju spomeniškovarstvene službe – to so na primer cerkve, palače, samostani in gradovi. Tako je bilo na primer v nedavni raziskavi, opravljeni za potrebe izdelave elaborata za prenovo odprtih površin ob gradu Negova (Simonič Korošak, Potočnik, Grmovšek, Simerl 2021), spomeniku državnega pomena, odkritih več pomembnih podatkov. Med odkritji v spisovnem arhivskem gradivu izstopa omemba objekta, t. i. “Feigenhaus”, v območju predgradja, ki je do zadnje prenove najverjetneje v veliki meri še ohranjal vsaj gabarite. Negovski “Feigenhaus” se v arhivskem gradivu omenja leta 1613 – nastal je torej precej, preden je bila za sončnega kralja Ludvika XIV. vzpostavljena “figuerie” s polletno produkcijo fig in tudi preden so na

vrtu opatije Kremsmünster postavili najstarejši doslej znani rastlinjak za “južna” sadna drevesa v današnji Avstriji. Do te in drugih ugotovitev, ki so za usmerjanje posegov v spomenik pomembne, je privedel temeljit pregled relevantnega dela obsežnega fonda, ki sicer zajema gradivo štirih stoletij. Sistematična izvedba vsaj osnovne raziskave arhivskih virov bi bila nujna tudi za obravnavo recentnejše arhitekture nižjega kulturnovarstvenega statusa. V ljubljanski vilski četrti Rožna dolina stoji Vila Karla Picka, ki jo je v času prve svetovne vojne načrtoval Pavel Janák, ključni arhitekt in teoretik češkega kubizma (Brus, Potočnik 2023). Gre verjetno za edini njegov objekt pri nas, ki pa ga Čehi očitno bolje poznajo kot mi. Predstavljen je bil celo v poljudno-dokumentarni oddaji iz leta 2012 *Slovin-sko - Od Parléře po Bloudka* o delu čeških arhitektov v Sloveniji. Na drugem koncu Ljubljane, za Bežigradom, prav tako stoji do nedavnega za stroko nezanimiva vila, v arhivski dokumentaciji imenovana Vila dr. Rapé. Načrte za vilo je leta 1931 izdelal Janko Omahen, diplomant Ivana Vurnika, sicer pa poznan tudi po zapisu spominov o našem najslavnejšem arhitektu Jožetu Plečniku in o študiju na arhitekturnem oddelku ljubljanske Tehniške fakultete v dvajsetih letih preteklega stoletja. Omahen, eden prvih doma izšolanih arhitektov, je deloval predvsem na področju produktne in grafičnega oblikovanja, njegova arhitekturna dela so redka; danes delno predelana stavba ob Vodovodni cesti je doslej njegova edina poznana vila, glede na likovno-arhitekturno zasnovo pa sodi med najkvalitetnejše stavbe te tipologije iz obdobja med obema vojnoma v Ljubljani.

: Detajl vhoda Vile Pick,
zgrajene po načrtih Pavla
Janáka, ki jih hrani tudi
Zgodovinski arhiv Ljubljana
| SI ZAL, LJU 489, Reg I, fasc. 1790
| foto: Hana Brus

: Janko Omahen, Vila dr. Rapé | vir: Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI ZAL, LJU 493, Reg IV B, fasc. 11

V obeh primerih sta bili stavbi zaradi manjka informacij doslej spregledani, pri čemer je prva, z arhitekturno-zgodovinskega vidika veliko pomembnejša vila, varovana le kot del širšega območja vilske četrti, druga pa se šele od leta 2022 varuje kot stavbna dediščina, kar, povedano poenostavljeno, omogoča ohranitev tudi določenih elementov interjerja in gradiv, ne le stavbnega volumna in pojavnosti lupine. Tudi o Plečnikovih stvaritvah, ki jim je bilo od “ponovnega odkritja” po razstavi v pariškem Centre Pompiduo namenjeno veliko domačega razstavnega prostora in publicistične vneme, sploh v Plečnikovem letu 2022, ne vemo vseh dejstev. Da posledice temeljitih raziskav dediščine niso le objave in novo védenje na splošno, marveč lahko rezultati teh raziskav zasučejo tudi optiko v okviru kulturnovarstvene obravnave in posledično celo načrtovanja razvoja mesta, dokazuje primer Plečnikovega Baragovega semenišča. V raziskavi, prav tako opravljeni za izdelavo konservatorskega načrta, je bil opredeljen prvotni koncept te, danes le delno realizirane megastrukture, ugotovljena in argumentirana je bila povezava, ne samo prostorska, ampak tudi kulturnozgodovinska in simbolno-pomenska na še en spomenik, pokopališče Navje, ki ga je ravno tako zasnoval Plečnik (glej Potočnik 2021, Potočnik, Simonič Korošak 2022), ugotovitve pa so bile vključene v proces priprave prostorskega akta.

Navedeni primeri sodijo v prvo polovico preteklega stoletja, v nadaljevanju pa je ob aktualnih primerih prenov oziroma spomeniškovarstvene obravnave arhitekture iz obdobja po drugi svetovni vojni na podlagi posameznih izpostavljenih vidikov avtentičnosti in meril vrednotenja nepremične kulturne dediščine ilustriran pomen arhitekturnih raziskav za prepoznavanje vrednot, evidentiranje, ohranitev in ustrezno prenovo, kakor tudi za popularizacijo tega novejšega stavbnega fonda.

Avtentičnost in vrednotenje – pomen, objektivizacija in “kult genija”

Ob pregledu relevantne (spomeniškovarstvene) literature se izkaže, da je diskurz o avtentičnosti obsežen, akademske razprave pa doslej niso uspele enovito in enoznačno opredeliti tega pojma. Izziv za akademski svet je ne le definirati avtentičnost, marveč jo tudi “izmeriti”. Kajti avtentičnost v dediščinskem sektorju je v največji meri predmet različnih dojemanj in premislekov; opredelitev univerzalne mere oz. standarda je zato težavna. Poleg merjenja avtentičnosti se v diskusijah na akademski ravni motrita povezava med estetiko in zgodovinskim kontekstom ter odnos med objektom oziroma stavbnim sestavom, izkušnjo, ki izhaja iz slednjih, ter opazovalcem. Razprava o avtentičnosti torej v veliki meri še vedno temelji na vprašanjih, ki jih je že pred stoletjem artikuliral umetnostni zgodovinar in filozof ter eden ključnih predstavnikov spomeniškovarstvene doktrine, Alois Riegl, medtem ko je avtentičnost postala ključni pojem spomeniškega varstva z *Beneško listino* (1964), temeljnim dokumentom dediščinskih praks druge polovice dvajsetega stoletja. Ohranjanje avtentičnosti – v luči navezovanja na (opustošeno) preteklost po travmatični izkušnji obeh rušilnih svetovnih vojn – je bilo integrirano v strukture oziroma sisteme varovanja dediščine. Danes tako mednarodna doktrina na področju ohranjanja nepremične kulturne dediščine kakor tudi smernice organizacij, ki delujejo na področju dediščine na globalnem nivoju, kot sta UNESCO ali ICOMOS, avtentičnost predpostavljajo kot temeljno dediščinsko vrednost. Avtentičnost je tudi temeljni koncept in merilo identifikacije za status svetovne dediščine. Vsa Plečnikova dela v Ljubljani, ki so bila leta 2021 kot del brezčasne in po meri človeka oblikovane prestolnice vpisana na seznam svetovne dediščine, tako izpolnjujejo tudi zahteve po avtentičnosti zasnove, interierjev in eksterierjev, opreme in detajlov, rab in vsebin, pa tudi materialov.²

Pomen avtentičnosti je treba torej razumeti v luči razvoja spomeniškovarstvene doktrine. Spremembo percepcije avtentičnosti in različne poglede stroke na arhitekturo po drugi svetovni vojni med drugim ilustrira obstoječa pojavnost Zadružnega doma v Ribnici. Gre za stavbo ob ribniški cerkvi, v samem jedru spomenika, ki so jo začeli graditi leta 1953 in ji nadelo solidno, za petdeseta leta značilno fasado, po historičnih fotografijah sodeč iz plemenitega teranova ometa. Ta danes ni viden, saj fasado nad še prvotno rustiko pritličja zaznamuje naslikana pilasterska členitev. Ta objekt poskuša prilagoditi podobi okoliške trške arhitekture, ki oblikuje staro jedro. (Ne)posrečenost kompilacije form je stvar razprave, z vidika sodobne spomeniškovarstvene doktrine pa bode v oči predvsem danes preživeti pristop po(us)tvarjanja historičnih form, ki v resnici niso povezane z objektom samim. Četudi so bili posamezni posegi ali pristopi, ki ohranitev (gradnikov) av-

¹ V postopku vpisa na seznam svetovne dediščine je bilo ugotovljeno, da avtentičnost materialov ni kompromitirana, kljub temu, da so bila določena gradiva posameznih komponent (delov) zavarovanega območja v devetdesetih letih preteklega stoletja deležna konservatorskih in restavratorskih posegov. The works of Jože Plečnik in Ljubljana – Human Centred Urban Design. <https://whc.unesco.org/en/list/1643/>.

tentičnosti niso postavljali v prvi plan, v določenem preteklem obdobju s spomeniškovarstvenega vidika sprejemljivi, predstavlja danes avtentičnost eno od pglavitnih varovanih vrednot dediščine. Ta pojem se vzporeja s trajnostnim vidikom ohranjanja dediščine in konceptom integralnega varstva oziroma celostnega ohranjanja dediščine, torej novejšimi pristopi na področju varstva nepremične kulturne dediščine, ki so kompleksni in usmerjeni predvsem tudi v upravljanje s spremembami, ki zadevajo dediščino. Kajti tudi cilji doktrine integralnega varstva, ki naj bi odgovarjalo na potrebe sodobnosti, so ob ustrezni sodobni uporabi zaščita in ohranitev prepoznavnih vrednot dediščine in ohranitev čim višje stopnje njene avtentičnosti, ki je sploh osnovni pogoj za obstoj dediščine (glej zlasti Lah 2001, 43).

Pri prenovi in na splošno pri usmerjanju posegov v nepremično kulturno dediščino je zato ključna opredelitev avtentičnosti v povezavi z vrednotenjem določenega objekta ali grajenega sestava. Na podlagi vrednotenja se tudi opredeli, kaj je nujno ohraniti in v kate-

: Zadrugi dom v Ribnici z "novo historično" fasado | foto: Tina Potočnik

rih segmentih ter pod kakšnimi pogoji so možne spremembe. Za čim večjo objektivizacijo vrednotenja dediščine, čeprav z zavedanjem, da subjektivne note ni možno povsem odstraniti, se to izvaja na podlagi kriterijev oziroma meril vrednotenja. V preteklosti je vrednotenje, tudi v prostoru, na katerega smo kulturno in zgodovinsko vezani, potekalo po različnih kriterijih, ki so se skozi čas spreminjali. Pa vendar je bila ohranitev avtentičnosti pomembno vodilo dunajske umetnostnozgodovinske šole, ki jo poleg že omenjenega Riegla zastopata zlasti Max Dvořák in Georg Dehio, prav tako utemeljitelja doktrine, iz katere izhajata tudi slovensko spomeniško varstvo. Iz del Franceta Steleta, nestorja slovenskega spomeniškega varstva, ki je skrčil in prilagodil sistem Rieglovih vrednot, se razbere razumevanje pojma avtentičnost v zelo sodobnem smislu. Ob estetski in uporabni vrednoti je namreč Stele v svojem, konservatorjem dobro poznanem tekstu iz petdesetih let, *Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov* kot ključno vrednoto opredelil "dokumentaričnost". Ta je individualna lastnost spomenika, ki se nanaša na zgodovinsko pričevalnost, usmerjanje posegov pa mora zagotoviti ohranitev dokumentarne vrednosti, brez potvarjanja! Po navedbi znamenitega Dehiovega mota "Konzervirati, ne restavrirati!" je ob obravnavi zgodovinske pričevalnosti Stele zapisal: "Na tej zavesti temelji aksiom konservacije kulturnih spomenikov. Dopušča nam vse ukrepe za ohranitev spomenika, ki ne zmanjšajo dokumentarnosti, izključuje pa tako imenovano restavracijo v domnevno prvotno obliko. Konservacija pomeni dokumentarno restavracijo, to se pravi ohranitev vseh še ohranjenih potez spomenika, naj gre za stil, formo, tehniko, funkcionalni organizem ter prav posebno vseh dokumentaričnih potez, kakor so zgodovinski napisi in vseh vrst zgodovinsko pričevalni likovni elementi." (Stele 1953-1954, 6)

V danes veljavnem sistemu vrednotenja pri nas je "merilo avtentičnosti in ohranjenosti" eno od sedmih meril vrednotenja² in je opredeljeno kot pogoj za strokovno prepoznavanje in razvrščanje nepremične kulturne dediščine. "Z merilom avtentičnosti in ohranjenosti se vrednoti izvor, pristnost in verodostojnost dediščine, njena prepoznavnost v izrazu, rabi, materialni zasnovi in izvedbi. Vrednotijo se avtentičnost in ohranjenost lokacije, zasnove in materialne substance, ohranjenost izvirne rabe in njena združljivost z novo rabo. Upošteva se kontinuiteto razvoja dediščine, se vrednotijo tudi posegi v različnih časovnih obdobjih in njihova vključenost v celoto." (Hohnec 2022, 14)

Cilj procesa vrednotenja je torej objektivno opredeliti tudi avtentičnost, ki izhajata iz varovanih sestavin v različnih stopnjah ohranjenosti. Varovane sestavine so prostorska pojavnost in zasnova, gabariti, konstrukcijska in funkcionalna zasnova, gradiva, fasada, vključno z likovnimi prvinami in detajli, arhitekturni členi, oblikovanost in materialnost strehe ter stavbnega pohištva, oblikovanost notranjščine ter notranja oprema (Hohnec 2022, 24). Gradniki avtentičnosti so tako na primer portali in zidovi, ki ne zvenijo votlo, kot površine obložene s plastjo toplotne izolacije. In detajli, kot je za povojno arhitekturo

² Merila za vrednotenje posameznih vrst varstvenih območij dediščine se v konservatorski praksi že dlje časa uporabljajo, čeprav se varstvena območja dediščine, ki so bila predvidena z *Zakonom o varstvu kulturne dediščine* že leta 2008, šele sedaj, skladno z Uredbo o varstvenih območjih dediščine iz leta 2022 integrirajo v prakso.

značilen stik steklenega opornika, ki stabilizira stekleno opno, kot na primer v pritličju stavbe ljubljanskega poslovno-trgovskega centra Astra, zgrajenega po načrtih arhitekta Savina Severja. Taka zasteklitve je ob danes običajnih izvedbah zasteklitve s širokimi pokrivnimi profili oziroma strukturnimi fasadami z napornimi, nekajcentimetrskimi črnimi fugami, le še redkost. Detajli, ki so prav tako gradniki avtentičnosti, toda so v več primerih (tudi zaradi danes veljavnih varnostnih predpisov) že izgubljeni, so še stopnišča. Četudi ne nujno reprezentančna, so lahko izjemno kvalitetno zasnovana, kot je na primer utilitarno stopnišče v severnem pisarniškem traktu reaktorskega centra v Podgorici pri Ljubljani, ki ga je načrtoval arhitekt Oton Jugovec.

Avtentičnost soustvarjajo tudi gradiva in njihova končna obdelava, na primer takšna, ki tvori povsem gladko površino, ali pa nasprotno takšna, da ustvarja specifično teksturo s sencami, ki jo čutimo pod prsti. Zelo poveden primer v tem pogledu je ljubljanska soseka BS7, zasnovana na podlagi prvonagrajenega predloga na državnem natečaju, ki so ga pripravili arhitekti in urbanisti Vladimir Braco Mušič, Marjan Bežan in Nives Starc. Kvaliteto soseke predstavljajo ne samo urbanistična zasnova, nizanje in stopnjevanje stavbnih volumnov, ampak tudi barve in teksture fasad z debeloslojnim vlečenim, t. i. bavarskim ometom, teksture betonskih elementov (bodisi opaženje bodisi gladke površine prefabrikatov iz vidnega betona), kakor tudi same oblike betonskih elementov s proporci, značilnimi za povojni modernizem (na primer sloki elementi, tanke linije). Betonski elementi iz (prvotno) vidnega betona prevzemajo ključno oblikovno, celo dekorativno funkcijo, kakor jo v arhitekturi zgodnejših stoletij rustika, balustrade, konzolni frizi, profilirani napušči ter okrašena okenska čela, za katere so prav tako značilne določena površinska obdelava, dimenzije in proporcionalna uravnoteženost z drugimi likovno-arhitekturnimi elementi ter s celoto. Pojavnosti elementov iz vidnega betona ob preplastitvi s toplotno izolacijo in ometom nikakor ni možno adekvatno poustvariti tudi zato, ker uporaba drobnega agregata, s katerim se doseže relativno gladko površino, na velikih površinah, v enojnem sloju ometa, v praksi praviloma ne pride v po-

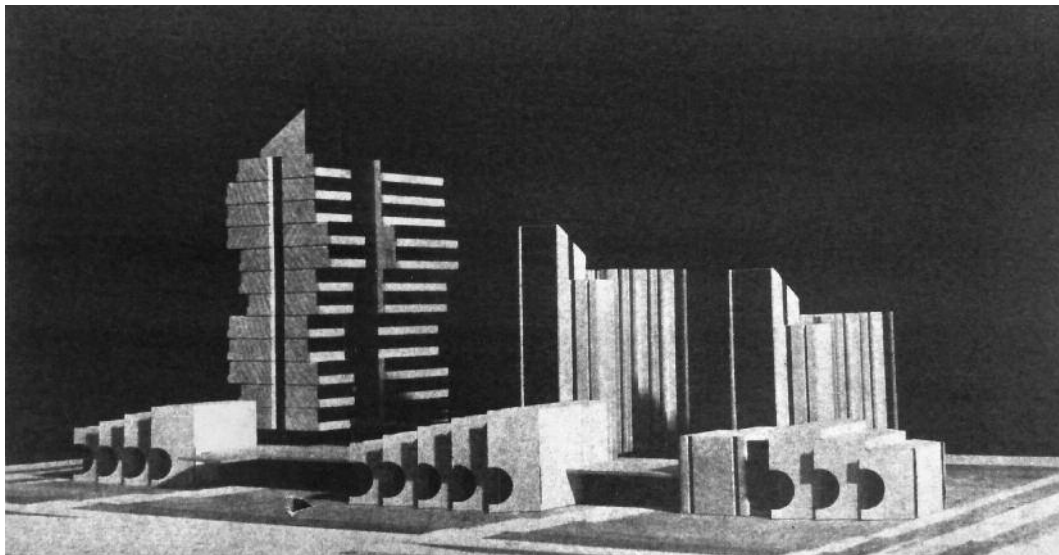
: Oton Jugovec, Jedrski reaktor v Podgorici: utilitarno stopnišče v pisarniškem delu objekta | foto: Tina Potočnik

štev, saj je pri tako drobnem agregatu za niti ne preveč dober rezultat potrebna izvedba dveh plasti končnega sloja, kar pa se (tudi zaradi cene take izvedbe) izvaja le na majhnih površinah. Boljši rezultati za ponovitev videza betona se dosegaajo z nanosom dveh slojev v različnih granulacijah in brušenjem zgornjega sloja, taka izvedba pa zopet podraži investicijo. Obenem se zaradi dodatne plasti toplotne izolacije spremenijo oblika in dimenzije betonskih elementov, potrebna je tudi namestitev sekundarnih elementov, kot so pločevinaste zaščitne kape, ki sežejo običajno nekaj centimetrov preko fasadne ravnine oziroma ravnine betonskih prvin. S spomeniškovarstvenega vidika zato preplastitev monumentalnih betonskih stopniščnih jaškov, parapetov, balkonskih ograj in elementov atik s toplotno izolacijo pomeni bistven poseg v avtentičnost. Stavbe v soseski BS 7 se torej lahko energetsko sanirajo zgolj z izoliranjem fasadnih površin – s tankoslojnim ometom je možno raster vlečenega ometa kolikor toliko dobro ponoviti – pa tudi strehe in plošče nad kletjo. Sanacija je možna tudi z namestitvijo ustreznih energetske naprav in energetsko učinkovitega stavbnega pohištva ter z izvedbo izolacije v notranjosti stavb, ne pa tudi na večini poudarjeno oblikovanih betonskih elementov. Tudi sicer so elementi iz prvotno vidnega betona, značilni za arhitekturo druge polovice preteklega stoletja, velikokrat deležni neustreznih posegov, na primer pleskanja, zapiranja rež med prefabrikati, prekrivanja s pločevinastimi odkapi ali celo preplastitve s finalnim slojem (ometom).

Še en pomemben gradnik avtentičnosti so kulturnozgodovinske okoliščine, iz katerih izhajajo varovane sestavine stavb, grajenih sestavov ali širših ureditev. Če ni znan (in se zato ne upošteva) kontekst kulturnozgodovinskih okoliščin, ki so ustvarile določen rezultat, je na preizkušnji tudi ohranitev avtentičnosti. Težko si je zamišljati, da ne bi upoštevali na primer vloge Steleta kot dejavnega promotorja Plečnikovega dela, ali Matka Prelovška, direktorja mestnega gradbenega urada v obdobju med obema vojnama, pri ustvarjanju Plečnikove Ljubljane pa tudi širših zgodovinskih okoliščin, npr. šestojanuarske diktature in narodnostnih teženj v kontekstu izgradnje nacionalne prestolnice. Ali da bi v povojnem obdobju ignorirali recimo družbeno-politični kontekst in vlogo predsednika Izvršnega sveta Borisa Kraigherja, tedaj najmočnejše politične osebnosti v Sloveniji, pri postavitvi osrednjega državniškega prostora v novi narodni prestolnici, kompleksa Trga revolucije (danes Trga republike). Vseeno ta vidik pri obravnavi nepremične kulturne dediščine pogosto umanjka in vodi v danes že močno preživet “kult genija”. Nemški filozof Friedrich Wilhelm Nietzsche je pred več kot stoletjem svaril pred “plehkostjo in samovšečnostjo”, ki gojita taisti kult, in tem, da pripisovanje božanskosti posamezniku vodi v pasivnosti in neambicioznosti tistih, ki to niso. Podobno se s pretiranim osrediščanjem le na posamezne osebe v slovenski arhitekturni zgodovini relativizira dosežke ostalih ustvarjalcev, posledično pa tudi problematičnost destruktivnih poseganj v njihova dela. Hkrati se poveča možnost, da kvalitetne in ohranitve vredne stavbe in sestavi 20. stoletja pri dediščinski stroki ostanejo neopažene. Evidentiranje doslej neprepoznane arhitekture 20. stoletja, ki lahko postane dediščina, vključno z deli, ki jih podpirajo specifične zgodovinske okoliščine in ne le najbolj sloveča imena arhitektov, bo moralo biti (tudi v prihodnosti) ena pomembnih nalog spomeniškovarstvene službe. Namesto “kulta genija” bi bilo pri tem modro upoštevati “mojstrstvo” oziroma ozavestiti izkušnjo, da sta bila tudi

Plečnik in Ravnikar, mojstra svoje stroke, v določenem trenutku v svojem profesionalnem okolju odrinjena na rob.

Primer arhitekture, prezrte še do nedavnega, je stavba ob Dunajski cesti v Ljubljani, ki jo je dal zgraditi Mednarodni center za upravljanje podjetij v javni lastnini v deželah v razvoju (ustanovljen leta 1974 kot jugoslovanska institucija s sedežem v Ljubljani), po načrtih arhitektov Damjana Tepine in Marka Šenka. Predvidena je bila gradnja treh visokih objektov (s 6, 8 in 12 nadstropji nad pritličjem), povezanih z nižjim povezovalnim objektom. Gradnja stavbe t. i. Centra ICPE je potekala v več fazah med leti 1976 in 1979, severni del kompleksa s hotelom (najvišjim od treh stolpov) ni bil zgrajen. Realizirana stolpiča zaznamuje betonska fasada vertikalnega jedra in "sanitarne grupe", pri čemer obod stolpičev nad transparentnim, zastekljenim pritličjem, obdaja montažna fasada z dinamično razgibanimi, kubičnimi, živobarvnimi fasadnimi sendvič paneli Termika (južni stolpič z rdečimi paneli iz umetne mase in severni z oranžnimi paneli iz jeklene ločevine). Povezovalni, nizek in horizontalno razpotegnjen objekt označuje fasada iz vidnega betona z izrazito likovno povednostjo: gre za nizanje v zamiku in v dimenziji stopnjevanih betonskih elementov s polkrožnimi, zastekljenimi odprtinami in rastrom vertikalnih linij. Bistveni oblikovni element zunanjščine (in notranjščine) objekta pa predstavljajo tudi betonska korita z zelenjem. V notranjosti, ki jo po pričevanjih zaradi izkazovanja "mednarodne usmerjenosti" zaznamuje modra barva, so se do danes ohranili tlaki in ograje stopnišč, stropne obloge, svetila in deloma tudi oprema. Tik pred načrtovano protipotresno ojačitvijo, energetske sanacije ter celovito notranjo prenovo kompleksa je bil objekt zavarovan kot nepremična kulturna dediščina. Investitor in načrtovalci prenove so tako namesto

: Fotografija makete stavbe Mednarodni center v Ljubljani | vir: Arhiv UE Ljubljana, Invest biro Koper, Mednarodni center Ljubljana, Poslovna stavba, Arhitektura, marec 1976, odgovorna projektanta Šenk M., Tepina D.

prvotno zamišljenega zunanjega togostnega jedra, ki bi okrepil potresno odpornost višjega stolpiča, ter energetske sanacije oboda objekta z namestitvijo plasti toplotne izolacije na zunanjščini, poiskali rešitve, s katerimi se bosta povečali potresna odpornost in energetska učinkovitost, obenem pa se bodo ohranile varovane vrednote. Večina ukrepov bo namreč izvedenih v notranjosti, hkrati pa bo interierju v javno dostopnem delu povrnjena prvotna pojavnost, ohranjeni primarni elementi bodo vkomponirani v nov ambient. Zasaditev korit naj ne bi bila izvedena le na podlagi šibkega argumenta o analogijah, marveč tudi na podlagi pričevanj in preučitve historičnih fotografij iz časa, ko je bila Jugoslavija relevanten akter med vzhodnim in zahodnim blokom in so se ob stavbi, ki je simbol tega politično-ekonomskega fenomena, fotografirali pomembni gostje iz afriških, latinsko-ameriških in drugih držav.

Debata o tem, zakaj je bil zgoraj opisani objekt prezrt v stroki, presega okvir tega prispevka. Na tem mestu je morda vredno omeniti le to, da je nastal v specifičnem zgodovinskem obdobju, ki lahko ustvarja negativne odzive laične in očitno tudi strokovne javnosti. Arhitektura je namreč pogosto likovno ali vsebinsko simbolna, zato je včasih osovražena ne glede na svoje kvalitete. Arhitektura po letu 1945 se tako pogosto povezuje s tedaj vladajočo ideologijo in se jo lahko danes zavrača kot kulturno dediščino že zaradi ideološke

: Poslovno-stanovanjska soseska Plava Laguna v Ljubljani | foto: Tina Potočnik

obremenjenosti. Vrh tega pa gre v primeru Centra ICPE za kompleks iz sedemdesetih let, torej obdobja, ki ne velja več za zenit slovenske povojne arhitekture. Toda soočiti se bo potrebno tudi z vrednotenjem sodobnejše arhitekture. Kvalitetna arhitektura sedemdesetih in osemdesetih let preteklega stoletja je deležna številnih neustreznih poseganj, če ni varovana kot kulturna dediščina pa spomeniškovarstvena služba nima pristojnosti usmerjati posegov.

Kompleks, ki je skoraj v celoti ohranil svojo avtentično zasnovo, gradiva, rabo ter pojavnost in je bil kot nepremična kulturna dediščina zavarovan šele nedavno, je tudi ljubljanska poslovno-stanovanjska soseska Plava Laguna, zgrajena po načrtih arhitekta Jožeta Usenika oziroma projektivnega podjetja Slovenija Projekt. Gradnja soseske, ki je bila zamišljena kot novo središče severnega dela Ljubljane, je potekala v sedemdesetih letih. Nad ploščadjo z javnim programom in fontano dominira vertikalna poslovne stolpnice družbe Petrol in horizontalno razpotegnjen volumen stanovanjskega bloka. Kompleks tvori še več nižjih poslovnih objektov in podzemna etaža, ki je bila skladno s tedaj najsoodobnejšimi principi urejanja prostora v tujini namenjena trgovski dejavnosti, ploščad pa prebivalcem. Del soseske sta tudi podzemna prehoda pod Dunajsko in Linhartovo cesto, ki sta le del sprva načrtovane podzemne povezave območja od Gospodarskega razstavišča preko Plave lagune, vse do Plečnikovega stadiona in na drugo stran Dunajske ceste. Pomembna kvaliteta soseske je navezava kompleksa na okolico, prelivanje prostorov v parterju in med ploščadjo ter podpritičjem, predvsem pa tudi enovita podoba, ki izhaja iz celovite materialne zasnove fasad in poenotenih detajlov. Kompleks namreč zaznamujejo fasadni elementi v modri barvi in kamnita fasadna obloga, hkrati pa materialno in oblikovno enoviti detajli, kot so tlaki, ograje, stropne obloge in korita.

Objektov, ki še čakajo na vrednotenje in potencialni vpis v *Register kulturne dediščine* ali tudi na revalorizacijo je še veliko. Dva stanovanjska bloka ob Einspielerjevi ulici v Ljubljani se sicer varujeta kot del naselbinske dediščine, evidentno pa je, da imata potencial stavbne dediščine. Gre za primer likovno najkvalitetnejših večstanovanjskih objektov slovenske arhitekture prvih desetletij po drugi svetovni vojni. Bloka sta bila zgrajena za zaposlene v podjetju Les (Lesnina) v sredini petdesetih let po načrtih arhitekta Dušana Blaganjeta. Pročelji stavb zaznamujejo izjemna gostota form, razgibanost in bogat nabor uporabljenih materialov – teranova ometa, teraca, klinker oblog, stekla, lesa in betona. Zanimivo je, da armirano betonska nosilna konstrukcija prodre na fasado, jo oblikuje in tako prevzema dekorativno funkcijo, kar postane značilnost ljubljanske šole za arhitekturo. Kontrast pročelju predstavlja povsem gladka stranska fasada, ki jo označuje vertikalna prefabriciranih elementov – ti se oblikovno vežejo na elemente pročelja in notranjosti. Pomembna je tudi kombinacija barv fasadnih elementov, ki je značilna za obdobje, v katerem je stavba nastala. Poleg Lesnininih blokov v kontekstu nujnosti primerne zavarovanja omenimo le še bančno stavbo arhitekta Miloša Bonče v Kočevju, pa tudi odlično predelavo historične trške hiše v nizu z bančno stavbo, izvedeno po načrtih istega arhitekta v Ribnici, ki se obe varujeta le kot del kočevskega oziroma ribniškega mestnega jedra, ali pa na primer poslovno stavbo Konstrukta nasproti ljubljanskega Gospodarskega razstavišča, ki je del opusa Milana Miheliča in se varuje kot del naselbinske dediščine.

: Preureditev trške hiše v Ribnici v bančno poslovalnico po načrtih Miloša Bonče | vir: Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana

: Stanovanjski blok ob Einspielerjevi ulici v Ljubljani – detajl fasade | foto: Tina Potočnik

Nič ni tako nevarno kot predvidevanje – pomen raziskav

Dobro poznavanje posamezne enote dediščine, vključno s kontekstom njenega nastanka in spreminjanja, omogoča celostno razumevanje objekta obravnave. V zgodovini spomeniškega varstva je kot apologet sistematičnega proučevanja in analiziranja spomenika pred vsakršnim poseganjem vanj poznan arhitekt in teoretik Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, katerega duhoviti zapisi iz druge polovice 19. stoletja so bili že ničkolikokrat citirani, vključno s tistim “pri restavriranju ni nič tako nevarno, kot je predvidevanje”³ (Viollet-le-Duc, 1866, 34), v katerem opozarja na nevarnost interveniranja, ne da bi pred tem pridobili vse ključne informacije. “Zbiranje, preučevanje zgodovinskih virov in dokumen-

3 “/.../ et rien n'est périlleux comme l'hypothèse dans les travaux de restauration.”

tov, temeljite raziskave o spomeniku, njegovi konstrukciji, merilu, opremi, dekoraciji, spreminjanju in vseh najmanjših informacijah, ki sestavljajo zapleten mozaik, so temelj za nadaljnje odločanje o poseganju v to občutljivo strukturo”, je o njegovem pristopu zapisala Helena Kalčič (2014, 68). Od te racionalistične teoretske pozicije se je Viollet-le-Duc v praksi močno oddaljil z romantičnim dopolnjevanjem spomenikov, uničenih v francoski revoluciji, s čimer je požel hude kritike ravno zaradi izgube avtentičnosti. Njegovo reklo “bolje pustiti bolnika umreti, kot ga ubiti”⁴ (Viollet-le-Duc, 1866, 33), ki agitira proti poseganju v spomenik brez njegove predhodne sistematične preučitve, bi, izvzeto iz konteksta, prej pripisali umetnostnemu kritiku in teoretiku Johnu Ruskinu, ki se je zavzemal za uporabo tradicionalnih veščin pri sanaciji spomenikov in pristopov, ki le odložijo propad po naravni poti. V Ruskinovem delu *The Seven Lamps of Architecture* (1849) lahko prepoznamo celo enega najmočnejših teoretskih zagovorov avtentičnosti. Med sedmimi principi arhitekture opredeljuje resnico (“the lamp of truth”), ki jo, ko je govora o arhitekturi, med drugim ogroža potvarjanje v treh ključnih sklopih. Gre za strukture oziroma konstrukcije, ki se zdijo drugačne, kot v resnici so, poslikave površin, s katerimi se ustvarja vizualni vtis materiala, kakršen v resnici ni uporabljen, in uporaba kakršnih koli strojno izdelanih ornamentov.⁵ Iskrenost v konstrukcijah, materialih in oblikah determinira tudi modernizem, Ruskinova opredelitev prevare oziroma potvorbe, ki jo sicer utemeljuje na primeru gotske arhitekture, pa je še kako aktualna tudi ob obravnavi stavbnega fonda preteklega stoletja.

Dvořák, ki je v kontekstu slovenskega spomeniškega varstva še pomembnejši od Viollet-le-Duca in Ruskina, saj so se pri njem šolali očetje slovenske umetnostne zgodovine, konservatorja Vojeslav Mole in že omenjeni Steele, ter Izidor Cankar, je nevednosti v svojem delu *Katechismus der Denkmalpflege* (1916) pripisal celo enako krivdo za uničevanje dediščine kot na primer malomarnosti in sli po olepševanju. Razumevanje spomenika je sicer v navedenem delu povezal s spoštovanjem zgodovinskosti in splošno razgledanostjo in ne nujno poglobljenim študijem predmeta obravnave. “Kolikšna je škoda, ki jo leto za letom povzroča spomenikom gola nevednost (...) Kar pa lahko vzbudimo vsepovsod, kar lahko brez posebnega študija ali specializiranih znanj osvoji vsakdo, če ima le dobro voljo, je spoštovanje do vsega, kar je postalo zgodovinsko. To ni samo, ali bolje rečeno, to skoraj sploh ni vprašanje znanja, temveč vprašanje splošne duhovne izobrazbe in značaja.” (Dvořák 2011, 44–45)

Zahteva, da mora biti pred poseganjem v spomenike izvedena tudi zgodovinska raziskava, je bila podana že v *Beneški listini*, sicer zaradi evropocentričnosti in “zahodnjaškega fetišizma” do materialnosti spomenikov deležni številnih kritik. Doktrino, ki izhaja iz navedene listine, je v tem problematičnem segmentu korigirala prav *Narska listina*

⁴ “Mieux vaut laisser mourir le malade que le tuer.”

⁵ “Architectural deceits are broadly to be considered under three heads: 1st. The suggestion of a mode of structure or support, other than the true one; as in pendants of late Gothic roofs. 2nd. The painting of surfaces to represent some other material than that of which they actually consist (as in the marbling of wood, or the deceptive representation of sculptured ornament upon them. 3rd. The use of cast or machine-made ornaments of any kind” (Cook 1903, 60).

o avtentičnosti (1994), zasnovana kot odgovor na izzive globalizacije in homogenizacije, s težnjo po ohranjanju kulturne identitete.⁶ Predvsem pa je bil s sprejetjem tega dokumenta priznan pomen raziskavam, povezanim z razumevanjem varovanih vrednot, torej tudi avtentičnosti. “Naša sposobnost razumevanja teh vrednot je delno odvisna od stopnje verodostojnosti ali resničnosti virov informacij o teh vrednotah. Poznavanje in razumevanje teh virov informacij v luči prvotnih in poznejših značilnosti kulturne dediščine in njihovega pomena sta nujna osnova za oceno vseh vidikov avtentičnosti” (9. člen *Narske listine*). Ti viri lahko, kakor je zapisano v 13. členu *Narske listine* “vključujejo obliko in oblikovanje, materiale in snovi, uporabo in namembnost, tradicije in tehnike, lokacijo in okolico, duh in občutje in druge notranje in zunanje dejavnike. Uporaba teh virov omogoča obravnavo posebnih umetnostnih, zgodovinskih, družbenih in znanstvenih razsežnosti obravnavane kulturne dediščine.”

Pomen raziskav stavbne zgodovine za ohranjanje dediščine je marsikje v tujini danes nesporen. Iz standardov varstva stavbne dediščine avstrijskega spomeniškovarstvenega urada (Bundesdenkmalamt, BDA) na primer izhaja, da je povezava raziskovanja z ohranjanjem spomenikov nujna za njihov obstoj (*Richtlinien für Bauhistorische Untersuchungen* 2018, 58-59). Ne glede na to, da so navedeni standardi povezani s posebnostmi avstrijske zakonodaje in organizacije spomeniškega varstva, na katerega se sicer nemalokrat sklicujemo, bi bilo vredno premisliti, ali bi bilo pri nas možno in smiselno v določenih primerih med obvezne raziskave nepremične kulturne dediščine uvrstiti tudi arhitekturno raziskavo, ki vključuje raziskavo virov in arhivov, morda po vzoru avstrijskih usmeritev v različnem obsegu, sorazmerno z zahtevami in cilji raziskave. V okviru slovenske spomeniškovarstvene zakonodaje je “predhodna raziskava” (v nasprotju z “raziskavo” v smislu neposrednega poseganja v dediščino) opredeljena s cilji izvedbe, med drugim tudi zato, da se dediščina “deloma ali v celoti nadzorovano odstrani”, in ne v obsegu ali metodi. Tega ne opredeljuje niti na primer *Pravilnik o konservatorskem načrtu*, katerega priprava – lahko – obsega tudi pregled arhivskih virov in izvedbo arhitekturne raziskave, samo izdelavo elaborata pa se lahko zahteva le v primeru določenega nabora poseganj v spomenike (in ne tudi v registrirano dediščino). Ob izdelavi konservatorskega načrta, s katerim se določijo sestavine spomenika, ki jih je potrebno ohraniti, in podajo usmeritve za ohranitev in varovanje spomenika, torej nista na primer nujna pregled in interpretacija historičnih virov oziroma arhivskega gradiva, niti se ne zahteva uporaba metod znanstvenoraziskovalnega dela, ki zagotavljajo preverljivost. Ko je govora o raziskavah dediščine in znanstvenem pristopu, je zanimivo, da čeprav zgodovinsko pri nas spomeniško varstvo izhaja iz umetnostne zgodovine, v interdisciplinarnemu znanstvenemu raziskovanju nepremične kulturne dediščine na najvišjem nivoju (na področju dediščinske znanosti) prevladuje predvsem naravoslovje.

Če je uvodoma omenjeni fond gradu Negova glede celovitosti oziroma obsega izjema, in tako obsežnega in enostavno dostopnega arhivskega gradiva za druge gradove na Slo-

⁶ Sprejetje *Narske listine* zaznamuje obrat v pojmovanju avtentičnosti in integritete dediščine. Kot bistven element definiranja, vrednotenja in monitoringa kulturne dediščine je opredeljena avtentičnost, ki izvira iz specifičnega kulturnega konteksta.

venskem ni veliko, je arhivskih virov za preučevanje nepremične kulturne dediščine 20. stoletja praviloma v obilju. Preučitev in interpretacija relevantnega gradiva pa bo nujna v okviru valorizacije tega stavbnega fonda, saj je bil marsikateri objekt, ki ima potencial dediščine, prezrt tudi v slovenski arhitekturni historiografiji. Ta se v veliki meri še vedno posveča predvsem zvenečim imenom in "ikoničnim" arhitekturam. Čeprav se je že z nastopom profesorja Naceta Šumija na umetnostnozgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani v začetku šestdesetih let začelo obravnavanje te tematike – Šumi je svoje študente usmerjal k raziskovanju sodobne arhitekture, urbanizma in oblikovanja – je na strani stroke še nemalokrat prisoten odklonilen odnos zaradi nepoznavanja oziroma neusposobljenosti za razpoznavanje kvalitet arhitekture tega obdobja. Nepoznavanje moderne arhitekture je med drugim posledica slabe raziskanosti problemov gradnje, naročnikov, vloge oblasti, šolanja arhitektov in pomanjkanja celovitega pregleda arhitekturnega ustvarjanja v obravnavanem obdobju (Pirkovič 2001, 14). Zaradi pomanjkanja razumevanja, poznavanja in prepoznavanja vrednot tega stavbnega fonda, ki je vsaj deloma tudi posledica slabe raziskanosti, smo izgubili prenekateri kvaliteten objekt modernizma. Omenimo le dva Severjeva objekta – Učne delavnice Zavoda za gluho mladino v Ljubljani in kranjsko sejmišče. V Ravnikarjevem letu bodo oči javnosti uprte v njegova dela, tudi tista, ki sicer običajno niso zanimiva za naslovnice in vsebinska jedra razstav, čeprav so vrhunska. Eno takih so gotovo tri nadstrešnice na severni strani Tivolske ceste v Ljubljani, ki sodijo med prve gobaste in dežnikaste konstrukcije pri nas. Toda najstarejša taka konstrukcija, betonska nadstrešnica Franja Dédka, postavljena ob današnji Celovski cesti v začetku tridesetih let preteklega stoletja, je bila pred nekaj leti porušena. Čeprav ne tako bravurozna kot Ravnikarjeve konoidne mojstrovine, je bila zaradi svoje konstrukcijske zasnove in časa nastanka zelo verjetno vsaj lokalnega pomena.

Nadaljnji primer nerazumevanja vrednot stavbnega fonda preteklega stoletja predstavlja Nama v središču Ljubljane. Leta 1953 je Miloš Lapajne, tedaj še absolvent arhitekture, s profesorjem Ravnikarjem sodeloval na natečaju za stavbo veleblagovnice, ki je bil eden prvih, razpisanih v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Stavba Nama, ki je bila realizirana sicer šele v sredini šestdesetih let, naposled po načrtih Lapajnet in Bogdana Finka, je bila prva samopostrežna veleblagovnica v Ljubljani in ena prvih v Jugoslaviji, javnosti pa je bila poznana predvsem po montažnih steklenih segmentih, ki osvetljujejo trgovske površine, in nizih ozkih, vertikalnih, plastično razgibanih betonskih prefabrikatov, ki dinamizirajo fasadne ravnine (Golob, Potočnik 2023). Integralni element fasade je bil tudi svetlobni napis na pročelju z imenom blagovnice, ki je bil novost v našem prostoru. Leta 2002 je bila kljub nasprotovanju avtorjev in stroke izvedena prenova stavbe – in fasade, ki je povsem neustrezna in paradoksalno argumentirana. Izvedbo nove opne s strukturno fasado in odsevnim steklom je namreč investitor utemeljeval z ugotovitvijo, da je "socialistična fasada" nesprejemljiva za sodobno trgovino (Kladnik 2003). Bržkone investitor ni vedel, da se v likovno-oblikovni zasnovi fasade kažejo tedaj najsodobnejši oblikovni vzori iz Amerike, ki jo je Lapajne študijsko obiskal in se tod navdihoval zlasti pri arhitekturi Miesa van der Roheja.

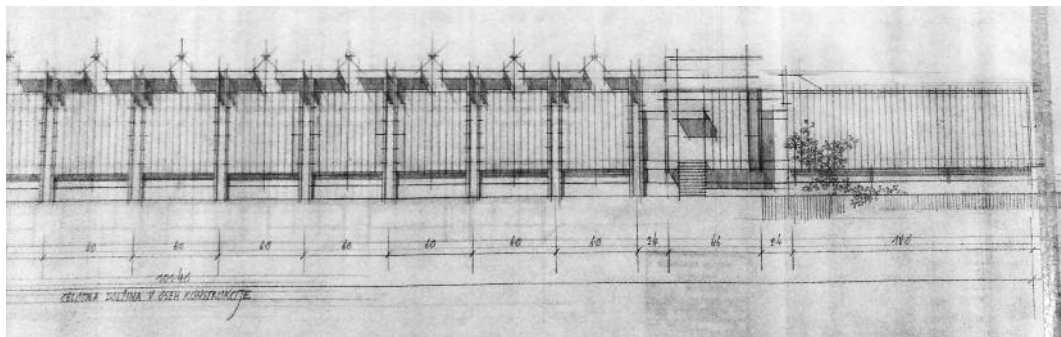

: Fotografija stavbe NAMA pred prenovno | vir: portfolijo Miloša Lapajneteta, zasebni arhiv

Eden ključnih sodobnih teoretikov konservatorske misli Salvador Muñoz-Viñas (2005) povezuje izgubo avtentičnosti ne le s posledicami ekonomskih, socialnih in političnih pritiskov, marveč tudi s subjektivnimi odločitvami projektantov ter konservatorjev in restavradorjev. Subjektivizem dejansko predstavlja problem v okviru ohranjanja nepremične kulturne dediščine. Nujno je, da varstvo ne postane zgolj kreativna disciplina za zadovoljevanje današnjih potreb, saj, kot poudarja umetnostni zgodovinar in konservator Tomaž Golob (2014, 20), se družbene norme, okusi in ideje vseskozi spreminjajo. S tem zavedanjem je bil vzpostavljen tudi dialog med deležniki ob načrtovanju celovite prenove kompleksa Tiskarne Mladinska knjiga, ki v severnem delu Ljubljane že dobrega pol leta budi pozornost strokovne in laične javnosti. Še do nedavnega v veliki meri zapuščena stavba z upehano podobo je namreč eden pomembnejših objektov slovenskega povojnega modernizma, zgrajen v sredini šestdesetih let po načrtih arhitekta Savina Severja. Vodilo

prenove, ki je v teku, je povrnitev tiskarniške hale v prvotno stanje z maksimalno ohranitvijo primarnih zasnov, elementov in gradiv, ob hkratnem omogočanju nove – ustrezne rabe. Severni del tiskarniškega kompleksa in vmesni trakt pa sta bila po mnenju gradbene stroke v tako slabem gradbenem oziroma statičnem stanju, da ju bo potrebno v naslednji fazi rekonstruirati, upoštevajoč varovane vrednote. Avtentično gradivo bo tod izgubljeno – gradbena zakonodaja namreč predstavlja v delu, ki se nanaša na odstopanje od predpisanih bistvenih in drugih zahtev tudi v primeru objektov, varovanih na podlagi predpisov s področja varstva kulturne dediščine, za vse deležnike nujno zahtevo, da z odstopanjem ne smejo biti neposredno ogroženi varnost objekta, življenje in zdravje ljudi, sosednje nepremičnine ali okolje (25. člen Gradbenega zakona, GZ-1). Toda bistvene vidike avtentičnosti v smislu tripartitne zasnove kompleksa in prvotnih gabaritov, navezave na tiskarniško halo (cezure), likovno-arhitekturne zasnove fasad povezovalnega trakta ter detajlov bo treba upoštevati. Pri tem ne gre za potvarjanje – avtentična rekonstrukcija je seveda oksimoron. Severni del bo moral biti zasnovan kot reinterpretacija tega dela kompleksa v okviru vseh, prej naštetih kvalitetnih oblikovalskih vidikov. Za razliko od navedenega bo morala potekati sanacija betonskih elementov tiskarniške hale – doslej preplepljenih s plastjo toplotne izolacije in le naslikanih s sivo barvo na sekundarni končni sloj fasad iz ometa – na način absolutne ohranitve avtentičnosti gradiv. To pomeni, da preplastitev ni dopustna, niti oplesk, betonske elemente bo treba sanirati po navodilih spomeniškovarstvene službe za sanacijo vidnih betonov, brez destruktivnih metod, s kompatibilnimi materiali, lokalno, z vizualno prilagoditvijo površini in tako dalje. Največjo konservatorsko dilemo v okviru prenove tiskarniškega kompleksa pa je poleg načina izrabe velikih industrijskih hal, ki je moral omogočiti ohranitev enovitosti prostora ter zaznave ritma in razpona nosilnih elementov, predstavljal fasadni plašč tiskarniške hale, in sicer v segmentih, ki nikoli niso bili dokončani. Kakor se je izkazalo ob pregledu arhivskega gradiva, bi morala segmente iz zložb zidakov, ki jih poznamo iz historičnih fotografij, prekrivati obloga iz vertikalnih pasov vlaknocementnih plošč. Ti zidaki so namreč neprimerni za uporabo na zunanjem obodu, zato so bili, vključno z armirano betonsko nosilno konstrukcijo, ki prodre na fasado, post festum obloženi z izolacijskim slojem in preplasteni z ometom. S tem posegom se je izgubil značilen Severjev pristop k oblikovanju fasad, uporabljen – v bolj plemeniti izvedbi s kamnito oblogo – tudi pri plašču dela stavbe poslovno-trgovskega centra Astra. Ker je bilo treba obenem najti rešitev za dodatno osvetlitev velikih hal, prvotna je pretežno le zenitalna, se je v dani situaciji kot optimalna izkazala izvedba plašča vzhodne in zahodne stranice tiskarniškega volumna z vlaknocementnimi ploščami, položenimi v prvotno načrtovanem rastru, ki mu sledi tudi zasteklitev nekaterih poprej zaprtih fasadnih segmentov. V tem primeru je bilo torej ključno poiskati konsenz med interesi vseh deležnikov in uskladiti spremembe zaradi nove rabe z varovanimi vrednotami, tudi avtentičnostjo – v severnem delu oblikovne zasnove, v južnem pa tudi gradiv in detajlov.

Zgoraj obravnavana stavba Tiskarne Mladinska knjiga, ki se varuje kot stavbna dediščina, je primer arhitekture modernizma, ki ima ustrezen spomeniškovarstveni status. Posamezni kompleksi ali stavbe iz prvih desetletij po drugi svetovni vojni so razglašeni celo kot spomenik – Ravnikarjev kompleks na Trgu republike je spomenik državnega pomena, trgovska stavba arhitekta Miloša Bonče v Šiški spomenik lokalnega pomena, četudi

: Prikaz vzhodne fasade Tiskarne Mladinska knjiga – izrez | vir: Zbirka Muzeja za arhitekturo in oblikovanje, Projektna dokumentacija, Biro za arhitekturo, "Emka" Ljubljana, Tiskarna, projektiral Savin Sever, maj 1963

: Vzhodna fasada nekdanje tiskarniške hale (Tiskarna Mladinska knjiga) v času prenove, po namestitvi zasteklitve na posamezne segmente fasade, rekonstrukciji svetlobnikov in odstranitvi sekundarnih oblog (toplotne izolacije) s konstrukcije, ki prodre na fasado. Sledi sanacija vidnih betonov in namestitvev fasadne obloge. | foto: Tina Potočnik

rezultati posameznih posegov v območju prvega kompleksa in dejansko stanje Bončeve blagovnice morda sugerirajo, da ne gre za kulturno dediščino tako velikega pomena. Kvalitetne arhitekturne stvaritve, ki se varujejo kot del naselbinske dediščine – torej tiste, ki posamično še niso bile ovrednotene – pa so še posebej ogrožene. V veliki meri prostorski akti, tudi *Občinski prostorski načrt Mestne občine Ljubljana* v segmentih, ki se nanašajo na ohranjanje kulturne dediščine, povzemajo varstvene režime, kot so ti opredeljeni v *Priročniku pravnih režimov varstva, ki jih je treba upoštevati pri prostorskem načrtovanju in posegih v prostor v območjih kulturne dediščine*, in določajo za kulturno dediščino, opredeljeno kot naselbinska dediščina, v smislu varovanja plašča stavb le ohranitev uličnih fasad. Tudi *Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah* navaja med varovanimi sestavinami naselij in njihovih delov ulične fasade, kar se v praksi pogosto interpretira dobesedno. Iz tega izhaja problematika, kaj v kontekstu naselbinske dediščine, kjer se gradiva ne varujejo, pomeni “ulična fasada”. *Zakon o varstvu kulturne dediščine* in *Gradbeni zakon* prvin fasade ne

definirata, je pa definicija fasade (pročelja) podana npr. v *Evropskem umetnostnozgodovinskem leksikonu*, enem izmed temeljnih del slovenske umetnostnozgodovinske znanosti, podobne definicije so podane tudi v sodobnih arhitekturnih leksikonih. Fasada je “likovno najskrbneje oblikovani del neke stavbne zunanjščine, obraz stavbe, običajno tudi z glavnim vhodom vanjo” (Menaše 1971). Slednje podpira percepcijo fasade kot zunanjega ovoja stavbe, ki ne obsega zgolj členitve in barve, marveč vse elemente stavbnega plašča. Potrebno je seveda ločevati med ohranjanjem gradiva in ohranjanjem vizualnega učinka, ki ga posamezno gradivo in njegova površinska obdelava tvorita ter s tem soustvarjata fasado. V primeru stavbne dediščine se, skladno s *Pravilnikom o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah*, varuje tudi primarna substanca (sama gradiva, ki tvorijo fasado) *celotnega fasadnega plašča*, v primeru naselbinske dediščine pa torej vizualni učinek, vključno z učinkom senc, ki ga daje rastrirana površina, in odboja svetlobe, ki ga daje povsem gladka površina, npr. vidnega betona, toda le v okviru *ulične fasade*. Četudi se termin “ulična fasada” ne zdi posebej problematičen, ko gre za starejši stavbni fond, npr. v osnovi srednjeveško strnjeno pozidavo ob trgu, ki se kaže praviloma v pročelju in vizualno neizpostavljenem začelju, se zaplete pri novejši pozidavi, npr. pozidavi, ki povzema tip “mesta v zelenju”. Integralni del povojnih stanovanjskih sosesk so odprte, javne, površine, fasade pa so iz teh površin izpostavljene pogledom z več ali vseh strani. Tudi sicer je modernizmu pristop, ki se kaže v poudarjenem oblikovanju pročelja in utilitarnosti drugih fasad objekta praviloma tuj. Ulično fasado je tako treba razumeti, zlasti ko gre za moderno arhitekturo, kot javnim površinam vidno izpostavljen del fasadnega plašča. Gre torej ne samo za ulično fasado, marveč tudi za fasado, obrnjeno proti trgu, parku ali drugim javnim površinam. Ob takem razumevanju termina “ulična fasada” v varstvenih režimih, opredeljenih v prostorskih aktih, in ob vzpostavitvi možnosti podajanja zahtev glede rabe ustreznih gradiv, vsaj za stavbno pohištvo, ki je ravno tako bistven element fasad (s tem pa pojavnosti objektov in posledično podobe ulice, trga ali drugega prostorskega ansambla), bi lahko avtentičnost modernističnih objektov, vsaj stanovanjskih pa tudi nekaterih drugih, v primeru katerih je v vsakodnevni konservatorski realnosti posege v javnosti nedostopni notranjosti skorajda nemogoče usmerjati, v veliki meri ohranili.

Omnia mutantur – vse se spreminja, nič ni izgubljeno?

Ohranitev avtentičnosti naj bi bilo torej v spomeniškovarstveni stroki poglavitno vodilo prenove in drugih poseganj v nepremično kulturno dediščino – toda, kulturna dediščina pripada vsem in ne le določenim posameznikom, niti ne samo strokovnjakom, čeprav je opredelitev nekega objekta ali grajenega sestava kot (potencialne) enote dediščine rezultat selekcije relativno ozkega kroga posameznikov znotraj stroke. Kulturna dediščina zadeva vse državljane, skrb za dediščino je določena v petem členu Ustave Republike Slove-

nije. Zakonsko pa je opredeljeno, da je ohranjanje dediščine v javno korist. Ob predpostavki, da je avtentičnost ključna vrednota dediščine in pogoj za njen obstoj, je torej ohranitev avtentičnosti dediščine v javno korist in (bi morala biti) v interesu vseh državljanov. Ta interes pa je v praksi pogosto v nasprotju s pravico do zasebne lastnine, ki je tako kot ohranjanje dediščine ustavna kategorija. Konservatorjeva naloga je torej iskanje optimalnega kompromisa med omejevanjem lastninske pravice z usmerjanjem posegov in postavljanjem robnih pogojev ter ohranjanjem varovanih vrednot, predvsem tudi avtentičnosti, izhajajoč iz celostnega razumevanja dediščine. In vseskozi z zagotavljanjem interdisciplinarnega pristopa in nadgrajevanja védenj z nadaljnjimi raziskavami. Arhitekturna raziskava je namreč, podobno kot ostale raziskave, proces. Nima in ne more imeti absolutnega konca, sklepa, dognanja, ki ga ni možno spremeniti, uvideti v drugi luči. Običajno ni možno preveriti prav vseh virov, zato se ob novi najdbi, ob novem podatku ali celo samo zasuku perspektive raziskava nadaljuje. Mora se nadaljevati. Ugotovitve je treba dopolniti, popraviti. Lahko se jih celo povsem zanika. In ta proces je nujen. Prav v konservatorski praksi se pokaže, kako problematično je ne samo umanjkanje dejstev, ampak tudi nekritično ponavljanje že zapisanega, temeljenje odločitev na enem podatku, eni fotografiji, enem ustnem viru, zgolj analogijah ali celo osebnem prepričanju, ki nima osnove v preverjenih informacijah. Delo z dediščino zahteva pravilen metodološki pristop in celostno obravnavo, da bi avtentičnost in druge vrednote ohranili.

Arhitekturne raziskave pa ne služijo le pridobitvi preverljivih podatkov, na koncu nanižanih v elaboratih ali akademskih pisanjih, namenjenih prvenstveno stroki in usmerjanju posegov v nepremično kulturno dediščino. Ker nepremično kulturno dediščino danes ne vrednotimo le z njenega materialnega vidika, temveč tudi s kulturne, družbeno-ekonomske, ekološke in drugih perspektiv, lahko raziskave, če so rezultati primerno predstavljene javnosti, spodbujajo javnost k udeležbi. Lahko so tudi dobra osnova za ustvarjanje odličnih zgodb o arhitekturnih stvaritvah. Pri tem ne gre za komercializacijo dediščine, marveč za razumevanje, da različne vidike in pomene dediščine ter avtentičnost opredeljujejo, razumejo tudi uporabniki dediščine, v odvisnosti od subjektivnih izkušenj, od okolja, kulture, predvsem pa tudi poučenosti o vrednotah in pomenih dediščine – slednje pa je močno odvisno od učinkovitosti popularizacije dediščine. Arhitekturna dediščina druge polovice 20. stoletja potrebuje za razvijanje ustreznega družbenega razumevanja in za pridobitev naklonjenosti javnosti veliko več promocije, k temu pa lahko bistveno prispevamo tudi konservatorji. S pomenom dediščine in ključnimi vidiki ohranjanja je nujno tudi naprej seznanjati javnost, še posebej naše najmlajše. V informacijski eri, v kateri se v nepopisni količini enostavno dostopnih podatkov izgublja resnična informacija in je družba podvržena lažnim novicam, digitalno obdelanim podobam, oportunističnim odnosom, ki jih ustvarja preplet vsakdanjosti z virtualno realnostjo, je zato diskurz o avtentičnosti in dediščini kot sidrišču identitete bržkone smiseln napor. Če družba gradi sedanost iz preteklosti, je očitno temeljnega pomena, da je ta preteklost, tvarina, s katero se gradi identiteta, nepotvorjena, avtentična. Predvsem pa je pomembno zavedanje, da nepremične kulturne dediščine ne bomo ohranili v boju s tistimi, ki jim ni mar, marveč le v slogi s tistimi, ki jo razumejo kot del sebe in svoje prihodnosti.

Citirana literatura in dokumenti

Brus, Hana in Tina Potočnik: *Vila Pick v območju vilske četrti Rožna dolina v Ljubljani*. Ljubljana: ZVKDS, 2023.

Cook, Edward Tyas in Alexander Wedderburn, ur.: *The Works of John Ruskin*. London: George Allen, New York: Longman, Green and Co, 1903.

Dvořák, Max: *Katekizem spomeniškega varstva (Dunaj 1916)*. Katarina Mohar, Franci Lazarini, Tina Potočnik, Blaž Resman, Damjan Prelovšek (prevod). Umetnostna kronika, 32/2011, 44–50.

Golob, Tomaž in Tina Potočnik: *Arhitektura bratov Lapajne* (tipkopis). Novo mesto: ZVKDS, 2022.

Golob, Tomaž: *Razvoj sodobne teorije varstva kulturne dediščine v svetu in na Slovenskem*. Varstvo spomenikov, 47-48/2014, 7–23.

Gradbeni zakon. Uradni list RS, št. 199/21 in 105/22 – ZZNŠPP.

Hohnec, Tanja, ur.: *Priročnik za vrednotenje kulturne dediščine za določitev varstvenih območij dediščine*. Ljubljana: ZVKDS, 2022.

ICOMOS, International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter – 1964); <https://www.icomos.org/en/participer/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157-thevenice-charter> (5. 3. 2023).

Kalčič, Helena: *Eugène Emmanuel Viollet-Le-Duc in spomeniško varstvo: študija primera*. Urbani izziv, 25 (2)/2014, 58–69.

Kladnik, Darinka: *Manj kupcev zaradi socialistične fasade?* Dnevnik, 7. 1. 2003; <https://www.dnevnik.si/40331> (4. 3. 2023).

Lah, Ljubo: *Od arhitekturnega konzervatorstva, obnove in prenove do integralnega varstva dediščine (teoretska in konceptualna izhodišča)*. Urbani izziv, 12 (1)/2001, 31–45.

Menaše, Luc: *Evropski umetnostnozgodovinski leksikon: bibliografski, biografski, ikonografski, kronološki, realni, terminološki in topografski priročnik likovne umetnosti Zahoda v 9000 geslih*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.

Muñoz-Viñas, Salvador: *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford: Elsevier Butterworth Heinemann, 2005.

Narska listina o avtentičnosti. Doktrina 2, Mednarodne listine in dokumenti ICOMOS, 2014, 65–69; <http://icomos.splet.arnes.si/files/2015/06/doktrina2.pdf> (5. 3. 2023).

Odlok o občinskem prostorskem načrtu Mestne občine Ljubljana – izvedbeni del. Uradni list RS, št. 78/10, 10/11 – DPN, 22/11 – popr., 43/11 – ZKZ-C, 53/12 – obv. razl., 9/13, 23/13 – popr., 72/13 – DPN, 71/14 – popr., 92/14 – DPN, 17/15 – DPN, 50/15 – DPN, 88/15 – DPN, 95/15, 38/16 – avtentična razlaga, 63/16 in 12/17 – popr., 12/18 – DPN in 42/18, 78/19 – DPN in 59/22.

Pirkovič, Jelka: *Reproduciranje izginulih spomenikov in vprašanje pristnosti*. Varstvo Spomenikov 40/2003, 209–221.

Potočnik, Tina: *Če Gospod ne zida hiše, se zastonj trudijo oni, ki jo zidajo: Baragovo semenišče v Ljubljani*. Arhivi 44 (2)/2021, 421–439.

Potočnik, Tina in Tanja Simonič Korošak: *Pokopališče Navje in Baragovo semenišče. Dela arhitekta Jožeta Plečnika na območju opuščene mestnega pokopališča pri sv. Krištofu*. Plečnik živim in mrtvim. Plečnikova cerkev za Bežigradom in arhitektove vizije za območje pokopališča, ur. Andraž Arko, Ljubljana: Založba Brat Francišek, 2022, 135–199.

Pravilnik o konservatorskem načrtu. Uradni list RS, št. 66/09.

Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah. Uradni list RS, št. 102/10.

Priročniku pravnih režimov varstva, ki jih je treba upoštevati pri prostorskem načrtovanju in posegih v prostor v območjih kulturne dediščine, Ministrstvo za kulturo RS; https://gis.gov.si/MK_eVRDpredpis/P_11_11_02.htm (5. 3. 2023).

Richtlinien für Bauhistorische Untersuchungen, ur. Bernd Euler Rolle, Walter Hauser, Hanna Antje Lie-

bich, Jürgen Moravi, Patrick Schicht. Dunaj: Bundesdenkmalamt, 2018.

Simonič Korošak, Tanja, Tina Potočnik, Tanja Grmovšek, Smiljan Simerl: *Konservatorski načrt. Mapa 01. Negova – grad. Odprte površine, EŠD – evidenčna številka dediščine: 484*. Ljubljana: ZVKDS Restavratorski center, 2021.

Stele, France: *Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov*. Varstvo spomenikov 5/1953-1954, 5–13.

UNESCO, The works of Jože Plečnik in Ljubljana – Human Centred Urban Design.

<https://whc.unesco.org/en/list/1643/> (5. 3. 2023).

Uredba o varstvenih območjih dediščine. Uradni list RS št. 69/22.

Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel. Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, vol. 8. Paris: A. Morel, 1866, 14–34;

<https://archive.org/details/raisonnedelarchi08viol/page/34/mode/2up> (2. 3. 2023).

Zakon o varstvu kulturne dediščine. Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16 in 21/18 – ZNOrg.

Viri

Arhiv Upravne enote Ljubljana

Projektna dokumentacija, Imos Ljubljana, Mala ulica, BS 7, Objekt 3, 1971.

Projektna dokumentacija, Invest biro koper, Mednarodni center Ljubljana, Poslovna stavba, Arhitektura, marec 1976

Arhiv ZVKDS, Območna enota Ljubljana

Fototeka

Muzej za arhitekturo in oblikovanje

Projektna dokumentacija, Biro za arhitekturo, "Emka" Ljubljana, Tiskarna, maj 1963.

Zasebni arhiv

Projektna dokumentacija, Projektivni biro Novo mesto, "Les Ljubljana" stanovanjski blok ob Einspielerjevi ulici, 1953.

Projektna dokumentacija, Les Ljubljana, Stanovanjska hiša v Einspielerjevi ulici, Spremembe v tlorisih, I, II, III in IV nadstropja, Projektivni biro ing. arh. Blagajne Dušan, 1955.

Portfolijo Miloša Lapajneteta.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI ZAL, LJU 489, Reg I, fasc. 1790.

SI ZAL, LJU 493, Reg IV B, fasc. 11.

Povzetek

Razumevanje avtentičnosti v območju konservatorstva ni enoznačno, tudi ne pri prepoznavanju vrednot, ohranjanja in prenovi arhitekturne zapuščine druge polovice preteklega stoletja. Prispevek s sežetnim preletom vidikov avtentičnosti in meril vrednotenja nepremične kulturne dediščine, ki so vidni v sodobni percepciji avtentičnosti kot temeljni dediščinski vrednoti, obravnava aktualne primere evidentiranja in poseganja v dediščino modernizma. Namen je na konkretnih primerih ilustrirati posamezne gradnike avtentičnosti in pomen arhitekturnih raziskav za primerno kulturnovarstveno obravnavo arhitekture tega obdobja, ki ima potencial postati dediščina, kot tudi pomen teh raziskav za razumevanje varovanih vrednot, predvsem avtentičnosti, ter za ohranitev in ustrezno prenovno že zavarovanega stavbnega fonda iz tega obdobja. Izhajajoč iz zavedanja, da je potrebno pri opredeljevanju avtentičnosti upoštevati tudi vidik uporabnikov, ne le stroke, je cilj prispevka osvetliti pomen arhitekturnih raziskav tudi pri popularizaciji dediščine.

Ključne besede

kulturna dediščina, avtentičnost, raziskave, arhitekturna zgodovina, moderna arhitektura, 20. stoletje, vrednotenje, ohranjanje, prenova

Summary

The understanding of authenticity in the area of conservation is not clear-cut, not even in the recognition of values, preservation and renovation of the architectural legacy of the second half of the 20th century. Through a brief overview of aspects of authenticity and evaluation criteria for immovable cultural heritage, which can be seen in the modern perception of authenticity as a fundamental heritage value, this article looks at relevant examples of the documentation of the heritage of modernism and encroachments on it. The aim is to use specific examples to illustrate the individual building blocks of authenticity and the importance of architectural research for the appropriate cultural preservation of the architecture of this period, which has the potential to become heritage, as well as the importance of this research for understanding protected values, especially authenticity, and for the preservation and appropriate renovation of the already protected building stock from this period. Proceeding from the awareness that when defining authenticity, it is also necessary to take into account the aspect of users, not only experts, this article aims to shed light on the importance of architectural research also in the popularization of heritage.

Keywords

cultural heritage, authenticity, research studies, architectural history, modern architecture, 20th century, valorization, conservation, renewal

Prenova stavbne dediščine – med institucionalizacijo in stihijo

*»Obnovo mora voditi država, a je hkrati zaželeno sodelovanje vseh državljanov./ ...
/ Privatna pobuda lahko naredi veliko, toda le država lahko ponudi programe šir-
ših razsežnosti in vzpodbuja obnovo.«*

Maks Fabiani

Citat iz dela: Akma, duša sveta, 1999: 148

Ljubo Lah

Prenova stavbne dediščine dobiva v Evropi novo vlogo in se dojema na nov način. Stavbne dediščine ne ohranjamo zgolj zaradi njenega kulturnega pomena, temveč ima tudi vsestransko gospodarsko vrednost. Njena ustrezna raba je ključna in prinaša dolgoročne okoljske koristi. V Sloveniji smo bili na dobri poti, da bi cilje, ki si jih v Evropi zastavljamo na začetku 21. stoletja na področju prenove stavbnega fonda, začeli uresničevati že konec 20. stoletja.

»Obnovo mora voditi država, a je hkrati zaželeno sodelovanje vseh državljanov. / ... / Privatna pobuda lahko naredi veliko, toda le država lahko ponudi programe širših razsežnosti in vzpodbuja obnovo.«

Maks Fabiani

Citat iz dela: *Akma, duša sveta*, 1999: 148

Uvod

Evropska unija je leto 2018 razglasila za leto kulturne dediščine. Ključni cilj kampanje je bil dvigniti zavedanje o pozitivnih učinkih, ki jih ima kulturna dediščina na vse plasti dogajanja v družbi: gospodarstvo, turizem, zaposlovanje, mednarodne odnose, kulturno raznolikost, vključenost v družbo in medkulturni dialog. Odbor ministrov Sveta Evrope je že februarja leta 2017 sprejel priporočilo z naslovom *Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje* (2017),¹ ki med drugim izpostavlja tudi novo vlogo stavbne dediščine v Evropi. Med priporočili Odbora ministrov je poudarjeno, da »dediščina nima le kulturnih vrednot, ampak ima tudi nesporno gospodarsko vrednost, ki jo slabo ali napačno dojemamo. Podobno kot vse blago in storitve ima tudi dediščina tržno vrednost in je lahko varna naložba. V smislu nepremičnin je del organske oblike prostorske organizacije in /.../ lahko ustvarja prave energijske prihranke in zato je z energetskega vidika prepričljiva alternativa novogradnjam. Ustrezna ponovna uporaba kulturne dediščine je eden od bistvenih načinov spopadanja z negativnimi učinki demografskih sprememb v mestnih in na podeželskih območjih.«

V državah Evropske unije se v zadnjih desetletjih vse bolj zavedamo pomena dediščine, pomena obstoječega stavbnega fonda in njegove prenove. V združbi držav Evropske unije gradimo na spoznanju, da je dediščina, tako materialna kot nematerialna, »naše skupno bogastvo – naše nasledstvo prejšnjih generacij Evropejcev ter naša zapuščina prihodnjim generacijam« (Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, 2014). To nas pravzaprav ločuje od Združenih držav Amerike, ki od vsega začetka oziroma od svoje ustanovitve delujejo kot talilni lonec različnih kultur. V Evropi pojmujeemo dediščino drugače: kot skupen vir in skupno dobrino, saj »predstavlja nenadomestljivo zakladnico znanja in dragocen vir za gospodarsko rast, zaposlovanje in socialno kohezijo. Poleg tega tudi bogati življenja na stotine milijonov posameznikov, je vir navdiha za mislece in umetnike ter gonilna sila naših kulturnih in ustvarjalnih industrij.« (Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, 2014)

Stavbni fond – tisti iz registra kulturne dediščine kot ves preostali – predstavlja pomemben del dediščine. Zanj veljajo podobna spoznanja:

¹ Odbor ministrov Sveta Evrope je na 1278. zasedanju namestnikov ministrov 22. februarja 2017 sprejel Priporočilo CM/Rec(2017)1 Odbora ministrov za države članice o Evropski strategiji kulturne dediščine za 21. stoletje. Strategija je bila širši javnosti predstavljena 6. in 7. aprila 2017 na Cipru.

»Stavbni fond v Evropi edinstveno in heterogeno ponazarja kulturno raznovrstnost in zgodovino naše celine. Vendar je, nepresenetljivo, tudi zelo star in se zelo počasi spreminja. Več kot 220 milijonov stavbnih enot, ki predstavljajo 85 % stavbnega fonda v Evropi, je bilo zgrajenih pred letom 2001. 85–95 % obstoječih stavb bo stalo tudi še leta 2050. Večina navedenih obstoječih stavb ni energijsko učinkovitih. Veliko jih je odvisnih od fosilnih goriv za ogrevanje in hlajenje ter uporabljajo stare tehnologije in potratne naprave. Energijska revščina ostaja velik izziv za milijone Evropejcev. Na splošno so stavbe odgovorne za približno 40 % skupne porabe energije v EU in 36 % emisij toplogrednih plinov na področju energetike.« (Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, 2020)

Dokument Komisije Evropske unije je nastal v obdobju največjih restrikcij, ki ga je sprožila nedavna pandemija in smo mnogi Evropejci povsem na novo spoznavali pomanjkljivosti in slabosti svojih stavb in domovanj.

»Zaradi krize zaradi covida-19 so se v ospredju jasno znašli tudi naše stavbe, njihov pomen za naše življenje in njihove šibke točke. Med pandemijo se je vsakdanje življenje milijonov Evropejcev vrtelo okoli doma: postal je pisarna za tiste, ki so delali od doma, igralnica ali učilnica za otroke in učence, za številne tudi prostor za spletno nakupovanje ali prenos razvedrilnih vsebin. Šole so se morale prilagoditi in organizirati pouk na daljavo. Bolnišnična infrastruktura se je znašla pod hudim pritiskom. Zasebna podjetja so se morala navaditi na omejevanje družbenih stikov in ohranjanje fizične razdalje. Nekateri učinki pandemije so lahko dolgotrajnejši ter lahko ustvarijo nove zahteve za naše stavbe in njihov energijski profil in profil rabe virov, kar bo še dodatno povečalo potrebo po njihovi temeljiti in množični prenovi. Medtem ko si Evropa prizadeva premagati krizo zaradi covida-19, prenova omogoča edinstveno priložnost za ponovni razmislek o naših stavbah, njihovo preoblikovanje in posodobitev, da bi bile primerne za bolj zeleno in digitalno družbo, ter spodbuditev okrevanja gospodarstva.« (Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, 2020)

Pomen prenove stavb poudarja tudi dokument Komisije Evropske unije, v katerem med drugim ugotavlja: »Stavbe so v središču politike na področju energetske učinkovitosti EU, saj predstavljajo skoraj 40 % porabe končne energije /.../ Glede na to, da se skoraj 50 % končne porabe energije v Uniji porabi za ogrevanje in hlajenje, od tega 80 % v stavbah, je uresničitev energetske in podnebne ciljev Unije povezana s prizadevanji Unije za prenovu njenega stavbnega fonda.« (Priporočilo komisije (EU) 2019/786 z dne 8. maja 2019 o prenovi stavb, 2019) Dokument predvideva in terja od članic Unije, da v skladu z *Direktivo o energetske učinkovitosti stavb* določijo dolgoročno strategijo prenove za svoj nacionalni stavbni fond in pospešijo njegovo prenovu vse do leta 2050.

Izjemno pomemben premik v dojemanju pomena in potenciala, ki ga predstavljajo stavbe kulturne dediščine, se je zgodil z dokumentom Odbora ministrov Sveta Evrope – *Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje*. Gre za priporočila oziroma za novo strategijo razumevanja in ravnanja z dediščino. Strategija sicer izhaja že iz načel *Atenske* (1931) in *Beneške listine* (1964) o ohranjanju in obnavljanju spomenikov in temelji na številnih konvencijah, ki so nastale v okviru Sveta Evrope:

- *Evropski kulturni konvenciji* (Pariz, 1954);

- *Konvenciji o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva* (Granada, 1985);
- *Evropski konvenciji o varstvu arheološke dediščine* (Valletta, 1992);
- *Evropski konvenciji o krajini* (Firence, 2000);
- *Okvirni konvenciji o vrednosti kulturne dediščine za družbo* (Faro, 2005).

V luči oblikovanja novega odnosa do potencialov stavbne dediščine je izjemnega pomena priporočilo z oznako D5, ki poudarja pomen t. i. sive energije in ponovne uporabe stavb kulturne dediščine:

»Dediščina nima le kulturnih vrednot, ampak ima tudi nesporno gospodarsko vrednost, ki jo slabo ali napačno dojemamo. Podobno kot vse blago in storitve ima tudi dediščina tržno vrednost in je lahko varna naložba. V smislu nepremičnin je del organske oblike prostorske organizacije in prispeva k delovanju lokalnih oblasti. Če upoštevamo sivo energijo, ki se le redko upošteva v razvojnih projektih, lahko ustvarja prave energijske prihranke in zato je z energetskega vidika prepričljiva alternativa novogradnjam. Ustrezna ponovna uporaba kulturne dediščine je eden izmed bistvenih načinov spopadanja z negativnimi učinki demografskih sprememb v mestnih in na podeželskih območjih.« (Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje, 2017: 20)

V evropskem prostoru je to prvi dokument, ki poleg kulturnega pomena stavbne dediščine poudarja tudi vidik sive energije.

Prenova stavb predstavlja okoljske koristi izrabe sive energije

Siva energija, nekateri jo imenujejo tudi vgrajena energija (ang. *embodied energy*), je skupna energija, potrebna za pridobivanje, predelavo, proizvodnjo, dobavo in vgradnjo gradbenega materiala na gradbišču. Poraba energije proizvaja ogljikov dioksid, kar prispeva k emisijam toplogrednih plinov, zato velja siva energija za kazalnik celotnega vpliva gradbenih materialov in sistemov na okolje. (Level – The Authority on sustainable building, 2023)

Torej, kot sivo energijo je mogoče razumeti vso energijo, ki jo potrošimo za vse procese in vse materiale pri izgradnji stavb: od pridobivanja in izdelave gradbenih materialov, opreme stavb, transporta, do energije, potrebne za vsa dela za izgradnjo stavb.

Namreč, stavbe v Evropi predstavljajo kar 40 % povpraševanja po energiji; 80 % te energije se ustvari s fosilnimi gorivi. Zaradi tega je spodbujanje ukrepov z naložbami in ustreznimi politikami na sektorskem področju stavb nujno za doseganje kratkoročne in dolgoročne energetske varnosti. (2022 Global Status Report for Buildings and Construction, 2022)

Sivo energijo je mogoče poenostavljeno pretvoriti tudi v ekvivalent, izražen v litrih nafte. Na tak način postane izražena siva energija v obstoječih stavbah dojemljiva in pred-

stavljava tudi laikom. Ljudje običajno nimajo predstave in primerjave, kaj dejansko pomeni siva energija. Kubični meter vzdane polne opeke v stavbno konstrukcijo je mogoče, na primer, enačiti z ekvivalentom 160 litrov nafte. Manjšo stavbo, ki je zgrajena pretežno iz polne opeke, za katero je bilo uporabljeno, na primer, 200 m³ opečnatih zidakov, je mogoče izraziti z ekvivalentom 32.000 litrov nafte (EPA - United States Environmental Protection Agency, 2023). Za nekoliko bolj konkretno primerjavo in predstavo je mogoče ponuditi primer iz domačega okolja: palača Delavska zbornica na Miklošičevi cesti v Ljubljani arhitekta Vladimirja Šubica je bila sezidana v pretežni meri iz polne opeke že leta 1928. Oceniti je mogoče, da je v stavbno konstrukcijo vgrajenih več kot 3.500 kubičnih metrov polne opeke, kar bi bilo mogoče izraziti z ekvivalentom 560.000 litrov nafte. Posledično bi to dandanes pomenilo, da je zgolj cena opeke, vzdane v stavbo, ocenjena na vrednost prek 800.000 evrov.

Z ohranjanjem stavb v uporabi ali s projekti ponovne uporabe stavb navedeno 'vgrajeno' sivo energijo ohranjamo, kar daje projektom prenove in ponovne rabe večjo okoljsko trajnost v primerjavi s projekti izgradnje povsem novih stavb.

Za izgradnjo novih stavb je potrebno veliko več energije kot pa za tiste, ki jih pridobimo s prenovo oziroma s prilagojeno ponovno uporabo. Leta 2001 so v Avstraliji predstavljale novogradnje približno 40 % celotne letne porabe energije in surovin, 25 % na novo posekanega lesa, 16 odstotkov porabljene vode, 44 % površin novih odlagališč smeti, 45 % proizvedenega ogljikovega dioksida in vsaj polovico vseh izpustov toplogrednih plinov. Avstralski Greenhouse office ob tem ugotavlja, da s ponovno uporabo gradbenih materialov običajno ustvarimo prihranek v višini približno 95 % sive energije, ki bi jo sicer zapravili. V opisanem kontekstu je ponovna uporaba stavb kulturne dediščine velik prispevek k ohranjanju okolja. (Adaptive Reuse, Preserving our past, building our future, 2004: 4)

Prilagojena ponovna raba stavbne dediščine je nujna za njeno preživetje

Mnogi raziskovalci ugotavljamo, da je prilagojena ponovna uporaba stavb v skladu s svetovno zahtevo po trajnostnih oblikah razvoja. Ponovna uporaba stavb je prijazna do okolja in prispeva h krožnemu gospodarstvu. V procesu urbane regeneracije je ključni pogoj za zagotavljanje uspešnosti intervencij (Prim: Ažman Momirski 2018: 158–159). S konceptom prenove objektov, ki temelji na iskanju ustrezne prilagojene ponovne uporabe, dejansko raziskujemo vse možnosti, ki se nahajajo med dvema skrajnostima: rušitvijo ali ohranjanjem stavbe kot 'muzejskega eksponata'. Z dodajanje novega sloja, ki ga predstavljajo posegi pri prenovi, brez brisanja prejšnjih plasti, lahko projekt prilagojene ponovne rabe postane nova razvojna faza v zgodovini stavbe in ji omogoča nadaljnje preživetje. Včasih je to mogoče doseči z minimalnimi posegi in prilagoditvami ter z minimalnimi vplivi na pomen

stavbne dediščine in na njeno okolje. Pomembno pri tem je, da investitorji razumejo, zakaj ima stavba status kulturne dediščine, kakšen je njen kulturni pomen, in si v nadaljevanju prizadevajo za način prenove, ki je primeren in sprejemljiv za objekt kulturne dediščine, ki pridobi s prenovo tudi novo vsebino oziroma novo namembnost.

Ob tem ponovna uporaba stavb pogosto ponuja dodano kakovost – ohranjanje identitete stavb, ki je neposredno povezana z njihovo zgodovino. Zgodbe iz zgodovine stavb običajno privlačijo ljudi in jim omogočajo vzpostaviti odnos do stavb, saj je več kot očitno, da imajo stare stavbe tudi svoj kulturni pomen. V dobi turbulentnih političnih in družbenih dogajanj, v kateri vedno več ljudi živi vse bolj in bolj na unificiran, avtomatiziran in včasih tudi na poneumljen način, je to morda tisto, kar družba vedno bolj potrebuje: ne biti zgolj tabula rasa, temveč biti plast zgodovine. (Prim. Meurs, P., Steenhuis, M., 2017: 5)

Recikliranje odpadkov in neuporabljenih izdelkov je postal splošen vzorec ravnanj sodobnih družb, ki si prizadevajo za okoljsko trajnost. Cilj recikliranja je zmanjšati porabo virov surovin in dati novo življenje vsemu, kar je bilo nekoč že v rabi: od steklenic in embalaže, oblek do vozil in stavb. Ponovna uporaba arhitekturne dediščine je prav tako posebne vrste proces recikliranja, ki spreminja opuščeno ali neučinkovito izrabljeno stavbno enoto v »novo« enoto, ki se lahko uporabi za drugačen namen. Prilagojena ponovna uporaba je pretvorba stavbne dediščine ali celotnega kompleksa stavb na določeni lokaciji iz ene, običajno opuščene rabe, v drugo – novo rabo. V primerih, ko ima dediščina prepoznano vrednost, naj bi nov način rabe pripomogel k razlagi in razumevanju kulturnega pomena dediščine, hkrati pa omogočil novo namembnost, novo vsebino. Prilagojena ponovna uporaba naj bi dala novo življenje stavbi ali kompleksu, kar je bolj primerno od tega, da stavbo z obnovo »zamrznemo« kot muzejski eksponat v določenem trenutku njenega obstoja.

Prilagojena ponovna uporaba je eden od konceptov prenove stavbne dediščine, ki združuje ohranjanje in prezentacijo ostalin dediščine z novo vsebino. Ob tem je pomembno, da vredne ostaline stavbne dediščine v čim večji meri ohranimo in jih s posegi prenove ne uničimo. Vredne ostaline so priložnost in izjemnost, da jih na kreativen način vključimo v projekt prenove. S tem jih ohranjamo in puščamo na voljo tudi prihajajočim generacijam. Projektiranje ponovne uporabe prinaša potencial dodane vrednosti dediščini in je lahko sestavni del projektov regeneracije in reurbanizacije širših območij. (glej tudi Wong, 2017; Lah, L., Seljak, I., Krmelj, T., 2015)

Pomen arhitekturne dediščine kot dela širše urbane strukture je zelo pogosto inspiracija za prenove in adaptacije, ki so praviloma izvedene na način, da se vsaj deloma restavrira originalne dele stavbe, z ali brez dozidav, ki predstavljajo kontrast originalnemu in obstoječemu na stavbi. (Uffelen, 2011: 8)

Ponovna uporaba pa je po drugi strani lahko tudi uničujoča za stavbno dediščino v primeru, da ne upošteva vrednot dediščine. Ponovna uporaba ni zgolj ohranjanje stavbnega ovoja. Stavbno dediščino ali območje je treba razumeti v celotnem obsegu. Ko načrtujemo projekte ponovne uporabe, na primer, industrijske dediščine, si moramo prizadevati tudi za ohranitev dokazov o nekdanjih tehnologijah, materialih, ljudeh in delovnih procesih. Zato terjajo projekti ponovne uporabe stavbne dediščine višjo stopnjo kreativ-

nosti, prilagodljivosti načrtovanja in inovativnosti, kaj ohraniti in kaj spremeniti za dolgoročno upravljanje dediščine. Pri projektu novo načrtovane stavbe ni treba upoštevati vsega navedenega.

Najuspešnejši primeri ponovne uporabe stavbne dediščine so praviloma tisti projekti, ki v največji meri spoštujejo in ohranjajo pomen kulturne dediščine ter ji dodajo 'sodobno plast', ki ji omogoča preživetje, smiselno rabo in ji daje dodano vrednost. V primerih, ko stavba ne more več funkcionirati s svojo prvotno namembnostjo, je prilagojena ponovna uporaba edini način, da se stavbne strukture dediščine ustrezno ohranijo, prezentirajo in se ohrani njihov kulturni pomen. (Australian Government, Department of the Environment and Heritage, 2004: 3)

Nekatere države in njihove institucije že izdelujejo smernice za ustrezno poseganje v stavbno dediščino. Z izdelavo ustreznih meril in usmeritev želijo vnaprej doseči, da bi imeli projekti ponovne uporabe minimalen vpliv na vrednote dediščine. Poglejmo največkrat izpostavljene:

- odvrčanje od "fasadizma" – kar pomeni, da stavbam s prenovo ohranjamo zgolj fasade, ob tem pa odstranimo vse notranje stavbne strukture,
- zahteve v merilih, da so novi posegi v dediščino prepoznavni kot sodobni in ne kot slaba imitacija originalnih zgodovinskih slogov stavbe,
- iskanje novih vsebin/namembnosti stavb, ki so združljive z njihovo izvirno uporabo.

Zelo težko je brez naporov doseči dobro prilagojeno novo uporabo dediščine. Predhodno je treba učinkovito uveljaviti ustrezen proces in spodbuditi medsebojno sodelovanje in udeležbo vseh deležnikov. Ponovna uporaba dediščine mora biti podprta z jasnimi dokumenti, ki usmerjajo razvoj in prihodnjo uporabo dediščine ali njenih območij. Vlogo dediščine je treba načrtovati v zgodnjih fazah priprave prostorskih strategij in načrtov, ki morajo biti podprti s sistemom finančnih spodbud in z normativi. Ob tem so načrti za upravljanje dediščine, konservatorski načrti in študije izvedljivosti projektov ključnega pomena za končni uspeh. (Australian Government, Department of the Environment and Heritage, 2004: 3)

Avstralija je znana kot dežela z življenjsko in zelo praktično oblikovanim odnosom do svoje kulturne in zlasti stavbne dediščine. *Listina iz Burre* (The Burra Charter, 2023) je dokument, ki v Avstraliji odraža razvoj razumevanja teorije in prakse upravljanja s kulturno dediščino. Prva različica listine je bila sprejeta že davnega leta 1979. Listino redno posodablajo na vsakih nekaj let, trenutna različica listine pa je bila sprejeta leta 2013. Na njeni osnovi so načrtno uspeli spodbuditi številne primere prilagojene ponovne rabe stavbne dediščine. Usmeritve iz navedene listine so morda najbolj preprosto in jasno izražena hotenja, ki opredeljujejo doktrino varstva kulturne dediščine v okviru mednarodne organizacije ICOMOS. V Avstraliji so leto 2004 razglasili za leto grajenega okolja. Pozornost so usmerili zlasti na ustrezno ohranjanje stavbne dediščine. S publiciranjem primerov dobrih praks so skušali poudariti in promovirati pomen ponovne uporabe stavbne dediščine kot najbolj trajnostne oblike razvoja, kjer poudarjajo raznolike in vsestranske koristi projektov ponovne uporabe dediščine (The Burra Charter, 2023; glej tudi: Australian Government, Department of the Environment and Heritage, 2004).

Družbene koristi ponovne rabe stavbne dediščine

Ohranjanje in ponovna uporaba stavbnega fonda ima lahko dolgoročne koristi za skupnosti. S prenovo stavbne dediščine ohranjamo znanja, poklice, delovna mesta in ugodno vplivamo na gospodarski razvoj. Ob tem se moramo zavedati, da je kakovostno oblikovano grajeno okolje ključnega pomena tudi za naš življenjski standard in za ohranjanje naravnih virov. Ponovna raba stavb ima izjemno pomembno vlogo pri zagotavljanju trajnostnega razvoja in zmanjševanju ogljičnega odtisa. S prilagojeno ponovno rabo stavb ohranjamo identiteto prostora, videz krajine in njeno privlačnost.

Ponovna uporaba objektov kulturne dediščine v že izoblikovanih stanovanjskih območjih lahko zagotovi skupnostim novo ponudbo stavbnega fonda za stanovanjske in poslovne priložnosti. Dobra lokacija, že izgrajena potrebna infrastruktura, dostopnost in običajno že zagotovljen javni prevoz do že zgrajenih stavb lahko dodatno pritegnejo potencialne investitorje, kar vse skupaj lahko ugodno vpliva na družbeni razvoj.

Ekonomske koristi ponovne rabe stavbne dediščine

Obstajajo številne finančne oziroma makroekonomske raziskave ugodnosti in koristi, ki jih lahko pričakujemo z uveljavljanjem prenove in ponovne uporabe stavbne dediščine (Prim: Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij, 2020). Kot je bilo že poudarjeno, imajo stavbe veliko t. i. vgrajene oziroma sive energije. Prihranek, ki ga lahko pričakujemo v primeru, da se ne odločimo za rušitev, bo iz leta v leto večji, ker se pričakuje, da se bo cena energije v prihodnosti višala. Čeprav še ni natančnih raziskav o tržni vrednosti prenovljenih in ponovno rabljenih stavb, se pričakuje, da bodo tudi tržne vrednosti tovrstnim stavbam zaradi njihove dodane vrednosti v izvirnosti in zgodovinski avtentičnosti v prihodnosti naraščale.

Spodbujanje inovativnosti s ponovno rabo stavbne dediščine

Prenova in ponovna uporaba stavb kulturne dediščine predstavlja resničen izziv za arhitekte in oblikovalce, ki si želijo inovativnih rešitev, saj vedno obstaja več kot samo ena ustrezna rešitev za prenovo objekta. Prenova objekta je vsakokrat odvisna od zastavljenega

cilja, razpoložljivih finančnih sredstev in vseh drugih omejitev. Usklajenost cilja prenove s kulturnim pomenom samega objekta je osnova za dober končni rezultat prenove oziroma za ustrezno rešitev. Projektanti, konservatorji in vsi ostali deležniki v procesu prenove morajo kreativno in ustvarjalno sodelovati pri iskanju ustreznih rešitev, da se lahko razvije in izvede najboljši projekt za stavbo v danih okoliščinah.

Izbrani dosežki in izzivi na področju vzpostavljanja sistema prenove stavbne dediščine v Sloveniji?

V Sloveniji smo bili na dobri poti, da bi cilje, ki si jih v Evropi zastavljamo na začetku 21. stoletja na področju prenove stavbnega fonda, začeli uresničevati že konec 20. stoletja! Pozivi k sistematičnemu in organiziranemu pristopu k prenovi v Sloveniji so bili v stroki izraženi takoj po formiranju nove države.

Prvi in zelo pomemben korak k ciljem uvajanja sistematične prenove stavbnega fonda v novi državi Sloveniji je bil projekt tedanjega Ministrstva za varstvo okolja in urejanje prostora Republike Slovenije v letih 1991 in 1992, ki je financiralo raziskavo z naslovom *Arhitekturne krajine na Slovenskem in glosar sestavin arhitekturne identitete*. Izvajali smo ga na *Inštitutu za arhitekturo in prostor* v okviru Fakultete za arhitekturo Univerze v Ljubljani pod vodstvom profesorja Petra Fistra. Gledano iz današnjega zornega kota je šlo za zelo ambiciozen nacionalni projekt, ki bi z ohranjanjem kontinuitete identitete in raznolikosti slovenskih arhitekturnih krajin, dejansko spodbujal sistematičen pristop k prenovi obstoječega stavbnega fonda. Ne zgolj posameznih izbranih enot kulturne dediščine, temveč stavbnega fonda in naselij kot celote. Ocenjeno je bilo, da je v pretežnem delu Slovenije še vedno ohranjena razpoznavna identiteta arhitekturnih krajin, ki naj ostane vodilo pri vzdrževanju obstoječega stavbnega fonda in gradnji vsega novega. Vzporedno so bile namreč pripravljene tudi usmeritve za vse nove grajene poselitvene strukture v prostoru, ki naj bi upoštevale prepoznane kakovosti, značilnosti in identiteto posameznih arhitekturnih krajin. Eden od pomembnih ciljev projekta je bil, da bi vnaprej zavrli procese in preprečili stanje, da bi celoten prostor Slovenije postal nekakšen 'poligon' novodobnih 'arhitektur', kar se je, žal, skoraj v celoti zgodilo. Pretežni del Slovenije so preplavili koncepti samograditeljstva, nadomestnih gradenj, tipskih pa tudi 'elitnih' arhitektur z miselnostjo, da na svoji parceli lahko gradimo, kar si zaželim. Skratka, mnoga grajena okolja in ambienti so postali z oblikovalskega vidika neusklajene, brezoblične enote – sračja gnezda. Občutek za sooblikovanje javnega prostora in občutek odgovornosti za doseganje skupnih ciljev smo v zadnjih desetletjih v družbi potisnili povsem ob rob. V času ambicioznih prizadevanj za ohranitev identitete grajenega prostora so bili v stroki uvedeni

pojmi »prostorska dediščina«, »arhitekturne krajine« in »vzdrževalna prenova«, pojmi, ki so v današnjem času malodane izginili iz besednjaka arhitektov in urbanistov. Z novimi pojmi je bil takrat poudarjen obstoj kakovostnega sožitja med naravnimi danostmi in grajeno dediščino. Prav to sožitje bi namreč moralo postati nekakšen imperativ za usmerjanje vseh posegov v prostor. Projekt tedanjega ministrstva je bil usklajen tudi z ohranjanjem značilnih krajinskih vzorcev Slovenije. Strokovne osnove za navedeni del projekta je pripravila ekipa na Biotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani pod vodstvom profesorja Janeza Marušiča.

Vzporedno in v podporo osrednjemu projektu so nastale raziskave posameznih avtorjev, ki so sicer bili člani projektne skupine raziskave *Arhitekturne krajine na Slovenskem in glosar sestavin arhitekturne identitete*. Ena izmed takih je raziskava z naslovom *Prenova stavbne dediščine na podeželju – Kras* (Lah, 1994), ki je poleg vseh specifičnosti značilne arhitekturne krajine v Sloveniji med drugim ponudila veliko dokazov o smotrnosti in upravičenosti prenavljanja stavbnega fonda in celotnih naselij. Med drugim je raziskava ponudila natančno določene kriterije, po katerih je mogoče razpoznavati identitetne značilnosti posamezne arhitekturne krajine. Veliko raziskav s tematiko prepoznavanja identitetnih značilnosti arhitekturnih krajin v Sloveniji je kasneje opravila tudi profesorica Živa Deu.

Ker se je vzporedno s projektom 'arhitekturnih krajin' pojavljalo vprašanje, kako v novo formirani državi Sloveniji ustrezno porazdeliti odgovornosti in pristojnosti na področju urejanja prostora, je bila za potrebe tedanjega Ministrstva za varstvo okolja in urejanje prostora Republike Slovenije izdelana raziskava z naslovom *Usmeritve in koncepti za prostorski razvoj države – regij – občin*. Razvojno raziskovalna naloga je ponudila ustrezne organizacijske rešitve na vseh treh ravneh delovanja države in ob tem opozorila na nevarnosti, če upravljanje s prostorom ostane v pristojnosti vseh malih in razdrobljenih občin, ki še danes – po mnenju mnogih strokovnjakov – ne izkazujejo usposobljenosti za ustrezno upravljanje z lastnim prostorom. Mnogi menimo, da bi bila regijska organiziranost in pristojnost, poleg mestnih občin, nujna zlasti pri vprašanjih upravljanja s prostorom. (Likar, D., Lah, L., Koščak, M., Fister, P., & Prosen, A., 1995)

S pomenom in pomembnostjo pridobivanja in uporabe informacij na področju urejanja prostora se je v okviru raziskovalne skupine poglobljeno ukvarjal docent Darko Likar. Svoje uvide in spoznanja je publiciral v delu z naslovom *Arhitekturni postinformacijski sistem: koncepti poseganja v prostor* (2009). Na kompleksna vprašanja upravljanja s prostorom je v raziskavi ponudil ustrezne odgovore, ki na integralen način vzpostavljajo t. i. »arhitekturni informacijski sistem«. Novi predlog sistema je Likar zasnoval na petih bazah, ki naj bi bile povezane v »skupno banko enotnega informacijskega sistema« o prostoru. Zelo napredna ideja, ki je prehitela stvarnost in organizacijske zmožnosti države. V dobi pospešene digitalizacije vseh področij človekovega delovanja se hkrati srečujemo tudi z veliko zmedo z upravljanjem s prostorom v Sloveniji. Publikacija bo v prihodnosti zagotovo pridobivala pomen in aktualnost, če bomo želeli izboljšati sistem upravljanja s prostorom in udeležati *Strategijo prostorskega razvoja Slovenije, Prostorski red Slovenije, Arhitekturno politiko* in druge strateške dokumente države.

Popotresna obnova v Posočju po letu 1998 je temeljila na obnovi in prenovi

Popotresna obnova v Posočju je bila dokaz, da sta obnova in prenova ustrezni obliki pristopa k sanaciji v potresu poškodovanih objektov in infrastrukture. »Potres 12. aprila 1998 ob 12.55 uri z magnitudo 5,6 in intenzitete med VII. in VIII. stopnjo po evropski potresni lestvici je prizadel območja naselij ali njihovih delov v šestnajstih občinah zahodne in severozahodne Slovenije. V njem je bilo poškodovanih 4.055 objektov. Ocenjena skupna popotresna škoda je znašala 37,1 milijona evrov« (Hrovatin, 2009, 3). Strategija pristopa in vsa obnovitvena dela so bila dorečena in organizirana prek Državne tehnične pisarne (DTP) in Ministrstva za okolje in prostor Republike Slovenije. DTP je pričela z delom že 26. maja 1998. Ekonomska upravičenost za obnovo poškodovanih objektov je bila izkazana za pretežni del v potresu poškodovanih objektov. Zgolj za nekaj deset objektov je bila sprejeta odločitev za njihovo rušenje. V Bovcu, na primer, zgolj za pet stanovanjskih objektov (Prim: Hrovatin, 2009, 20). V pretežni meri so bili porušeni gospodarski objekti, za katere lastniki niso izkazovali interesa ali pa so se nahajali na lokacijah, kjer so ogrožali okolico.

V veliki večini primerov je prevladala ocena, da je celovita sanacija objekta finančno ugodnejša od nadomestne novogradnje v enakih funkcionalnih površinah. Skratka, po celoviti presoji možnih pristopov je prenova obstoječega poškodovanega stavbnega fonda dobila absolutno prednost pred nadomeščanjem z novogradnjami. Temeljni cilj popotresne obnove je bila namreč učinkovita sanacija poškodovanih objektov z različnimi sanacijskimi posegi. Poleg tega pa so bili izvedeni številni posegi (dozidave, adaptacije, spremembe namembnosti ...), ki so prispevali k izboljšavam bivalnega standarda in spodbudili vsestranski razvoj v Zgornjem Posočju. Strinjati se je mogoče z oceno, da je bila obnova v Zgornjem Posočju po potresu leta 1998 »uspešna z gradbeno-tehničnega vidika, z vidika celostnega pristopa pa so bile prisotne mnoge pomanjkljivosti, zato razvojna priložnost, ki jo je ponudila popotresna obnova, ni bila izkoriščena v celoti« (Pipan, 2011, 302). Nadalje avtor primerjalnih ocen popotresnih obnov v Italiji in Sloveniji ugotavlja, da gradbeno-tehnični vidik popotresne prenove »spremlja določena mera dvoma, saj je potres leta 2004 razkril nekatere napake oziroma pomanjkljivosti. Pri tem ne gre le za različno tolmačenje potresno varne gradnje, temveč za primere slabe poslovne prakse v obliki načrtovanih in neizvedenih, a kljub temu obračunanih obnovitvenih gradbenih del.« (Pipan, 2011, 302)

V primerjavi s popotresno obnovo po potresu v Breginju v letu 1976 je bil z organizirano obnovo kulturne dediščine narejen velik korak naprej. Pri obnovi nekaterih objektov je bil opazen napredek v upoštevanju identitetnih značilnosti lokalne arhitekture. Spodbudni rezultati se že vrsto let po popotresni obnovi kažejo zlasti v turističnem razvoju celotnega območja. Samokritično in kot spodrsrljaj popotresne obnove poškodovanega stavbnega fonda pa je mogoče oceniti neambiciozno in nezadostno arhitekturno prenovi, zlasti tisti del, ki odločilno prispeva k ohranjanju in razvijanju identitete poseljenega prostora. Zamujena priložnost oziroma napaka je bila, da je ta vidik prenove izpadel iz zakona

in posledično iz programov finančne pomoči. Pripravljenost za solidarnostno pomoč v Sloveniji je bila namreč v tistem času na izjemno visoki ravni in bi vložek v arhitekturni videz območja zagotovo potenciral pozitivne učinke razvojnih investicij in investicij v nove turistične zmogljivosti.

Prenova večstanovanjskih objektov terja model celovitosti

Novi stanovanjski zakon iz leta 1991 je revolucionarno posegel v družbena razmerja. Velika večina stanovalcev, ki so bili v tistem času najemniki v družbenih stanovanjih, je stanovanja lahko odkupila v skladu z zakonom po smešno nizki ceni. Ena od posledic nedomišljenosti na novo in na hitro sprejetega zakona je bilo med drugim pospešeno propadanje slabo vzdrževanih večstanovanjskih objektov. Stihijska stanovanjska politika z upravljanjem lastniško razdrobljenih večstanovanjskih objektov traja že več kot štiri desetletja! Zbrana sredstva v rezervnih skladih so nezadosten vir za financiranje celovitih prenov. Zgolj v letih med 1946 in 1990 je bilo v Sloveniji zgrajenih več kot 194.000 stanovanjskih enot v večstanovanjskih stavbah, ki še vedno predstavljajo več kot 38 % celotnega stanovanjskega fonda v Sloveniji (Pahor, 2014, 53–55). Prav navedeni fond je najbolj energetsko potraten del stavbnega fonda v Sloveniji. V treh desetletjih po revolucionarnem posegu v družbena razmerja s privatizacijo najemniških stanovanj v Sloveniji še vedno nismo izoblikovali modela, ki bi zagotavljal dolgoročno učinkovito upravljanje z večstanovanjskimi objekti in njihovo celovito prenovo, ki bi bila dolgoročno ustrezna in trajnostna.

Tudi aktualna *Dolgoročna strategija energetske prenove stavb do leta 2050* (Stegnar, et. al. 2020) problematike prenove večstanovanjskih objektov ne razrešuje na zadovoljiv način. Mnogi menimo, da je strategija pretirano usmerjena v parcialne rešitve – v t. i. parcialne prenove objektov, ki so usmerjene zlasti v energetske sanacije objektov. Energetska prenova pa je praviloma lahko le eden izmed vidikov in ciljev celovite prenove. Projekti energetske obnove zgradb imajo preozko zastavljene cilje s parcialnimi ukrepi, ki razrešujejo le enega od problemov ohranjanja objektov. Že terminološka opredelitev v okviru strategije pa govori o t. i. »širši prenovi«, ki naj bi vključevala tudi druge vidike prenove (na primer protipotresni, požarni, protipoplavni vidik, dvig bivalnega standarda, izboljšanje izrabe površin ter dostopnosti za gibalno ovirane). Celovita prenova mora namreč družbi in lastnikom večstanovanjskih objektov praviloma prinesiti vsestranske koristi in vse deležnike med seboj povezati na isti osnovi.

Prav te poudarke prinaša že v letu 2014 izdelana disertacija Maše Pahor v obliki predlaganega modela trajnostne prenove. S sistemsko vodeno celovito prenovo zastarelih, marsikdaj slabo funkcionalnih, dotrajanih in energetsko potratno zgrajenih večstanovanj-

skih objektov je mogoče pretežni del navedenih objektov upravičeno prenoviti na način, ki bo pripomogel k dvigu bivalnega standarda za njihove uporabnike in obenem upošteval načela trajnostnega razvoja. Model prenove mora na ustrezen in učinkovit način povezati vse tiste deležnike, ki lahko omogočijo tovrstni proces. Namreč, le z vzpostavitvijo ustreznega institucionalnega okvira je mogoče dolgoročno zagotoviti celovito in sistemsko vodenno prenovo lastniško razdrobljenih večstanovanjskih stavb v okviru nacionalnega stanovanjskega programa. Z uvedbo modela trajnostne prenove, prilagojenega dejanskemu lastniškemu stanju v Sloveniji, je sočasno mogoče doseči ugodne socialne, gospodarske in okoljevarstvene učinke ter odločilno pripomoči k ustrezni reurbanizaciji mestnega okolja. (Prim: Pahor, 2014)

V Evropski uniji smo se z *Direktivo 2012/27/EU* zavezali k pripravi dolgoročne strategije za spodbujanje naložb v prenovo nacionalnega fonda – tako javnih kot zasebnih stanovanjskih in poslovnih stavb. Glede na prednostno obravnavo doseganja podnebno-energetskih ciljev v slovenskem in širšem evropskem prostoru, bi obveza po energetski sanaciji stavbnega fonda lahko služila kot vzvod za izvajanje celovitih, trajnostnih prenov večstanovanjskih objektov z upoštevanjem vseh primarnih ciljev trajnostne prenove, ne zgolj energetskih! Po zgledu oblikovanja institucionalnih okvirjev in zavzemanj za doseganje energijske učinkovitosti večstanovanjskega stavbnega fonda bi bilo tovrstno sistemsko usmerjanje mogoče razširiti tudi na ostala področja trajnostne prenove večstanovanjskih objektov.

Financiranje projektov na področju nepremične kulturne dediščine s pomočjo javnih razpisov ni zadovoljiva in dolgoročno vzdržna sistemska rešitev

Ohranjanje stavb, ki imajo status nepremične kulturne dediščine, je v javnem interesu. Zaradi varstvenih režimov in drugih omejitev pa je njihovo vzdrževanje in prenavljanje največkrat zahtevnejše in cenovno dražje od drugih stavb.

Sistem financiranja projektov na področju nepremične kulturne dediščine s pomočjo cikličnih javnih razpisov, ki ga imamo že desetletja vpeljanega v Sloveniji, ne omogoča kontinuiranega izvajanje projektov ohranjanja in oživljanja kulturnih spomenikov. Uveljavljeni sistem ni dobra sistemska rešitev.² Obnova posameznega spomenika je zaradi limitiranih sredstev, ki jih upravičenec lahko prejme na javnem razpisu, praviloma časovno

¹ Do poenotenega stališča in predloga izhodišč nove sistemske rešitve na področju financiranja projektov nepremične kulturne dediščine je prišla Strokovna komisija za nepremično kulturno dediščino pri Ministrstvu za kulturo, Republike Slovenije v mandatnem obdobju 2019–2022 v sestavi Lucija Močnik Ramovš, Svjetlana Kurelac, Ljubo Lah, Tomaž Golob, Mija Ogrin.

preveč razpotegnjena in nejasna: vsako drugo leto upravičenci – nekateri so kar stalni – upajo, da bodo pridobili javna sredstva sofinanciranja za svoje nikdar dokončane »velike« projekte: Štanjel, Žužemberk, Lemberg, Žiče, ... V tovrstnih primerih lahko le upamo, da bodo vložena javna finančna sredstva razpisov dala svoj učinek v zelo oddaljeni prihodnosti. Do takrat bodo imeli finančni vložki javnih sredstev sorazmerno majhen učinek v javno korist.

Javni razpisi z omejevanjem oziroma limitiranjem višine finančnih sredstev upravičencem (npr. do 200.000 evrov) večinoma spodbujajo parcialne in nezaključene projekte na področju prenove nepremične kulturne dediščine. To je v nasprotju z elementarno logiko racionalnosti investicij in v nasprotju s priporočili mednarodnih dokumentov na področju varstva dediščin: projekti prenove morajo biti celoviti, integralni, zajeti morajo celoto dediščine, biti trajnostno in dolgoročno naravnani. Dosedanji razpisi so v pretežni meri negacija tovrstnih prizadevanj. Sistem financiranja bi moral spodbujati pristope k prenovam nepremične kulturne dediščine na način, ki se je zgodil nedavno, na primer, s prenovo Švicarije ali Vile Zlatica v Ljubljani. Seveda je v obeh primerih šlo za javna sredstva in za investiciji izven sistema javnega razpisa in z mnogo višjimi zneski. Slednje omogoča, da spomenik hitreje »zaživi«, je v uporabi in na ta način začne takoj vračati vložke v javno korist.

Javni razpisi ne zagotavljajo enakovrednega položaja pri pridobivanju sredstev oziroma podpore vsem lastnikom nepremične kulturne dediščine. Na razpisih povprečno 60 % prijaviteljev ni uspešnih in ne prejme finančne podpore za svoje projekte. Neuspeh na razpisu zelo negativno in destimulativno vpliva na vse neizbrane upravičence (prijavitelje – lastnike nepremične kulturne dediščine) in meče slabo luč na celoten sistem varstva nepremične kulturne dediščine.

Velik delež zavrženih vlog predstavlja enormne izgube časa in energije s pripravo in obdelavo vlog. Posledično je mogoče ugotoviti, da gre približno 60 odstotkov porabljene energije in časa vseh udeležencev javnega razpisa tako rekoč v nič: gre za porabo časa in energije neuspešnih prijaviteljev, ki pripravljajo vloge, potencialnih izvajalcev, ki pripravljajo ponudbe, popise del in predračune, delo sodelavcev na enotah ZVKDS, ki predhodno preverjajo njihovo ustreznost, delavcev na Ministrstvu za kulturo in v končni fazi tudi članic in članov strokovne komisije za nepremično kulturno dediščino. Velik del udeleženi v javne razpise so javni uslužbenci, ki so prav tako plačani iz javnih financ. Tudi iz navedenega vidika javni razpisi niso racionalna oziroma optimalna sistemska rešitev.

Tudi nadzor nad porabo dodeljenih sredstev je pomanjkljiv. Razpisi nimajo podanih smernic (vsaj v obliki okvirnih cenikov), s katerimi bi bile določene vrednosti posameznih postavk iz popisov del. Predračuni so v mnogih primerih, v naglici nastajanja, evidentno in pretirano napihnjeni, običajni gradbeni nadzor, v skladu z določili *ZGO-1*, pa se v interesu dodeljevalca javnih sredstev ne izvaja.

Kako torej odpraviti številne sistemske pomanjkljivosti financiranja projektov na področju nepremične kulturne dediščine s pomočjo javnih razpisov?

Nova sistemska rešitev bi morala temeljiti na izhodišču, da so vsi upravičenci v enakovrednem položaju in lahko računajo na podporo, subvencijo države (ali lokalnih skup-

nosti), ko pripravijo ustrezen projekt in zagotovijo svoj delež sredstev financiranja. Glede na število upravičencev se tudi v predlaganem novem sistemu ni mogoče povsem izogniti čakalnim vrstam na podoben način, kot to velja, na primer, v zdravstvu. Ogroženo stavbno dediščino je mogoče na nek način primerjati s pacienti. Ali si lahko predstavljamo situacijo, ko bi pacienti/zavarovanci morali kandidirati na razpisu za javna sredstva, ko bi želeli različna zdravljenja?

Predlagano je bilo, da se na državni ravni formirata dva sklada, ki se polnita po sistemu spomeniške rente, kot je to dobra praksa na Hrvaškem, ali po sistemu katere druge oblike, ki so uveljavljene v razvitih deželah Evrope, na primer Nemčije, Avstrije, Belgije, Velike Britanije.

Predlagano je bilo formiranje *Sklada za interventne posege*. Sredstva sklada bi se uporabila na interventen način v primerih, ko je dediščina neposredno ogrožena in se na tak način prepreči njeno pospešeno propadanje ali uničenje. Gre za *ad hoc* projekte oziroma investicije, na primer, v prekrivanje streh, sanacijo opornih zidov, ki jim grozi porušitev, urejanje začasnega odvodnjavanja oziroma drenažnih sistemov, skratka za raznovrstne nujne posege, s katerimi se prepreči propad oziroma uničenje ogrožene dediščine.

Ob navedenem skladu bi morali formirati tudi *Sklad za celovite projekte prenov*, s pomočjo katerega bi se zagotavljala celovita prenova in ustrezna prilagojena ponovna raba opuščene stavbne dediščine. Predloženi projekti prijaviteljev bi morali poleg vsega ostalega izkazovati celovitost in trajnostno naravnost. Vloga strokovnih komisij bi bila zlasti v usmerjanju in ocenjevanju ustreznosti projekta ter v določanju deleža sofinanciranja glede na vrsto in pomembnost spomenika ter lastnosti načrtovanih posegov. Skratka, izoblikovati bi morali nekakšen »katalog« oziroma »standarde«, morda po zgledu avstrijske *Agencije za spomenike*, z limitiranimi zneski za opravila in dela, s katerimi se ohranjajo lastnosti in strukturni elementi spomenikov. Iz »kataloga« bi bil vnaprej razviden delež sofinanciranja posameznih del, na katerega lahko prijavitelj računa. Če se na objektu stavbne dediščine, na primer, obnavlja fresko ali se vgrajuje novo predelno steno, bi morala obstajati bistvena razlika v obsegu sofinanciranja.

Na kakšen način naj bi *Sklad za celovite projekte prenov* deloval v praksi? Ko bi prijavitelj pripravil ustrezen projekt, ga uskladil s strokovno komisijo in zagotovil svoj delež investicije, bi se lahko postavil v vrsto za sofinanciranje iz sklada javnih sredstev. Naloga države (ali lokalne skupnosti, če bi šlo za njen sklad) pa bi bila, da bi promptno zagotavljala svoj delež subvencioniranja investicije. V ožjih strokovnih krogih obstaja ocena, da bi v sedanjih okoliščinah intenzitete prijavljanja projektov – s skladom pribl. 16 do 20 milijonov na letni ravni – lahko pokrili vse pobude prijaviteljev oziroma lastnikov kulturnih spomenikov. Torej, ne gre za nekaj izjemnega in finančno neobvladljivega. Gre za reorganizacijo oziroma manjšo reformo vseh aktivnosti na področju izvajanja projektov na nepremični kulturni dediščini.

Z uvedbo novega sistema financiranja projektov na področju nepremične kulturne dediščine ne bi odpravili zgolj številnih neracionalnosti in pomanjkljivosti sistema, temveč bi prispevali k hitrejšemu doseganju mnogih drugih ciljev *Evropske strategije kulturne dediščine za 21. stoletje*. Dobre prakse v razvitih okoljih obstajajo in jih je mogoče prenesti

tudi v Slovenijo. Potrebna je le temeljita analiza dosedanjega sistema, oblikovanje novega, učinkovitejšega sistema in politična volja za doseg sprememb.

Za potrebe delovanja novega sistema financiranja je nujno, da država na nacionalni ravni s svojim javnim zavodom ZVKDS vzpostavi dva seznama: prioritetni seznam ogrožene kulturne dediščine in prioritetni seznam pomembne kulturne dediščine po zvrsteh. Oba seznama sta nujna v luči vrednotenja pomena dediščine in posledično pri vrednotenju obsega subvencioniranja projektov.

Zaključek

Skrajni čas je, da korenito reformiramo naš odnos do stavbne dediščine in upravljanja s prostorom! Evropska komisija je že v začetku leta 2021 sprožila pobudo *Novi evropski Bauhaus*, ki jo je predsednica Ursula von der Leyen napovedala že septembra 2020 v svojem govoru o stanju v EU. Med drugim je poudarila: »Želim si, da bi pobuda *NextGenerationEU* sprožila evropski val prenove in da bi naša Unija postala vodilna sila v krožnem gospodarstvu. Vendar to ni le okoljski ali gospodarski projekt, temveč mora biti nov kulturni projekt za Evropo. Vsako gibanje ima svojo prepoznavno obliko in posebno vzdušje. Tudi naši sistemski spremembi moramo dati poseben estetski značaj, da se bo njen slog ujemal s trajnostjo. Zato bomo ustanovili Novi evropski Bauhaus – prostor, kjer bodo v ta namen skupaj delovali arhitekti, umetniki, študenti, inženirji, oblikovalci.« (Govor predsednice Ursule von der Leyen o stanju v Uniji ..., 2020)

Skrajni čas je, da državne institucije močno okrepijo delovanje v duhu aktualnih dokumentov, ki povezujejo »prispevek kulturne dediščine z vsemi ključnimi področji *Evropskega zelenega dogovora*, vključno s čisto energijo, krožnim gospodarstvom, valom prenove, pametno mobilnostjo, od vil do vilic, zelenimi financami in pravičnim prehodom, raziskavami in inovacijami, izobraževanjem in usposabljanjem. Eden takih je *European Cultural Heritage Green Paper (2021)*, ki predlaga vrsto konkretnih priporočil tako za oblikovalce politike kot za deležnike kulturne dediščine« (Europa Nostra - Putting Europe's shared heritage at the heart of the European Green Deal, 2021). Evropska unija nam iz svojih skladov permanentno nudi (oziroma vrača) dovolj finančnih sredstev, da izvedemo projekte, ki sledijo skupno zastavljenim ciljem v Evropski uniji. Širša uveljavitev prenove stavbne dediščine terja delovanje in usklajene aktivnosti na zelo različnih frontah. Na nekaterih frontah smo bili v preteklosti dokaj uspešni, na večini njih pa je še veliko možnosti za korenite izboljšave in reforme.

Skrajni čas je, da reformiramo sistem financiranja projektov na področju nepremične kulturne dediščine s pomočjo cikličnih javnih razpisov in ga zamenjamo z bolj pravičnim, učinkovitim in trajnim sistemom.

Skrajni čas je, da v Sloveniji razumemo širši kontekst prizadevanj za uveljavitev pre-nove stavb v okviru pobude *Val prenove za Evropo*. Ključnih problemov ne moremo rešiti zgolj s pospešeno in množično gradnjo novih stanovanj v urbanih središčih. Vzporedno se mora zgoditi tudi decentralizacija države in zaživeti morajo pobude o skladnem regionalnem razvoju Slovenije. Prenova in varstvo nepremične stavbne dediščine je v javno korist. Tako v središču države kot tudi na njenem obrobju. Stavbna dediščina ne predstavlja zgolj njene materialne vrednosti. Javno korist je mogoče razumeti še v drugih pomenih: gospodarskem, kulturnem, vzgojnem, razvojnem, simbolnem, identitetnem itd. Ohranjena kulturna dediščina je zato eden od nosilcev trajnostne družbe, saj gradi nacionalno pripadnost in krepi naš občutek za prostor, ustvarja ugodne razmere za gospodarsko blaginjo v družbi, prispeva k varstvu okolja, dejavno ustvarja družbene vezi ter prispeva k zdravju in blaginji vseh. Zagotavljanje rabe ali vzpostavitev ponovne rabe stavbne dediščine je ključna sestavina različnih modelov revitalizacije in razvoja kulturne dediščine (Prim: Obad-Ščitaroci, 2017). Trajnostni razvoj ostaja že dolgo časa imperativ večine naprednih družb v iskanju ustreznega modela razvoja. Napredne družbe želijo uravnotežiti in med seboj uskladiti 'zdravje okolja' na eni strani in rast gospodarstva na drugi strani. Prizadevanji sta si v svojem elementarnem bistvu nasprotujoči in se načeloma izključujeta. Zato je v tem kontekstu ohranjanje stavbne dediščine ključni vir uravnoteženega razvoja. Je kazalnik kakovosti življenjskega okolja in pomemben del lokalne, regionalne, nacionalne in evropske identitete.

Literatura in viri

2022 Global Status Report for Buildings and Construction (2022), United Nations Environmental programme, <https://www.unep.org/resources/publication/2022-global-status-report-buildings-and-construction> (27.1.2023).

Adaptive Reuse, Preserving our past, building our future (2004): Australian Government, Department of the Environment and Heritage, Canberra, Commonwealth of Australia.

Australian Government, Department of the Environment and Heritage (2004): Adaptive re-use, preserving our past, building our future. Canberra, Commonwealth of Australia.

Ažman Momirski, L.: Negotiating dynamic variables in the urban regeneration process: case study of the degraded Kranj railway station area, „Prostor“, 26 (1/55): 158–159, Zagreb, 2018.

Burra Charter & Practice Notes (2023), <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/> (5. 3. 2023).

EPA - United States Environmental Protection Agency (2023), <https://www.epa.gov/energy/greenhouse-gas-equivalencies-calculator> (3. 3. 2023).

Europa Nostra - Putting Europe's shared heritage at the heart of the European Green Deal (2021), <https://www.europanostra.org/putting-europes-shared-heritage-at-the-heart-of-the-european-green-deal/> (9. 3. 2023).

Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje: Priporočila Odbora ministrov za države članice CM/Rec (2017), https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/Strategija_21_SvetEvrope_2017-06-11.pdf (23. 1. 2023).

- European Cultural Heritage Green Paper 2021, https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2552/1/2021_European%20Heritage%20Green%20Paper_full%20paper.pdf (10.3. 2023).
- Fabiani, M.: *Akma, duša sveta*; prevedel Teo Šinkovec. Štanjel: Ustanova Maks Fabiani, 1999.
- Fister, P.: *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. (Boh-Pečnik N, Debevec L, Deu Ž, Kavčič M, Lah L, eds.). Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije, Zavod Republike Slovenije za prostorsko planiranje, 1993.
- Govor predsednice Ursule von der Leyen o stanju v Uniji na plenarnem zasedanju Evropskega parlamenta - 16. 9. 2020, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/sl/SPEECH_20_1655 (9. 3.2023).
- Hrovatin, A.; Končno poročilo o izvedbi popotresne obnove objektov v Posočju, poškodovanih v potresu leta 1998 (p. 1 zv. (loč. pag)). Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije, Državna tehnična pisarna Bovec – Kobarid, 2009.
- Lah, L.: *Prenova stavbne dediščine na podeželju, Kras* (Vol. 10). Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1994.
- Lah, L.; Seljak, I.; Krmelj, T.: *Re-use: a fundamental principle in the strategy of preserving heritage*, v: International Scientific Conference Cultural Heritage - Possibilities for Spatial and Economic Development - proceedings, Zagreb, Croatia, 22–23 October, 2015: 198–203.
- Level – The Authority on sustainable building, 2023: <https://www.level.org.nz/material-use/embodied-energy/> (23. 1. 2023).
- Likar, D.: *Arhitekturni postinformacijski sistem: koncepti poseganja v prostor*. Ad Pirum, Logatec, 2009.
- Likar, D., Lah, L., Koščak, M., Fister, P., & Prosen, A.: Usmeritve in koncepti za prostorski razvoj države - regij - občin: razvojno raziskovalna naloga: zaključno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 1995.
- Meurs, P.; Steenhuis, M.: *Reuse, redevelop and design: how the Dutch deal with heritage*. Rotterdam: Nai010 uitgevers, 2017.
- Obad-Šćitaroci, M. (Ed.): Znanstveni kolokvij Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa: multidisciplinarni dijalog: zbornik radova. Arhitektonski fakultet, 2017.
- http://www.arhitekt.unizg.hr/znanost/HERU/diseminacija/Diseminacija%20projekta%20i%20rezultata/HERU-zbornik_2017.pdf
- Pahor, M.: *Model trajnostne prenove večstanovanjskih objektov, zgrajenih med letoma 1946 in 1990 v Sloveniji = Sustainable renovation model for multi-apartment buildings, built during the years 1946 and 1990 in Slovenia*: doktorska disertacija [M. Pahor], 2014.
- Pipan, P.: *Primerjava popotresne obnove v Italiji in Sloveniji po potresih v Zgornjem Posočju in Furlaniji*: doktorska disertacija [P. Pipan], 2011. <http://share.upr.si/fhs/PUBLIC/doktorske/Pipan-Primoz.pdf>.
- Priporočilo komisije (EU) 2019/786 z dne 8. maja 2019 o prenovi stavb, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019H0786&from=PT> (23. 1. 2023).
- Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij [Elektronski vir]: na poti k celostnemu pristopu do kulturne dediščine za Evropo: Bruselj, 22.7.2014 COM (2014) 477 final, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9ca4428b-1194-11e4-a7d0-01aa75ed71a1/language-sl/format-PDF/source-123622530> (22. 1. 2023).
- Sporočilo komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru regij [Elektronski vir]: Val prenove za Evropo – ekologizacija stavb, ustvarjanje delovnih mest, izboljšanje življenj: Bruselj, 14. 10. 2020, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX:52020DC0662> (22. 1. 2023).
- Stegnar, G., Lah, P., Staničić, D., Petelin-Visočnik, B., Trstenjak, K., Merše, S., Šijanec-Zavrl, M., Tomšič, M., Gjerkeš, H., Zupančič, L., Švigelj, M., & Cirman, A.: *Dolgoročna strategija energetske prenove stavb do leta 2050*. Ljubljana: Institut "Jožef Stefan", Center za energetska učinkovitost: Ekonomska fakulteta, Center poslovne odličnosti; Gradbeni inštitut ZRMK, 2020.
- Uffelen, van C.: *Re-Use Architecture*. Berlin: Braun Publishing AG, 2011.
- Wong, L.: *Adaptive reuse: extending the lives of buildings*. Basel: Birkhäuser, 2016.

Povzetek

Prenova stavbe dediščine pridobiva v Evropi novo vlogo in način dojemanja. Številni aktualni dokumenti mednarodnih organizacij – v zadnjem obdobju tudi sporočila Evropske komisije – pozivajo k spremenjenim politikam do kulturne dediščine in zlasti h krepitvi prenove stavb za doseganje podnebne nevtralnosti in ciljev okrevanja. Stavbne dediščine ne ohranjamo zgolj zaradi njenega kulturnega pomena, temveč v dediščini prepoznavamo vsestransko gospodarsko vrednost. Prenova stavb prispeva k varstvu okolja, je delovno intenzivna dejavnost, ki ustvarja delovna mesta in naložbe. Z ohranjanjem stavb v uporabi in s projekti ponovne uporabe stavb ohranjamo sivo energijo, kar daje projektom prenove in projektom prilagojene ponovne rabe večjo okoljsko trajnost v primerjavi s projekti izgradnje povsem novih stavb. Ohranjena kulturna dediščina je zato eden od nosilcev trajnostne družbe, nacionalne pripadnosti in ustvarja ugodne razmere za gospodarsko blaginjo v družbi. V Sloveniji smo bili na dobri poti, da bi cilje, ki si jih v Evropi zastavljamo na začetku 21. stoletja na področju prenove stavbnega fonda, začeli uresničevati že konec 20. stoletja.

Ključne besede

prenova, stavbna dediščina, prilagojena ponovna raba, siva energija, financiranje projektov stavbne dediščine, arhitekturne krajine Slovenije, popotresna obnova v Posočju

Summary

The renovation of a heritage building is gaining a new role and being perceived in a new way in Europe. Many current documents of international organizations – in recent years from the European Commission – call for changes in policies towards cultural heritage and especially for supporting the renovation of buildings in order to achieve climate neutrality and recovery goals. We preserve the building heritage not only because of its cultural significance, but also because we recognize the all-round economic value of the heritage. Renovation of buildings contributes to environmental protection and is also a labor-intensive activity that creates jobs and investment. By keeping buildings in use and through building reuse projects, we conserve embodied energy, which gives renovation projects and adapted reuse projects greater environmental sustainability compared to building projects involving completely new construction. A preserved cultural heritage therefore contributes to a sustainable society, national identity and the creation of favorable conditions for the economic prosperity of society. In the field of renovation of the building stock, Slovenia at the end of the 20th century was already well on the way to achieving the goals set in Europe at the beginning of the 21st century.

Keywords

renovation, building heritage, adaptive reuse, embodied energy, financing of built heritage projects, architectural landscape of Slovenia, post-earthquake reconstruction in the Soča Valley

Pomen ohranjanja in raziskav historičnih materialov pri prenovi in interpretaciji zgodovinskih objektov

Mateja Golež

Prispevek podaja pregled rezultatov raziskav objektov kulturne dediščine, ki jih je v preteklosti izvajal Zavod za gradbeništvo Slovenije (ZAG). Rezultati kažejo, da lahko v ohranjenih historičnih materialih z najsodobnejšo raziskovalno opremo opredelimo njihove osnovne sestavine ter pridobimo ustrezna znanja za razvoj nadomestnih materialov tudi s prepoznavanjem mojstrskih znanj o njihovi tehnologiji priprave, kakor tudi to, da lahko z znanstveno-umetniškimi rezultati raziskav prispevamo k interpretaciji dediščine na način, da so dediščinske vsebine zanimive širši javnosti.

Uvod

Prostor, arhitektura in lokalni gradbeni materiali so bili pri oblikovanju grajenega prostora v zgodovini neločljivo povezani vse do iznajdbe in patentiranja portlandskega cementa, ki ga lahko štejemo za prvi globalni gradbeni material. Tehnologija žganja cementnega klinkerja, ki se je od 19. stol. naprej širila po vsem svetu, je namreč prispevala h gradnji betonskih sosek, ki danes omogočajo, da lahko na zelo majhni površini sobiva na milijone ljudi ali da s spomočjo zajetnega kapitala v kratkem času zrastejo sodobna mesta v na videz nenaseljivih območjih, kot so puščave, skrajno hladna območja in celo vodne površine (Gligić, D., 2011).

Odmik od globalizacije današnjega gradbenega sektorja, ki izrazito zmanjšuje kulturno raznolikost zlasti z gradnjo tipskih trgovsko-poslovnih con, pa zagotovo predstavlja sprehod skozi ohranjene kulturne plasti, ki nosijo zgodovinski zapis tudi o tem, da je identiteta grajenega prostora prepoznavna iz ohranjenih gradbenih materialov, ki so po eni strani odraz razpoložljivih naravnih virov oz. geološkega zaledja prostora, po drugi strani pa odraz mojstrskih tehnologij njihove priprave za vgradnjo. Kot kulturne plasti so v tem kontekstu mišljene tako arheološke ostaline in podzemne arhitekture, kakor tudi še ohranjena zgodovinska jedra mest, trgov in vasi, ki so neprecenljivi arhivi za raziskavo gradbenih materialov in tradicionalnih graditeljskih tehnik. Do sedaj opravljene raziskave historičnih gradbenih materialov, ki potekajo na Zavodu za gradbeništvo Slovenije, namreč kažejo na njihovo izjemno heterogenost, ki jo pripisujemo raznoliki lokalni kamninski sestavi, različnim mojstrskim znanjem, kakor tudi različnemu socialnemu statusu lastnikov objektov.

V prispevku je podan pregled izbranih vrst historičnih gradbenih materialov, označene so osnovne sestavine kamna, apnenih ometov z dodatki slame, apneno-mavčnih materialov in historičnih betonov, pri čemer je bila za raziskave uporabljena najsodobnejša raziskovalna oprema, od optične do elektronske mikroskopije, ramanske mikrospektroskopije, CT mikrotomografije z AVIZO obdelavo podatkov in tudi analiza DNK-ja slame. Za interpretacijo rezultatov so bile uporabljene primerjalne interpretacijske tehnike, vključno s statistično analizo podatkov, ki omogoča natančnejšo časovno opredelitev faz gradnje historičnega objekta.

Podane so ugotovitve o tehnologiji priprave historičnih materialov, postopki za njihovo recikliranje ter ponovno vgradnjo v objekte, ki se prenavljajo, kakor tudi odpornost na požar za omete z dodatkom slame, v primeru, da so vgrajeni v lesene objekte. Na ta način vpeljujemo v prenovu historičnih objektov princip trajnostne prenove in krožnega gospodarstva, ki je pomembno zaradi dveh ugotovitev – prvič – z recikliranjem historičnega materiala se v novem materialu ohranja historični zapis originalnega materiala in drugič – s ponovno uporabo historičnih materialov vplivamo na zmanjšanje proizvodnje ter porabo naravnih virov, zlasti kamenega agregata. Zajeti in predstavljeni so rezultati recikliranega apnenega ometa, kakor tudi recikliranje odpadnih betonskih strešnikov. Kot primer dobre prakse prenove kamnitih členov je predstavljena njihova prenova z avtohtonim

kamnom kot primer, kjer je bilo potrebno v ta namen oživiti opuščeni kamnolom v Strtenici. S prav posebnimi izzivi prenove objektov se srečujemo v morskih okoljih, kjer je močan vpliv kristalizacije soli na obstojnostne lastnosti vgrajenih materialov, k čemur dodatno prispevajo občasne poplave objektov na obali, kakor tudi neprimerno urejanje obalnega pasu, ki je v neposrednem stiku z zgradbami.

Izbrani primeri opredelitve historičnih gradbenih materialov

Raznolikost izbranih historičnih materialov izvira iz raznolikosti obravnavanih objektov, ki sodijo v čas romanike in gotike do baroka v primeru Žičke kartuzije, baročnega dvorca Novo Celje, baročne cerkve Marije Zdravja v Piranu, v čas 19. in 20. stoletja v primeru Stegenškove domačije in domačije v Strtenici, ter v obdobje modernizma, ki je obravnavano v okviru Laboratorija za raziskave arhitekturne dediščine 20. stoletja. Vključeno je tudi opredeljevanje odpadnih betonskih strešnikov iz okolice Laškega kot primer odpadne betonske kritine, eternita, ki ga je možno reciklirati in ponovno uporabiti za prenove historičnih objektov 20. stoletja, kakor tudi oživljanje rudarske dediščine v polimineralnem rudniku Sitarjevec v Litiji.

Žička kartuzija

Ostaline samostanskega kompleksa Žička kartuzija se v zadnjem desetletju intenzivno prenavljajo in postajajo prepoznavna dediščinska turistična destinacija (Golež, M., 2019). K novi podobi izrazito prispeva namestitev strehe na ruševine cerkve sv. Janeza Krstnika, ki je moderno zasnovana na način, da je polovica strehe statična, polovica pa se premika, odvisno od vremena med izvedbo prireditev, kar pa močno odstopa od vedute ruševin iz časa pred namestitvijo nove strehe.

Raziskava stavbnega tkiva slabo ohranjenih zunanjih in notranjih ometov ruševin cerkve sv. Janeza Krstnika je primer, ki dokazuje, da lahko stavbni razvoj natančneje interpretiramo s pomočjo multivariantne statistične analize vrednotenja rezultatov kemijskih analiz ometov takrat, kadar so ti ometi po sestavi – kljub različnim zgodovinskim obdobjem, na podlagi analiz, opravljenih z različnimi mikroskopskimi tehnikami, navidežno enaki. Na vzorcih ometov z južne fasade je bila z metodo glavnih komponent (PCA) in klasterško analizo (cluster analysis) določena meja med pozidavo iz časa romanike in gotike, ki je omogočila natančnejšo interpretacijo stavbnega razvoja gradnje cerkve (Badovinac B., 2009, Golež, M., Hladnik, A., 2013) (Slika 2). Presenetljivo je, da se receptura ometov, ki so jo poznali prvi graditelji cerkve v romaniki, tudi v gotiki ni spremenila.

: Pogled na kartuzijo pred namestitvijo pomične strehe | foto: arhiv ZVKDS OE Celje

V obeh časovnih obdobjih so za pripravo apnenih malt namreč posegli po lokalnem dolomitnem agregatu in agregatu, ki predstavlja dolomitno brečo, kot vezivo pa je bilo uporabljeno kalcitno apno in kalcitno apno obogateno z magnezijem.

Dvorec Novo Celje

Dvorec Novo Celje je najbolj reprezentančen baročni dvorec v Sloveniji, ki je bil zgrajen med leti 1756 in 1764 po naročilu Antona, državnega grofa Geisrucka (Weigl, I. 2003). Mogočna zgradba je postavljena v ravnini sredi parka v Dobriši vasi, južno od ceste Celje–Žalec.

Znani baročni mojstri Matija Persky, Veit Koniger, Anton Lerchinger in Jožef Caspian so ga zasnovali kot tlorisno simetrično stavbo s štirimi etažami: pritličje, mezzanin, piano nobile in zgornji mezzanin. Skozi glavni vhod vstopamo v dve etaži visoko avlo, od koder se po s štukaturami bogato okrašenem stopnišču mimo mezzanina povzpemo v piano nobile, v svečano dvorano (Stopar, I. 1998).

: Južna fasada dvorca Novo Celje | foto: Arhiv ZAG

Dvorec Novo Celje je bil v preteklosti vključen v raziskave materialov tako na področju opredeljevanja kamna, kakor tudi zunanjih in notranjih ometov (Dobnikar, M., et al., 2007). Kar na objektu najbolj preseneča, je ugotovitev, da je fasadni barvni sloj iz baroka sestavljen iz mešanice apna in mavca, ki ji je dodan oker. Glede na predhodne konservatorsko-restavratorske izkušnje je na zunanjem ovoju zgradb, ki vsebujejo apno, največkrat prisotna sadra kot posledica reakcije kislega dežja z apnenim vezivom, restavratorski postopki naj bi zato sanirali materiale na način, da se topni kalcijev sulfat stabilizira z netopnim barijevim sulfatom. V dvorcu Novo Celje pa so bile z mikrostrukturnimi, izotopskimi in termičnimi analizami vzorcev barvnega sloja fasade izključene možnosti antropogenega izvora kristalizacije sadre. Dokazano je bilo, da je bila za pripravo originalne apneno-mavčne suspenzije uporabljena naravna sadra, kar pomeni, da restavratorski poseg za njeno stabilizacijo v netopno obliko barijevega sulfata ni potreben. Izvor naravne sadre je bil potrjen tudi z identifikacijo stroncija, ki je v sadri prisoten samo, če je sadra naravnega izvora. Zatem je bil potreben razmislek o tehnologiji priprave apneno-mavčne suspenzije. Ob predpostavki, da v baroku, ko je bil objekt zgrajen, ni bilo na razpolago toliko energije, kot je na razpolago danes, in da je gašenje živega apna izrazito eksotermen proces, je sledila smiselna ugotovitev, da se je za apneno-mavčno suspenzijo najprej pripravila ustrezna mešanica živega apna in sadre, ki se je nato hidratizirala. V eksotermnem procesu, kjer se doseže temperatura tudi okoli 200°C, kristali sadre izgubijo vodo, zato prehajajo v hemihidrat in nato v procesu ohlajanja suspenzije ponovno v kalcijev sulfat dihidrat. Zaradi termične reakcije se veliki igličasti kristali sadre preoblikujejo v manjše, kar pomeni, da je v suspenziji več delcev, večja je zato specifična površina delcev, kar vpliva

: Primer dveh štukatur iz novega apneno-mavčnega materiala | foto: arhiv ZAG | izdelava štukatur: Rok Mohar, kipar

na boljše obdelovalne sposobnosti materiala (Golež, M., et al., 2018). Skoraj identičen apneno-mavčni material je vgrajen tudi v slavnostni dvorani dvorca Novo Celje kot podlaga za pozlato na omet in les.

Za potrebe prenove fasade dvorca Novo Celje in ostalih historičnih apneno-mavčnih materialov je bil na laboratorijskem nivoju na ZAG pripravljen nov apneno-mavčni material, za katerega lahko namesto naravne sadre uporabimo tudi industrijsko sadro. Na ta način v prenovi in vzdrževanje objektov kulturne dediščine vgrajujemo materiale, ki sodijo v sklop krožnega gospodarstva in nizkoogljičnih materialov.

Cerkev Marije Zdravja v Piranu

ZAG je v preteklosti sodeloval v mednarodnem projektu, kjer so se raziskovalci ukvarjali z ugotavljanjem ogroženosti kulturne dediščine zaradi poplav – Cultural Heritage Protection against Flood (CHEF) (Golež, M., et al., 2011). S tem se je Slovenija pridružila tistim evropskim državam, ki so pričele izvajati aktivno politiko varovanja kulturne dediščine pred poplavami, tako da se ugotavlja možnosti za ponovitev tovrstnih katastrofičnih dogodkov, oceni učinkovitosti sanacijskih posegov po poplavah in pripravi strategijo za preprečevanje učinkov katastrofičnih poplav v prihodnosti.

Kot primer objekta kulturne dediščine je bila v raziskave vključena cerkev Marije Zdravja v Piranu, ki jo med visokim plimovanjem ogroža morje, hkrati pa je objekt ogrožen tudi zaradi visoke slane podtalnice in slanosti aerosolov. Stanje gradbenih in dekorativnih materialov v cerkvi se v zadnjih nekaj letih intenzivno poslabšuje, čeprav je objekt dobil današnjo podobo že v baroku. Ob vstopu v objekt dobi obiskovalec vtis, kot da je v solnem rudniku, tako močno je vidna kristalizacija soli. Raziskave so zato zajele študij degradacijskih učinkov soli na historične materiale, od zunajjih in notranjih ometov do kamnitih členov, kakor tudi na kamnito cerkveno konstrukcijo. V notranjosti objekta je bila izkopana arheološka sonda, ki spremlja nivo podtalnice (Golež, M., 2010).

Iz pregleda katastrofov in starih fotografij je razvidno, da do petdesetih let prejšnjega stoletja med cerkvijo in morjem ni bilo kopnega obalnega pasu, pač pa je cerkev imela neposreden stik z morjem. Z izgradnjo pohodnih površin vzdolž celotne obale piranskega polotoka in predvsem z asfaltiranjem sprehajalnih površin do zgradbe se je po eni strani

: Poplavna ogroženost objektov v Piranu zaradi plimovanja | foto: erhiv ZAG

dvignil nivo podtalnice, po drugi pa se morje v času poplav po njih hitro razlije in v zelo kratkem času doseže cerkev. Zaradi asfaltne površine se tla ne morejo več sušiti, zato je transport vlage možen samo skozi temelje objektov, med drugim tudi cerkve Marije Zdravja. Prvotna domneva, da je cerkev ogrožena predvsem zaradi poplav morja in aerosolov, se je zato pokazala za netočno. Razloge za degradacijske učinke kristalizacije soli v cerkvi moramo namreč v veliki meri pripisati človeškemu dejavniku, ki bi ga lahko z odstranitvijo asfaltne pasu učinkovito zmanjšali. Prav tako je za sulfatno korozijo fasadnega ometa kriva napačna izbira veziva. V morskih okoljih, kjer je cementno vezivo omočeno s slano vodo (vsebuje sulfatne ione) prihaja do kristalizacije etringita. Posledice sulfatne korozije se odražajo v izgubi kohezivnosti med agregatnimi zrni in vezivom ter razvoju reliefnih površin na fasadnem ometu. V morskih okoljih se zato priporoča uporaba malt, pripravljenih na osnovi apnenega veziva, tako kot v originalnih maltah.

Stegenškova domačija

Stegenškova domačija je primer tradicionalne podeželske arhitekture iz Tevč pri Laškem. Objekt je, žal, odstranjen, je pa bil pred tem ustrezno dokumentiran in raziskan, tako historični materiali kot tudi lesena konstrukcija. Stegenškova domačija je bila domačija prvega izobraženega slovenskega konservatorja Avgušтина Stegenška, zato verjetno ni naključje, da je bila prava zakladnica raznolikosti tehnik gradnje in kombinacij uporabljenih tradicionalnih materialov.

Osrednji del hiše je bil zgrajen iz lokalnega peščenjaka, levo in desno krilo hiše pa iz lesenih brun, ki so se v vogalih stikala na lastovičji rep. Izjemna raznolikost graditeljskih tehnik se je održala tako pri pripravi površin za nanos ometov kakor tudi sami sestavi ometov. Lesene površine zunanosti objekta so bile za nanos fasadnega ometa pripravljene tako, da je bila izdelana podkonstrukcija iz klanih leskovih šib, ki so bile med seboj ohlapno zvezane s tanko žico ter na lesene zunanje površine pritrjene pod kotom približno 45 stopinj. S tem so graditelji dosegli hrapavost sicer gladkih fasadnih lesenih delov zgradbe, ki je omogočila nanos zaključnega apnenega ometa. V notranjosti objekta so hrapavost lesenih površin dosegli z njihovo obdelavo tako, da so jih »naluskali« z dletom. Za zatrep in predelne stene v mansardi pa so graditelji uporabili tehniko gradnje s prepletom iz leskovega šibja. Zaradi takšnega načina gradnje so konstrukcijski elementi v mansardi lahki in funkcionalni, ker so bili dodatno obdelani z apnenimi ometi in slamo. Za podkonstrukcijo ometom na stropu je bilo uporabljeno trstičje. Da Stegenškova domačija predstavlja izjemno raznolikost tradicionalnih tehnik gradnje z naravnimi materiali, se je dodatno potrdilo z raziskavo malt v laboratorijih Zavoda za gradbeništvo Slovenije. Za potrebe prenovne lesenih objektov kulturne dediščine kakor tudi za nove lesene gradnje je bila na osnovi raziskav ometov Stegenškove domačije v okviru Kompetenčnega centra TIGR (Trajnostno in inovativno gradbeništvo) namreč izvedena celostna raziskava apnenih ometov s poudarkom na apneno-slamnatih ometih.

: Stegenškova domačija iz Tevč nad Laškim | foto: erhiv ZAG

S pomočjo mikroskopskih preiskav vzorcev, ki so bili odvzeti na objektu, se je raziskava najprej osredotočila na karakterizacijo ometa in analize DNK-ja slame, nato pa je bila razvita nova maltna mešanica z recepturo, ki je sorodna materialom, ki so danes na trgu lažje dostopni od njihovih historičnih različic. Novo predlagano različico ometa s slamo, ki je v največji možni meri sledila originalnemu materialu, so na ZAG razvili in testirali v skladu z veljavnimi standardi za gradbene proizvode tudi glede odziva na ogenj.

Preiskani vzorec historične malte je slabo vezana apnena malta z dodatkom ržene slame, kot je pokazala analiza DNK-ja ostanka pleve. Tehnologija priprave maltne mešanice kaže na to, da je bila slama narezana na 4 do 7 cm velike kose in namočena v svežo maltno mešanico, pri čemer je apnena suspenzija z drobnnozrnatim agregatom prodrla v notranjost slame in jo pri tem zapolnila, kar smo opazovali s pomočjo 3D prostorskega zajemaja slike. Odstotek slame v maltni mešanici je nihal med 10 in 20 %.

: Slama rži zapolnjena s karbonatiziranim apnenim vezivom in drobnim agregatom | foto: erhiv ZAG

: Pleva rži | foto: erhiv ZAG

Na osnovi makro- in mikrostrukturnih analiz apnenih ometov s slamo je bila na laboratorijskem nivoju razvita in testirana nova apnena malta s slamo. Testni vzorci so potrdili dobre mehansko-fizikalne značilnosti, zato so bili vzorci testirani tudi na odziv na požar na leseni podlagi (Golež, M., et al., 2014).

Ker je apneno-slamnati omet uravnotežena mešanica agregata in apnenega veziva, ki sta negorljiva, ter vlaken sicer gorljive slame, ki pa je pomešana med apneno vezivo in ob odsotnosti kisika med požarom ne more zagoreti, je bilo pred preiskavo pričakovano, da se bo testirani omet uvrstil v enega od dveh razredov negorljivih gradbenih materialov (A1 ali A2). Tako je bil kot prvi na vzorcu ometa najprej izveden t. i. *test negorljivosti* (SIST EN ISO 1182:2011), nato pa še test SBI (*ang.* 'single burning item'), ki simulira gorenje enega predmeta (npr. koša za smeti) v kotu sobe. Rezultati testa SBI lesenih vzorcev z apneno-slamnatim ometom so se v veliko pogledih izkazali za zelo dobre, saj vzorec med testom ni bistveno prispeval k sproščeni energiji, prav tako nismo zaznali tvorbe dima. Ker med testom tudi ni bilo opaziti odpadanja gorečih delcev, smo vzorec ob koncu testa uvrstili v razred B-s1, d0 in zaključili, da preskušana apneno-slamnata obloga pri odzivu na ogenj ni problematična.

Razvita je bila tudi nova apnena maltna mešanica iz recikliranega apnenega ometa, ki je odstopil iz stene v »hesci« (najmanjši sobi v kmečki hiši). Makro in mikro analize vzorca apnenega ometa so pokazale, da je historična apnena malta heterogena mešanica agregatnih zrn kremenca in redkih zrn glincev ter apnenega veziva s posameznimi skupki nedispergirane apna (lime lump). Mikrotomrafski posnetki apnene malte pa kažejo na veliko poroznost apnene matrice, slabo kohezivnost med agregatnimi zrni in apnenim vezivom, kakor tudi na slabo kohezivnost med barvnimi sloji, ki prekrivajo omet v podlagi.

Iz agregata recikliranega historičnega ometa in apna Kozjanski park so bile pripravljene različne maltne mešanice v volumskem razmerju agregat : vezivo = 1:1, 1:2, 1:3 in 1:4, pri čemer je bila maltna mešanica v razmerju agregat: vezivo = 1:2 pripravljena v dveh različnih, z manj in z več vode. Maltne mešanice so bile prenesene na opečne module in 7 dni pokrite s prozorno folijo, da se je preprečilo njihovo prehitro sušenje in s tem nastajanje mreže razpok (Golež, M., Pazlar, T., 2012).

Prvi rezultati laboratorijskih preskusov maltne mešanice kažejo na dobre obdelovalne in obstojnostne značilnosti novega materiala. Z izborom dolomitnega apna za pravo nadomestne maltne mešanice smo sicer odstopili od sestave originalnega veziva, ki je kalcitno apno, vendar so ta odstopanja v skladu s konservatorsko-restavratorskimi smernicami, ki dopuščajo odstopanja v sestavi nadomestnih materialov od originalov, če so novi in stari materiali po vgradnji še vedno kompatibilni.

Pridobljeni rezultati raziskav so dobra osnova za celovit pristop k vrednotenju vseživljenjskega cikla produkta, kot je recikliran apneni omet (LCA), kakor tudi za izdelavo informacijskega modela objekta kulturne dediščine (BIM).

Revitalizacija opuščenega kamnoloma za potrebe prenove objektov kulturne dediščine

Opuščen kamnolom apnenčevega peščenjaka iz Strtenice je dober primer prikaza trajnostne rabe naravnega kamna ob sočasnem varovanju geološke naravne vrednote.

K mehki gričevnatega sveta v osrčju Kozjanskega, natančneje med Zibiko in Šmarjami pri Jelšah, je pripomogel tudi razvoj srednjemiocenskega apnenčevega peščenjaka, ki izdanja v revitaliziranem kamnolomu v Strtenici. Kamen je prepoznaven v številnih kamnitih izdelkih, ki krasijo kozjanske domačije, kakor tudi na vseh objektih križevega pota v Šmarju pri Jelšah. Izjemno zanimivost predstavlja kompleks kozjanske domačije v Strtenici, kjer je vseh sedem objektov na domačiji zgrajenih iz apnenčevega peščenjaka. Sveža kamnina je rumeno-sive barve in plastnata, pri čemer debelina posamezne plasti ne preseže 70 cm. Po sestavi je iz kalcita, kremenca, muskovita, glincev, glavkonita in drobcev fosilov, od katerih so najpogostejši ostanki iglokožcev. Mineralna sestava se nekoliko spreminja, kar se odraža tudi v barvnem odtenku kamnine. V svetlejših različnih je poleg naštetih mineralov še framboidalni pirit, medtem ko ga v temnejših različnih ni. O framboidalnem piritu govorimo takrat, kadar se posamezni mikroskristali pirita združujejo –

aglomerirajo v večja telesa sferičnih oblik, vendar še vedno mikroskopskih dimenzij. Je odličen pokazatelj anaerobnih sedimentacijskih okolij (Golež, M., 1999).

V začetku tisočletja so kamnolom v Strtenici revitalizirali. V sveže razgaljenem profilu kamnite stene so se približno pravokotno na plasti apnenčevega peščenjaka pokazale tenzijske razpoke, ki kažejo na smer raztezanja kamnine. Praviloma so razpoke v tem primeru vezane na svetlejše in manj elastične plasti peščenjaka, medtem ko v temnejših plasteh apnenčevega peščenjaka pojav tenzijskih razpok ni opazen.

Odvzeta kamnina je bila uporabljena za prenovo kamnitih objektov križevega pota v Šmarju pri Jelšah, kakor tudi za potrebe prenove sedmih objektov domačije v Strtenici.

: Prenova gostilne na domačiji v Strtenici 19
| foto: erhiv ZAG

: Revitaliziran kamnolom apnenčevega peščenjaka v Strtenici s tenzijskimi razpokami | foto: erhiv ZAG

Laboratorij za raziskave arhitekturne dediščine 20. stoletja

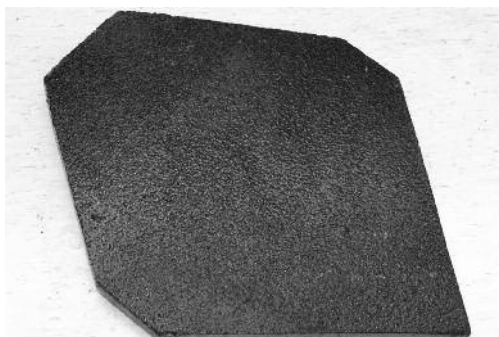
Objekti moderne arhitekturne dediščine so zaznamovali čas od začetka dvajsetega stoletja do sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Razvoj in uporaba raznolikih novih materialov, med katerimi izstopata železo in beton, sta zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni omogočila hitro in razmeroma poceni gradnjo. Izvedeni so bili številni gradbeni projekti, ki jih po eni strani danes uvrščamo med gradbene presežke, po drugi strani pa se soočamo z obsežnimi sanacijskimi problemi, ki so nastali kot posledica odziva novih materialov na spremembe v okolju. K potrebi po sanaciji objektov arhitekturne dediščine 20. stoletja prispevajo tudi sodobnemu človeku prilagojene nove zahteve o kakovosti bivanja, ki predpisujejo, da morajo biti zgradbe potresno varne, energetske varčne, zdravju nenevarne in da tudi po prenovi ohranijo vse prepoznavne elemente arhitektovega avtorskega dela.

Slovensko moderno arhitekturno dediščino 20. stoletja je zaznamovala skupina arhitektov, ki je v svojih arhitekturnih delih sledila mojstrskim tehnikam branja prostora in znala uglaševati arhitekturo med starim in novim, ki je raziskovala in se inovativno lotevala izvirnih konstrukcijskih postavitev v skladu z modernimi trendi svojih sodobnikov, zato lahko danes govorimo o kakovostni slovenski arhitekturni dediščini 20. stoletja, pre-

poznavni preko naših meja. Med njimi najvidneje izstopajo arhitekti Jože Plečnik z arhitekturno dediščino uvrščeno na UNESCOV seznam, Maks Fabiani in Edvard Ravnikar. Slovenska konservatorska stroka si je enotna, da je v našem prostoru dediščina 20. stoletja ena najbolj ogroženih vrst dediščine, zato je nujno, da se v bodoče oblikuje interdisciplinarna skupina strokovnjakov, ki bo lahko učinkovito valorizirala, raziskovala in s strokovnimi predlogi sodelovala pri iskanju rešitev za preventivno vzdrževanje in sanacijo objektov arhitekturne dediščine 20. stoletja (Premrov, I., 2014).

Pravno varstvo objektov s statusom kulturnega spomenika ureja *Zakon o varovanju kulturne dediščine* iz leta 2008, medtem ko objekti s statusom dediščine pravnega varstva nimajo, zato se velik del sicer kakovostne dediščine prenavlja brez konservatorskih smernic, kar hkrati pomeni potencialno nevarnost za trajno izgubo predvsem tistih detajlov, s katerimi so arhitekti dosegli uglašenost med objektom in prostorom ali pa med uporabljenimi materiali in estetiko (Adamič, T., 2014). Zato si je v bodoče potrebno dosledno prizadevati za boljšo prepoznavnost objektov arhitekturne dediščine 20. stoletja, kar lahko v veliki meri dosežemo tudi s tematskimi razstavami, delavnicami in terenskimi ogledi, ki jih kot del programov izvaja Muzej za arhitekturo in oblikovanje ali sorodne institucije, kar je v skladu s *Konvencijo o varstvu stavbne dediščine Evrope* (Granada, 1985), priporočili odbora ministrov Sveta Evrope državam članicam o varstvu stavbne dediščine 20. stoletja in programov, ki jih v svojem poslanstvu izvaja Mednarodno združenje DOCOMOMO (International Working Party for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement). K temu bo na nacionalnem nivoju prispeval tudi zastavljeni program dela v novo ustanovljenem *Laboratoriju za raziskave arhitekturne dediščine 20. stoletja*, ki od novembra 2013 deluje na Zavodu za gradbeništvo Slovenije in ki je nastal kot rezultat projekta postavitve Konservatorskega centra modernih in sodobnih umetnosti (MACC).

V okviru tega projekta so bili na ZAG med drugim na inovativen način razviti in testirani betonski strešniki, pri čemer je bil uporabljen agregat pripravljen iz recikliranih historyčnih betonskih strešnikov, kar poleg trajnostnega upravljanja z naravnimi viri bi-

: Priprava betonske mešanice za betonsko kritino v delavnici Izidorja Jesenka Recikliran betonski strešnik
| foto: erhiv ZAG

stveno prispeva k zmanjšanju emisij CO₂, ki jih povzroča cementna industrija, kakor tudi k zagotavljanju integritete objektov kulturne dediščine po prenovi, saj se v recikliranem agregatu ohranjajo fragmenti originalne betonske kritine tudi v prihodnje. Iz zbranih rezultatov testiranj betonskih strešnikov iz recikliranega betonskega agregata lahko ugotovimo, da so v skladu z zahtevami standarda EN 491:2011 (betonski strešniki in fazonski kosi za prekrivanje streh in oblaganje sten – preskusne metode), zato so ustrezen gradbeni proizvod za prekrivanje streh (Golež, M., 2019).

Namen delovanja *Laboratorija za raziskave arhitekturne dediščine 20. stoletja* so sistematične raziskave historičnihi betonov in betonskih konstrukcij, raziskave s področja gradbene fizike ter razvoj konservatorsko-restavratorskih protokolov za prenovu arhitekturne dediščine 20. stoletja (Tomažević, M., idr., 2019).

Rudnik Sitarjevec v Litiji

Rudnik Sitarjevec je izjemna podzemna arhitektura, delo človeških rok, ki ga lokalna skupnost skupaj s številnimi zunanjimi sodelavci ureja v sodoben podzemni muzej. Je raznolik tako kamninsko kot mineraloško, vedno znova pa nas presenečajo tudi izjemna mojstrska znanja “podzemnih ahitektov”, rudarjev, saj so morali biti rovi izkopani tako, da je bil rudnik varen pred kamninskimi podori in vdori vode.

: Podzemni svet polimineralnega rudnika Sitarjevec v Litiji | foto: Peter Škrlep

Zavod za gradbeništvo Slovenije se je v projekt MINE TOUR vključil z raziskavami geološke in tehniške dediščine, ki jo predstavlja rudnik, in prispeval k interpretaciji dediščine. Prav tako je prispeval k razvoju novega turističnega produkta, ki ga predstavlja zaščitna obleka za obiskovalce rudnika, pobarvana z barvo za tekstil, ki vsebuje pigment oker iz rudnika Sitarjevec. V ZAG-ovih laboratorijih je bilo namreč z raziskavami ugotovljeno, da odpadno rudniško blato ni odvečen rudniški odpadek, pač pa uporaben naravni pigment oker. Izdelan je bil vzorčni primer 3D atlasa mineralov. Hkrati je ZAG koordiniral aktivnosti, ki so vključevale zunanje strokovnjake – od arhitektov Odprtega kroga, Geološkega zavoda Slovenije, Prirodoslovnega muzeja Slovenije, NTF - Katedre za oblikovanje tekstilij in oblačil ter Fakultete za strojništvo do umetnikov akademskih slikark Anje Jerčič Jakob in Barbare Jurkovšek, kiparja Anžeta Jurkovška in glasbenika Jurija Torija.

Umaknjeni v tišino sitarjevškega podzemlja bomo z občudovanjem in radovednostjo brali 300 milijonov let stare “kamnite knjige”, zapise v kamninah, ki nas popeljejo v čas uspevanja bujnih močvirskih gozdov orjaških praprotnic in kačjih pastirjev. S knjižnih polic si bomo izposodili nenavadno obarvane in težke knjige, tokrat nas bo zanimal nastanek rudnega bogastva sitarjevškega podzemlja z izjemno raznolikostjo kristalov in mineralov, ki ponekod kot barvne tapete ali mehke preproge krasijo rudniške prostore. Čeprav na knjižnih policah ni pesniških zbirk, pa nas vendarle na vsakem koraku spremlja duh veli-

: Muzejska postavitve v rudniku Sitarjevec | foto: Matej Povše

kega nemškega pesnika, filozofa in ljubitelja mineralov, J. W. von Goetheja, ker je v oranžno-rumenih do temno rjavih odtenkih barvnih dekoracij rudnika najpogostejši mineral goethit ali železov žametovec, imenovan prav po pesniku Goetheju. Goethit je po svoji sestavi železov hidroksi oksid in se izloča z oksidacijo železovih mineralov, ki so v rudniku Sitarjevec v pretežni meri prisotni v obliki hematitnega klobuka na vrhu rudišča. Pronicanje meteorne vode skozi hematitni klobuk, obogatitev vode z železovimi ioni, oksidacijski procesi v rudniških rovih in intenzivna biomineralizacija povzročijo, da je rudnik Sitarjevec izjemno barvit.

Obiskovalci lahko barvitost rumeno-oranžnih, rdečkastih in rjavkastih odtenkov doživijo kot barvno kopel, ki bo pozitivno učinkovala na njihovo počutje. Sicer nikjer ne zasledimo, da bi Goethe in F. Schiller, prav tako nemški pesnik, dramatik, zgodovinar in filozof, kdaj obiskala rudnik Sitarjevec in doživela njegovo barvitost, bila pa sta tista pionirja na področju raziskav psihologije barv na počutje, ki sta izdelala t. i. "rožo temperamentov". Teoretična izhodišča, ki sta jih postavila, so odprla vrata nadaljnim raziskavam psihologije barv in razpoloženja ljudi tudi pri razvoju kromoterapij kot alternativnega zdravljenja ljudi v zahodnem svetu.

Knjiga o barvah v rudniku Sitarjevec je delno napisana, vsebine pa so usmerjene v umetniška in naravoslovna spoznanja o pigmentu naravni in žgani oker (Jerčič Jakob, A., e tal., 2023). Rudnik Sitarjevec je sicer bogat vir tudi drugih pigmentov, kot so to vermilion/cinober, barit, hematit; pigmentov, ki so osnova za pripravo slikarskih barv, barv za tisk na tekstilije, glazur za keramiko in barv v gradbeništvu; pigmentov z veliko izpovedno močjo in z veliko dediščinsko sporočilno vrednostjo. Če izhajamo iz zgodovine uporabe pigmentov v slikarstvu, je v Sitarjevcu prisoten najstarejši naravni pigment, oker, kakor tudi do sedaj najdražji pigment, vermillion. Nenazadnje je tukaj tudi bel pigment barit, ki je osnova za pripravo bele barve, barve, v kateri so skrite vse barve.

Z rezultati projekta je ZAG seznanil turististične vodiče na organiziranih izobraževalnih delavnicah, ki se bodo izvajale tudi v bodoče. Ambiciozni so strateški načrti lokalne skupnosti za nadaljnje urejanje rudnika in s tem izboljšanja turistične ponudbe v celotni regiji, med drugim je na platoju pred rudnikom v skladu s sodobno trajnostno gradnjo načrtovana izgradnja turistično-izobraževalnega središča.

Enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem - DEDI II

Interdisciplinarno zasnovan projekt, ki so ga izvajali slovenski partnerji, je prikaz uspešnega povezovanja strok s področja naravoslovnih, tehničnih in humanističnih znanosti, z jasnim ciljem predstaviti slovensko kulturno in naravno dediščino čim širšemu krogu uporabnikov spletnega mesta www.dedi.si.

DEDI II je na svoji enoviti platformi združil vse štiri vrste dediščine od nepremične, premične in žive do naravnih vrednot. V ta namen so strokovnjaki za posamezno vrsto dediščine izdelali standardizirane zapise (dediteke), kakor tudi kompleksne (napredne dedi-

teke) zapise. Če so osnovne dediteke poljudnoznanstveni zapis o objektu dediščine, potem je napredna dediteka zbir podatkov, s katerimi izdelamo sodobno vizualno predstavitev objekta dediščine v obliki realističnega tridimenzionalnega modela, na katerega so s hiperpovezavo ali senzorji pripete dodatne informacije o objektu. O izboru objektov dediščine se je odločal vsak posamezen vsebinski partner, pri čemer je bilo v končni različici enciklopedije predstavljenih 350 osnovnih deditek, od katerih so jih ZAG-ovi strokovnjaki prispevali petino, med drugim napredno dediteko Žička kartuzija ter na primeru cerkve Marija Zdravja v Piranu spletno učilnico s področja kemijskih znanosti. Pri pripravi vsebin so ZAG-ovi strokovnjaki izhajali iz izkušenj, ki so si jih v več kot tridesetih letih pridobili z raziskavami historičnih materialov, konstrukcij, mineralnih virov in geoloških naravnih vrednot ter sodelovali z zunanjimi strokovnjaki s področja umetnostne zgodovine in muzeologije. Pri doseganju zastavljenih ciljev projekta so bile vsebine deditek s področja geoloških naravnih vrednot, natančneje kovinskih in nekovinskih mineralnih virov tista prepoznavna oblika dediščine v prostoru, s katero so poleg evolucijskega zapisa planeta Zemlje povezane številne zgodbe o njeni uporabni vrednosti v vsakdanjem življenju, industriji, gradbeništvu in umetnosti ter tako predstavljajo vez med preteklostjo in sedanjostjo. Zato so v deditekah umetnostnozgodovinski podatki dopolnjeni s podatki o gradbenem stanju objektov, podatki o naravnih vrednotah pa tudi s podatki o kakovosti mineralnih virov, njihovem pridobivanju, prepoznavnosti kamnitih izdelkov v zgradbah kulturne dediščine, kamnoseštvu in kamnoseškem orodju.

Verodostojnost podatkov v projektu DEDI II zagotavljajo za posamezna področja dediščine usposobljeni strokovnjaki, kakor tudi uredniška skupina spletnega mesta www.dedi.si, ob močni tehnični podpori strokovnjakov s področja informacijskih tehnologij, zato so spletni podatki trajno dostopni.

Literatura

- Adamič, Tatjana: *Konservatorska izhodišča za prenovo vidnih betonov*. 21. Slovenski kolokvij o betonih, 69 pp., Ljubljana, 2014.
- Badovinac, Bogdan: *The importance of preliminary research from the viewpoint of conservation in the process of the revitalization of St. John the Baptist's church in the Carthusian monastery at Žiče*. Revitalization of the Carthusian Monastery at Žiče, Ljubljana 120 pp., 2009.
- Dobnikar, Meta, et al.: *Characterisation of plasters and final paint layers from the baroque manor house Novo Celje – Slovenia*. Geophysical research abstracts. Vol. 9, 2007.
- Gligić, Damjana: *Zgodovinski pregled proizvodnje cementa in uporabe betona v Sloveniji*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, 70 pp., Ljubljana, 2011.
- Golež, Mateja: *Geološko vrednotenje kamnitih izdelkov iz miocenskih peščenjakov vzhodne Slovenije*. Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani, 1999.
- Golež, Mateja: *Varovanje kulturne dediščine pred poplavami - CHEF*. Gradbenik : revija za gradnjo, sanacije in gradbene materiale, letn. 14, št. 11, 38-39, 2010.
- Golež, Mateja et al.: *Piran (Slovenia) - the Church of Our Lady of Health, threatened by sea flooding*. Cultural heritage protection against flooding : CHEF. - 142-146, 2011.
- Golež, Mateja, Pazlar, Tomaž.: *Recycling historic plasters for more efficient renovation of cultural heritage structures. Structural analysis of historical constructions : proceedings of the [8th] International Conference on Structural Analysis of Historical Constructions, SAHC 2012, 15 - 17 October, Wrocław, Poland. 2664-2670, 2012.*
- Golež, Mateja, Hladnik, Aleš: *Interpreting the age of the ruins of St. John the Baptist's church with multivariate analysis*. Journal of cultural heritage, Vol. 14, 4, 354-358, 2013.
- Golež, Mateja, et al.: *Apneni omet s slamo za prenovo in nove lesene objekte*. Gradbenik, letn. 18, št. 3, 38-40, 2014.
- Golež, Mateja, et al.: *Laboratory-prepared lime-gypsum mixtures based on the know-how of traditional technology*. Journal of cultural heritage. Vol. 32, 38-43, 2018.
- Golež, Mateja: *Razvoj strešnikov iz recikliranega betona = La produzione di tegole con calcestruzzo riciclato*. ZAG:Povezave = Connessioni, 45-57, 2019.
- Golež, Mateja: *Revitalisation of ruins and the impact on conservation policies in Slovenia : case study of the carthusian monastery at Žiče, Slovenia*. University of Nova Gorica: Dissertation, 2019.
- Granada: *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, 1985.
- Jerčič Jakob, Anja, et al.: *Pigment sitarjevec v slikarski tehnologiji in praksi*. Strokovna monografija, 47, 2023.
- Premrov, Iztok: *Ogrožena arhitekturna dediščina XX. stoletja* : TV Slovenija 1, Podoba podobe, Ljubljana, 2014.
- SIST EN 491:2011: *Betonski strešniki in fazonski kosi za prekrivanje streh in oblaganje sten – Preskusne metode*, 2011.
- SIST EN ISO 1182:2011: *Reaction to fire tests for products - Non-combustibility test*, 2011.
- Stopar, Ivan: *Dvorec Novo Celje*. Ljubljana, 1998.
- Tomažević, Miha, et al.: *Povezave = Connessioni*. ZAG, 191, 2019.
- Weigl, Igor: *Zidava in opremljanje dvorca Novo Celje sredi 18. stoletja*. Varstvo spomenikov 40, 73-102. Ljubljana, 2003.

Povzetek

Ključni cilj sistematičnih raziskav historičnih materialov, ki jih v svojih raziskovalnih laboratorijih in na terenu izvaja Zavod za gradbeništvo Slovenije, je usmerjen v pridobivanje podatkov, ki bodo v prihodnosti podlaga za izdelavo podatkovnega sloja, ki bi na ravni Slovenije definiral soodvisnost med vgrajenimi historičnimi materiali in geološkim zaledjem pri razpolaganju v z naravnimi viri za prenovu v nekem prostoru. Podatki so bistveni tudi za kakovostno gradnjo v prihodnje, ki je usmerjena v trajnostno gradnjo z združevanjem tradicije in sodobnosti. Raziskave so namreč pokazale, da je večina materialov lokalnega izvora in da so pripravljene z najmanjšo možno količino energije, kar v sodobnem gradbeništvu pomeni manjši ogljični odtis in t. i. proizvodnjo zelenih gradbenih materialov po principu krožnega gospodarstva. V historično materialnem kontekstu bi bilo smiselno na sistematičen način slediti raznolikosti grajenega okolja z uporabo avtohtonih mineralnih virov in s tem tisti identiteti prostora, ki definira tudi identiteto prebivalcev.

Ključne besede

historični materiali, stavbna dediščina, podzemne arhitekture, sodobne tehnologije

Summary

The primary goal of systematic studies of historical materials, which are carried out in research laboratories and in the field by the Slovenian National Building and Civil Engineering Institute, is aimed at obtaining data that will in the future be the basis for the creation of a data layer that would define the interdependence between built-in historical materials and the geological hinterland in the use of natural resources for renovation in a certain area. Data is also essential for quality construction in the future, which is aimed at sustainable construction by combining tradition and modernity. Research has shown that most materials are of local origin and that they are prepared with the smallest possible amount of energy, which in modern construction means a smaller carbon footprint and production of green building materials based on the principle of a circular economy. With respect to historical materials, it would make sense to systematically follow the diversity of the built environment using indigenous mineral resources and thus also the identity of the space, which also defines the identity of the inhabitants.

Kay words

historical materials, building heritage, underground architecture, modern technologies

Poblagovljenje prostora – nekateri vplivi današnje socioekonomske ureditve na urejanje prostora

Domen Rus

Članek želi izpostaviti nekatere vplive na prostor, ki se kažejo kot posledica sodobne ekonomske doktrine. Pri tem vleče vzporednice z uveljavljenimi trženjskimi pristopi, kot je kreacija blagovnih znamk, kjer se sorodni procesi aplicirajo tudi na prostor, kar avtor imenuje poblagovljanje prostora. Kot pomemben atribut poblagovljanja je prepoznana njegova zmožnost, da vpliva na predstave in pomene o nas samih in o prostoru. S tem se v recipročnem razmerju med človekom in prostorom odpira pot, ki v določenih primerih prispeva k izgubi prepoznavnih in razlikovalnih identitet krajev.

Uvod

Današnji čas zaznamuje globalizem ter socialna in ekonomska ureditev, ki temelji na potrošništvu. Pomembno vpliva na način življenja ter preko družbenih, tehnoloških, političnih in gospodarskih sprememb posledično vpliva tudi na prostor in njegov razvoj. Značilnost današnjega časa je hiter pretok informacij, internacionalizacija in tesnejša povezanost sveta, ki soustvarja t. i. globalno vas. Spremembe so hitre, prav tako učinki. Vzporedno s tem pa smo lahko danes priča številnim strokovnim in javnim diskurzom ter gibanjem, ki se v splošnem nanašajo na identiteto, njeno oblikovanje oziroma spreminjanje, še posebej v kontekstu prostora ter v povezavi do posameznika in družbe. V luči hitro spreminjajočih se trendov, raznolikosti stilov, tendenc po vplivu in definiranju življenjskih slogov, kot ga narekuje potrošništvo oziroma sodobna ekonomska doktrina, je morda na mestu vprašanje, kako se take spremembe odražajo v prostoru ter kaj pomenijo v kontekstu prostorske identitete. Tako kompleksna tema presega okvir tega prispevka, zato je omejen na obravnavo prostora in nekatere učinke poblagovljanja v duhu blagovnih znamk. Te s posrednimi in neposrednimi vplivi ter običajno po utečenih formulah krojijo podobo prostora, njegovo identiteto in identiteto družbe oziroma skupnosti ter v splošnem predstavljajo enega od prepoznavnejših vzvodov sodobnih praks trženja oz. marketinga.

Ena izmed poglavitnih nalog, ki zadeva konservatorsko stroko, je vrednotenje objektov in območij. Na splošno lahko rečemo, da gre za vrednotenje grajenega prostora, njegovih kulturnih atributov ter pomena, ki ga ta prostor ima za neko skupnost ali družbo. V procesih in z vidikov, ki jih bolj ali manj narekujejo številne mednarodne listine, gre za ugotavljanje kulturne vrednosti in lastnosti, ki definirajo kulturno dediščino. Ob tem ne moremo mimo pojma identiteta kot izraza lastnih vrednot, prepričanj in predstav o samih sebi, kjer pa prostor in prostorska identiteta igrata pomembno vlogo. To je na nek način tudi vzrok za dejavnost ohranjanja kulturnih dobrin. Kot je bilo nakazano v uvodni misli, se družbene spremembe v soodvisnosti od ekonomskih odražajo tudi v prostoru, to pa nedvomno vpliva tako na podobo in značaj prostora kot na njegovo identiteto, s tem pa tudi na identiteto družbenih skupnosti. V tej luči gre morda razumeti tudi številne lokalne civilne iniciative, ki vznikajo ob napovedanih spremembah v njihovem lokalnem okolju. Največkrat se nanašajo ravno na prostorske ureditve, od umeščanja nove rabe na večjih območjih, kot so na primer industrijski in tehnološki obrati, energetska in okoljska infrastruktura, pa do ohranjanja specifičnih prvin in detajlov, kot na primer dreves v mestnih jedrih. Poleg drugih bi kazalo z vidika identitete razumeti tudi NIMBY¹ efekt, ki je v nekem posplošenem smislu definiran kot strah pred spremembami.

V Sloveniji je ohranjanje kulturne dediščine institucionalizirana dejavnost, ki se izvaja neposredno na podlagi zakona o varstvu kulturne dediščine,² ki določa, da je za po-

1 NIMBY je okrajšava za »*Not In My Back Yard*«, ki označuje pojav nasprotovanja lokalne javnosti razvojnim projektom v njihovem lokalnem okolju, kljub temu, da na načelni ravni razvojne projekte podpira oziroma jim ne nasprotuje.

2 Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11, 30/11-Odl.US, 90/12, 111/13 in 32/16

sege v območja ali objekte kulturne dediščine potrebno pridobiti kulturnovarstveno soglasje. To pa v teoriji pomeni, da je konservatorju omogočen vpogled v načrtovane ureditve na območju, kjer veljajo varstveni režimi kulturne dediščine, tako individualno za posamezne posege, kakor tudi na planski ravni s podajanjem smernic in mnenj v procesih sprejema prostorskih aktov. Ta mehanizem omogoča dragocen vpogled v aktualne ter tudi pretekle prakse načrtovanja prostora v velikem in manjšem merilu – od kulturne krajine do spominske plošče.

Namen prispevka ni postavljanje definitivnih sklepov in dejstev, temveč poskus, da osvetlimo nekatere aktualne prakse snovanja prostora in jih postavimo v širši kontekst z vidika določenih globalnih silnic, ki ga krojijo, s tem pa vzpodbudimo širši razmislek o tem, kakšen naj bo in čemu naj služi.

Identiteta prostora

Identiteto prostora ter vlogo prostora pri oblikovanju identitete posameznika ali družbe so preučevale različne stroke od filozofije, psihologije pa do arhitekture in umetnosti. Obravnavati jo je mogoče v različnih kontekstih, tako z vidika prepoznavanja prostora, torej vizualno, kot tudi s pomenom tega prostora, kot ga dojema in razume posameznik, družba ali skupnost ter tudi na različnih ravneh, na primer na lokalni, regionalni, državni ravni. Z vidika varstva kulturne dediščine je predmet varovanja tudi identiteta, kar potrjujejo številne mednarodne listine varstva dediščine, vsaka z nekoliko specifičnim pomenom identitete in njenim kontekstom, začenši z *Granadsko konvencijo* leta 1985, ki identiteto navezuje predvsem na »arhitektonsko bogastvo«, torej prvenstveno na stavbno dediščino.

Identiteto prostora je v prvi vrsti mogoče razumeti kot fizično kompozicijo prvin in lastnosti, ki prostoru dajejo lastno prepoznavnost in tudi značaj. Ta se je izoblikovala pod vplivom različnih naravnih, družbeno-političnih, tehnoloških, gospodarskih dejavnikov, oblikovalskih doktrin in podobnega. Potočnik in Lah (2017) govorita o identiteti prostora, naselja ali stavbe kot o sklopu lastnosti, po katerem je prostor in grajene strukture v njem mogoče ločevati od drugih, torej kot prepoznavnost prostora. V to definicijo je možno vključiti tudi kulturno krajino. V razmerju do opazovalca pa je potrebno upoštevati še vse druge pomene, občutke, čustva, ki jih prostor lahko vzbudi. Stanič (1991) identiteto mesta definira kot vsoto različnih občutkov opazovalca oziroma kot oznako vseh predstav, ki jih mesto daje opazovalcu. Po besedah Annette Roggatz (2005) je zaznavanje identitete subjektivno in osebno. V tem smislu identiteto in subjektivnost njenega zaznavanja povzema tudi Potočnik in Lah (2017), ki o identiteti govorita kot o subjektiviziranem sistemu prepoznavanja grajenih (in tudi naravnih) struktur v prostoru. Gre za proces, kjer je izpostavljen predvsem recipročen odnos med človekom in njegovim okoljem, saj okolje vpliva

na človeka, človek pa s svojim delovanjem vpliva na okolje. Prostor tako igra pomembno vlogo pri oblikovanju identitete posameznika in družbe.

Blagovne znamke in poblagoavljanje – od simbola do življenjskega sloga

Značilnost današnje globalne gospodarske ureditve temelji na potrošništvu, ki se v najmanjšem merilu zanaša na posameznika in njegovo pridobivanje dobrin, zato je razvila temu primerna sredstva ter načine, da najmanj ohranja, največkrat pa povečuje potrošnjo in uživanje produktov in storitev. Do danes je taka ureditev dosegla razsežnosti, da lahko o njej govorimo kot o občem ustroju sveta.

Kot eno močnih tržnih orodij, ki zaznamuje trg že vsaj nekaj desetletij, so blagovne znamke in znamčenje (angleško *branding*), ki označuje proces, katerega namen je ustvarjanje močne, pozitivne in prepoznavne podobe nečesa. Blagovne znamke imajo veliko vlogo pri oblikovanju naše globalne kulture, saj gre za bolj ali manj prepričljive predstave o načinu življenja, ki ukalupljajo naše ideje o tem, kaj naj bi naša identiteta bila, in so simbol sodobnih potrošniških vrednot (Klingmann, 2007). Angleški pojem »branding« lahko v tradicionalnem pomenu v slovenščino prevedemo kot ožigovanje, vžiganje ter tudi označevanje. V zgodnjih oblikah se je to nanašalo zlasti na vžiganje znakov in simbolov z namenom identifikacije lastništva, na primer nad živalmi in sužnji, s tem pa možnosti identifikiranja označenih, ali pa v razmerju do stvari kot sredstvo za identifikacijo avtorstva.³ Pomen besede nosi različne konotacije, po eni strani lahko pomeni manjvrednost in stigmo (označenih), lahko pa tudi večvrednost, na primer kot izraz socialnega stanja in aristokracije (Bastos, Levy, 2012). Je sredstvo za izražanje pripadnosti nečemu ali razlikovanja od nečesa. Osnovni namen izhaja iz človeške želje po vplivu, ustvarjanju osebne in socialne identitete oziroma poenostavljenosti, prepoznavnosti. V splošnem smislu gre torej za identifikacijo nečesa ali nekoga ter, kar je v našem kontekstu pomembnejše, izraz (lastne) identitete ter prepoznavnosti v družbi.

Prepoznavnost blaga je bila ključna za njegovo porabo, zaradi česar so se, nekoliko poenostavljeno, postopoma uveljavili skrbno načrtovani znaki v obliki logotipov, sloganov in podobnega. Blagovna znamka je hkrati znak in simbol. Oba pojma sta ključna kar se tiče ustvarjanja prepoznavnosti, a se med seboj razlikujeta. Jung (1964) opredeljuje znak kot lik, označbo, logotip, znamenje, insignijo, ki določa poimenovanje nečesa, medtem ko nosi simbol, poleg tega, da je prepoznaven v splošnem življenju (lahko je znak, slika, beseda), še

³ Eden od znanih primerov so znaki, vtisnjeni v kovaških izdelkih, ki so med drugim služili tudi za nadzor nad kakovostjo izdelkov v srednjem veku, pa tudi že prej.

specifični, največkrat abstrakten in metaforičen pomen in druge pomenske konotacije. V tem principu gre razumeti tudi blagovne znamke, ki poleg prepoznavnega znaka, na primer logotipa, vključujejo tudi druge pomene (statusni simbol).

V dvajsetem stoletju se je postopoma izoblikovalo pojmovanje blagovne znamke in trženja, kot ga poznamo danes, na kar je znatno vplivalo povečanje števila medijskih sredstev, kot so tiskani mediji, radio, televizija ter današnje elektronske oblike (Moore, Reid, 2008). V zadnji četrtini prejšnjega stoletja so bili, vzporedno z rastjo panoge, preučeni tudi drugi, zlasti psihološki vplivi, kot je na primer fenomen zvestobe produktu, njeno vzdrževanje in kaj jo konstituira,⁴ ali pa, da je produkt lahko psihološko pomemben kot podaljšek identitete uporabnika.⁵ Funkcija oglaševanja je postopoma prešla na cilj, da blagovna znamka doseže lastno identiteto oziroma osebnost, značaj in karakter z ustvarjanjem in sporočanjem pomenov na simbolni ravni, asociacij in vrednot (Meenaghan, 1995). Če lahko blagovna znamka tvori in sporoča značaj in lastno identiteto, v antropomorfološkem smislu primerljivo s človeško, pomeni, da ima zmožnost ustvarjanja odnosov s človekom.⁶ Do danes so blagovne znamke torej presegle popularizacijo produktov z njihovo funkcionalno vrednostjo in prepoznavnostjo znakov. Imajo zmožnost, da vplivajo na naše predstave o samih sebi s premišljeno ustvarjenimi podobami, medijskimi slikami, kampanjami in s pripisovanjem specifičnih vrednosti (funkcionalnih in simboličnih) produkta. Z ustvarjanjem značaja oziroma lastne identitete usmerjajo naša prepričanja in vrednote ter življenjski slog (Levy in Bastos, 2012). Iz tega pa je mogoče razumeti tudi današnji pomen besede *brand* oziroma blagovna znamka in njen namen, kot ga je uveljavila sodobna ekonomska doktrina.

Poblagovljenje prostora

V našem kontekstu se izraz poblagovljenje prostora najbolj nanaša na urejanje in oblikovanje prostora ali posamezne intervencije, vključujoč nekatere vidike, načine, pristope, ki so sorodni pristopom sodobnega trženja in ustvarjanja blagovnih znamk kot imperativa sodobne potrošniške doktrine. Vplivi na prostor so različni, kompleksni, nekateri so zelo očitni, razumevanje drugih zahteva globlji premislek, javni in strokovni diskurz. Prime-

⁴ Kot prva to temo sicer na kratko obravnava Brown in Fisk, 1984, v *Marketing Theory: Distinguished Contributions*.

⁵ Raziskava, ki jo je izvedel Social Research, inc. v ZDA, ki jo povzema tudi Newman (1957) v *Motivation research and marketing management*, ugotavlja, da je lahko avtomobil s psihološkega vidika pomemben »podaljšek« sebstva uporabnika. Do podobnih ugotovitev so prišli tudi drugi avtorji (Belk, 1988; Cooley, 1964; James, 1890; Mead, 1935) in sicer, da lahko potrošniki uporabljajo blagovne znamke za izgradnjo, vzdrževanje in krepitev lastne identitete.

⁶ Idejo obravnava Fournier S. v delu *Consumers and their brands: developing relationship theory in consumer research* (1998) pred njim pa Berry L. L. v poglavju *Relationship marketing* v knjigi *Emerging perspectives on services marketing* (1983).

rom, kot je oglaševanje v javnem prostoru, ne bomo posvečali preveč pozornosti, saj gre za razširjeno temo, o kateri je bilo veliko povedanega, hkrati pa nas zanimajo nekateri posredni vplivi današnjih socioekonomskih razmer. Sama po sebi popularizacija prostora na način ustvarjanja blagovnih znamk ni nujno problematična, saj je znanih precej primerov, zlasti tujih, ki ta orodja uporabljajo na specifičen način, s čimer pripomorejo k prepoznavnosti v mednarodnem merilu, na lokalnem pa k dvigu zavesti in krepitvi identitete lokalne skupnosti. Tu veliko vlogo igra tudi ikonična arhitektura. Tak je na primer Guggenheim v Bilbao, ki ima poleg funkcijskih vrednosti (muzej) tudi simbolne vrednosti (identiteta mesta, prepoznavni znak mesta). Podobne in vsem znane primere, ki imajo že izdelane koncepte populariziranja s pomočjo arhitekturnih del na mednarodni ravni, lahko najdemo po vseh večjih evropskih mestih, kot so Pariz, London, Berlin, Barcelona in po drugih nekoliko manjših mestih, kot sta na primer Pisa in Pula. V Sloveniji so s tega vidika na nacionalni ravni nekoliko bolj uveljavljena mesta, kot so Ljubljana, Ptuj, Piran. V primeru Ljubljane njeno lokalno identiteto zastopajo primeri arhitekture, kot so na primer grad, Nebotičnik, Trg republike in Plečnikova dela, pri katerih vpis na Unescov seznam svetovne dediščine omogoča določen prispevek k prepoznavnosti mesta tudi na mednarodni ravni ter odpira nove možnosti ustvarjanja zgodb na podlagi avtentičnosti in identitete kraja. V teh primerih so načini poblagovljanja uporabljeni kot sredstvo popularizacije, ki pa neposredno ne narekuje oblikovanja prostora in upošteva obstoječe prostorske prvine kot gradnike prostorske identitete.

Ožigosanje prostora

Kot problem lahko izpostavimo pristop, ko se z namenom dviga prepoznavnosti prostor fizično prilagaja po principih, ki so sorodni tem pri ustvarjanju blagovnih znamk. Ob tem postanejo vodilo oblikovanja prostora poleg čisto fizičnih prostorskih prvin in značilnosti še drugi elementi, ki so del obče identitete kraja in lokalne skupnosti. Eden bolj očitnih primerov, tudi predmet številnih razhajajočih se mnenj, je urejanje krožišč ob vstopnih delih naselij. Središče čisto tehnične cestnoprometne ureditve je v številnih krajih in občinah prikladen prostor za raznovrstne bolj ali manj reprezentativne ureditve, ki na tak ali drugačen način opozarjajo, kje se nahajamo, oziroma bolje, po čem je nek kraj znan. V Kočevju najdemo medveda, v Rogaški Slatini interpretacijo steklenice Donata, v Tržiču povečano skulpturo šušarske lučke, v Velesovem, ki stoji v bližini gradu Strmol, pa pomanjšano skulpturo gradu. V vseh naštetih primerih gre za vnašanje prepoznavnih simbolov, ki sicer gradijo lokalno identiteto, neposredno v prostor. Podobno je s postavljanjem trajnih obeležij, kot je na primer skulptura kranjske čebele v Višnji Gori, ali pa s postavljanjem instalacij z določeno vsebino po principu ustvarjanja turističnih zanimivosti, ki pa ima s prostorom malo skupnega (na primer WOW pred Slovenskim turističnim info centrom na Krekovem trgu v Ljubljani; instalacija Krško v zaprtem delu Ceste krških žrtev v Krškem).

Drugačen primer pa je ta, ko znaki in simboli splošne identitete kraja postanejo oblikovalska nit prostora. Tak pristop se v luči sodobnih prenov največkrat pojavi pri načrtovanju javnega prostora mestnih in vaških jeder, praviloma s prepoznavnimi zgodovinskimi in kulturnimi vrednotami. Manifestira se predvsem v detajlih in vzorcih na manjšem merilu, kot je na primer oblikovanje urbane opreme in tlakovanje, ki so tudi sicer največkrat predmet prenov naselbinskih jeder. Kot še neizveden primer je načrtovana preureditev mestnega jedra Ribnice na Dolenjskem. Ključno je poznavanje dveh atributov, ki gradita občo identiteto kraja. Mesto ima nacionalno prepoznavno tradicijo izdelave »suhe robe«, med katero je najbolj prepoznavno rešeto, prepoznavno pa je tudi po simbolu ribe, ki sestavlja mestni grb ter je osrednji lik bajke o nastanku Ribnice, torej je del bajeslovne zgodovine kraja. Oba simbola se bodisi dobesedno ali pa v nekoliko abstraktnih formah uporabljata tudi pri snovanju elementov javnega prostora. Konkretno se simbol ribe pojavi v stilizirani obliki na primer kot izvesek, nosilec oglasnega panoja ali kot simbol vtisnjen v korito za rože. Oblika šestkotnika, kroga ali paralelograma pa je izpeljana neposredno iz vzorcev rešeta. Iz teh oblik so izpeljani izveski, klopi, vzorec tlakovanja ter tudi izpusti za drevesa. Podobno je iz oblik suhe robe izpeljana tudi fasada novega medgeneracijskega športnega centra. Drug primer se nanaša na Dolenjo vas pri Ribnici, ki je vsaj na regionalni ravni prepoznavna po lončarskih oziroma glinenih izdelkih. Poleg izgradnje nove brvi je predvidena tudi ureditev nekaj deset metrov nove javne poti, za katero je predlagan opečni tlak ali opečni videz. Podobno kot pri prejšnjem primeru gre oblikovalski vzor iskati v tradicionalni obrti, le da tu ne gre za vnašanje simbolov per se, temveč za material in njegovo (izstopajočo) pojavnost. Vsem primerom je skupna značilnost to, da predlagane ureditve oblikovalski navdih črpajo iz prepoznavnih prvin, ki so del obče identitete in imajo določeno kulturno vrednost. Ob tem prihaja do prevajanja prvin iz polja premične in celo nesnovne dediščine neposredno v fizični prostor. Pojav je bližje tistemu prvemu pomenu besede *branding*, ki se nanaša na ožigosanje, saj gre za štempljanje prostora s simboli ali njihovimi atributi (material, oblike) z namenom izboljšanja prepoznavnosti ter krepitve identitete kraja. Tovrstni oblikovalski pristop uporabljajo različni deležniki, tako javnost, odločevalci in investitorji, kot tudi načrtovalci in konservatorji, kar nakazuje vsaj na različne vidike razumevanja prostorske identitete. Kot vzrok za to bi morda kazalo preučiti tudi vpliv današnjega socioekonomskega ustroja, saj lahko razumevanje identitete s pomočjo vzporednic s kreiranjem uspešnih blagovnih znamk (simboli in lastna unikatna identiteta) legitimira tudi tovrstno prakso urejanja prostora.

Homogenizacija prostora

V preteklosti so razvoj naselij omejevale naravne danosti, razpoložljiva gradiva in gradbena tehnologija ter tudi pretok informacij, kar je prispevalo k različnosti identitet. Ob

usmerjanju vrednot in potreb potrošniške družbe pa sodobni čas internacionalizacije in globalizma prispeva k homogenizaciji tako kultur kot tudi krajev, s čimer se ogrozi, če ne že v celoti spremeni ali izgubi njihove specifične identitete. Z vidika urejanja prostora gre pri poenotenju prostorskih identitet krajev za preplet vedno enakih zahtev po meri potrošnika in zavestnega ustvarjanja ali preoblikovanja prostora po principih blagovnih znamk, ki take zahteve usmerjajo in krepijo. Če povzamemo besede A. Klingman (2007):

»S favoriziranjem koncepta ustvarjanja nečesa popolnoma novega ali pa v celoti preobraženega, kot s premišljenimi in manjšimi prostorskimi intervencijami in prenovami ob ustreznem razumevanju prostorske identitete in pristnega, današnja prostorska kultura, ki jo označujejo franšize korporacij, unikatna arhitektura, nakupovalna središča pa tudi načrtovanje sodobnih stanovanjskih območij in vsesplošna komercializacija raznovrstnih vsebin, raje uveljavlja doktrino kopij in imitacije enega z drugim tako po funkciji kot tudi estetiki.«

Od franšiznih trgovin in trgovskih centrov ob vpadnicah v mestna jedra pa do načrtovanja posameznih stanovanjskih objektov kot so vila-bloki, stolpnice ali soseske, gre v okviru organizacije prostora za sledenje utečenim formulam ne glede na to, kje se nahajamo. Posebej je potrebno omeniti javne prostore mestnih jeder, ki v luči vse bolj pogostih prenov ali bolje rečeno preobrazb v kombinaciji s spremembami namembnosti v obuličnih delih objektov, pridobivajo značaj komercialnega in zrežiranega prostora. Tu se lahko navežemo na A. Kučan (2015), ki za primer mestnega jedra Ljubljane v kolumni AgoraFOBija izpostavlja: *»...dogajanje je skrbno usmerjano in tudi nadzorovano; prostori so dekorirani, nasičeni z uličnim pohištvom, količki, svetili in skulpturami, ki naj bi zagotavljali pestrost, udobje in varnost – kot jih narekuje potrošnja.«* Poenotenje prostorskih identitet je dvojno. Na eni strani gre za poenotenje pomena prostora, ki je skrčen na sredstvo za zadovoljevanje/uživanje potreb ciljnih publik, temu pa sledi strukturno poenotenje fizičnega prostora, ki posledično ne omogoča nenačrtovanih ali nenadzorovanih naključij, rabe in srečanj. Podobne primere in na različnih ravneh, od posameznih stavb ali trgov pa do celostnih ureditev javnega prostora in urejanja stanovanjskih sosesk, najdemo tudi drugod po Sloveniji in tudi širše v Evropi, kar pa je na nek način ironično, saj je osnovni namen znamčenja ustvarjanje unikatnih in razločevalnih identitet. Klingman (2007) to pripisuje procesom poblagovljenja, kjer so uporabljene vedno iste uveljavljene, standardne metode in strategije, ki se aplicirajo tudi na prostor. Ob tem ter ob obširnih kampanjah popularizacije mest, ki običajno temeljijo na mešanici dediščine, mita in fantazije, postane njihova identiteta skrbno načrtovan in upravljan konstrukt.

Poenotenje prostorskih identitet ni vezano le na mestna središča, četudi so tam pritiški in vplivi večji in bolj neposredni. Z vidika ohranjanja prepoznavnosti kulturnih krajin lahko vsaj omenimo tipologijo sodobnih individualnih stanovanjskih hiš. Tu ne moremo reči, da gre za neposredne vplive poblagovljenja prostora kot pri mestnih jedrih, saj ne gre toliko za urejanje javnega prostora, temveč gre za izraz aktualne bivanjske kulture na zasebni lastnini. Izhaja pa iz istih temeljev in vpliva na splošno prepoznavnost kraja. Del kulturne krajine predstavljajo tudi naselja, ki z značilno strukturo, vezano na posamezne

regije in stavbno tipologijo v kompoziciji z ostalimi krajinskimi prvinami, kot so geomorfološke značilnosti, kmetijska raba z značilno parcelacijo, površinski pokrov ter naravni elementi, tvorijo prepoznavne krajinske vzorce. Z vidika stavbne tipologije so skupne značilnosti arhitekturnega oblikovanja prav tako vezane na določeno območje, pokrajino. V začetku devetdesetih let je bil izdelan katalog *Arhitekturne krajine in regije Slovenije* (Fister in sod., 1993) s tipologijo naselij in arhitekture po slovenskih regijah, nekoliko kasneje, leta 1998 pa še *Regionalna razdelitev krajinskih tipov* (Marušič in sod., 1998). Obe gradivi sta bili izdelani ob zavedanju, da je slovenski prostor arhitekturno in krajinsko zelo pester, kjer pa se v luči aktualnih družbenih in ekonomskih sprememb spreminja tudi njegova identiteta. Prepoznavnost kraja oziroma krajine se, v primerjavi z merilom krajine, z na videz drobnimi posegi, kot je individualna gradnja, vztrajno in zanesljivo odmika od značilnosti, ki jo določajo. Zahteve bivanjske kulture in vzori v funkciji in estetiki po principu kataloških rešitev narekujejo oblikovanje ne glede na to, kje se lokacija nahaja. Tako najdemo na Gorenjskem in Notranjskem podoben »univerzalni« tip sodobne hiše, ki na nekem minimalnem skupnem preseku sicer upošteva tipološke značilnosti gradnje v regiji, a so te razlike premajhne. Zlasti, če k temu prištejemo še paleto arhitekturnih in gradbenih detajlov kot so frčade, čopi, stavbno pohištvo, materiali, barve fasade in kritine, je diverziteta še večja in ne le v primerjavi ene regije z drugo, temveč tudi znotraj regije same. Na eni strani je gradnja skladna z določili prostorskih aktov, po katerih naj bi izhajala iz regionalnih značilnosti oblikovanja. Po drugi strani pa gre za čisto tehnične in izvedbene vidike, saj je v nekem posplošenem smislu danes možno izvesti vse, ne glede na specifične lokacije in tehnologijo gradnje, ki je bila nekdaj pogojena vsaj z naravnimi dejavniki – vremenske razmere in geomorfologija, če zaradi sprememb življenjskega sloga ne moremo zraven prištevati tradicionalne rabe in funkcije, ki je pogojevala tudi arhitekturno oblikovanje in organizacijo prostora.

Sklep

Na koncu je potrebno izpostaviti, da je prostor vedno odražal ekonomske pogoje, ki so ga redefinirali neposredno ali pa posredno z družbenimi in kulturnimi spremembami. Arhitekturna misel modernizma se je neposredno naslanjala na ekonomske značilnosti obdobja, ki so izhajale iz takratnih začetkov masovne produkcije proizvodov. Tu je bistveno vlogo igrala organizacija prostora z namenom optimizacije procesov (form follows function). Odgovor na takratne potrebe produkcije je utemeljila arhitektura, z njo pa novo gibanje, ki je snovalo prostor, bodisi neposredno kot samostojni oblikovalski jezik ter tudi posredno, v skladu z doktrino čim boljše učinkovitosti in produkcije. V času postmodernizma pa se je (in še vedno se) tehnološko izpopolnjena in avtomatizirana masovna produkcija zanašala na enako masovno potrošnjo. Pri tem je velik poudarek namenjen hitrim

spremembam in diverziteti stilov, okusov, novosti. V ospredje je bila postavljena razlika, individualni izraz, instantna prepoznavnost v medijskih slikah in storitvah. Vzporedno s tem se je spreminjal tudi prostor. Ekonomska vrednost postmodernistične arhitekture se je od funkcije premaknila k temu, da postane prodajljivo blago. Da je uspešna na potrošniškem trgu, mora zadovoljiti različne okuse v kombinaciji s stilsko raznolikostjo in instantno prepoznavnostjo. Poleg funkcije je torej pomemben učinek in simbolni pomen glede prepoznavnosti in družbenega statusa. Današnje ekonomsko dobo J. Naisbitt (2000) opisuje kot ekonomijo izkustva (ang: »experience economy«), kjer gre za ponoven premik v doktrini potrošništva. V ospredju ekonomske vrednosti produkta je izkušnja potrošnika, kar doseže s sredstvi v obliki personaliziranih storitev po meri posameznika, različnimi javnimi dogodki, promocijo doživetij in podobnega. Temu se prilagaja tudi prostor, kjer se današnja ekonomska vrednost poleg uporabnosti (funkcija) ter tega, da služi kot simbol (identiteta), zanaša na to, kakšno doživetje lahko ponudi uporabniku (izkušnje/transformacije). Prostor postane oder, storitve scenarij, blago pa rekviziti, da ustvarijo pomenljivo predstavo za uporabnika onkraj gledališč in tematskih parkov. Vzporedno z masovno produkcijo druge polovice dvajsetega stoletja se je razvila tudi panoga trženja, ki z ustvarjanjem lastnih identitet produktov in vsebin usmerja naša prepričanja, vrednote in življenjski slog ter vpliva na predstave o nas samih. Kakšen naj bo prostor, kako naj funkcionira in kaj je njegova identiteta, so vprašanja v fokusu različnih strok – arhitektov, urbanistov, krajinskih arhitektov, konservatorjev, umetnostnih zgodovinarjev, etnologov, poleg omenjenih strok pa tudi skupna odgovornost javnosti, odločevalcev, investorjev oziroma družbe. Živimo v informacijski dobi s hitrimi spremembami, kjer ustvarjamo novo ter preoblikujemo staro po naraciji hitro spreminjajočih se okusov in stilov, instantne prepoznavnosti, natančno konstruiranih zgodb. Zato ni naključje, da se vzporedno s tem vrstijo nasprotni pozivi manjših skupnosti in civilnih iniciativ, pojem identitete pa je sidrišče varstvenih kategorij, kot je denimo kulturna dediščina. Vloga prostora je ključna pri oblikovanju identitete posameznika in skupnosti. Z vidika recipročnega odnosa, kjer človek določa prostor in obratno, prostor določa človeka, in če je nemogoče uteči globalnim silnicam, bi bilo morda smiselno najprej izpostaviti, kako prostor določa nas, preden odgovorimo na vprašanje, kakšen naj bo.

Literatura

- Bastos, Wilson. Levy, Sidney J. *A history of the concept of branding: practice and theory*. Journal of Historical Research in Marketing, vol. 4, št. 3. 2012. 347–368.
- Belk, Russell W.: *Possessions and the extended self*. Journal of Consumer Research, vol. 15, št. 2 1988. 139–168.
- Brown, Stephen W. Fisk, Raymond P. *Marketing Theory: Distinguished Contributions*. New York: Wiley 1984.
- Choudhary, Bikramaditya K. *Formation and (re)formation of spatial identities under globalization*. Journal of Regional Development and Planning, vol. 3, št. 1. 2014. 35–48.
- El Nachar, Eman. Abdel-Hadi, Aleya: *Place identity/place making in the built environment – towards a methodological perspective*. Cities' Identity Through Architecture and Arts, Ur: Catalani et al. London: Taylor & Francis Group, 2018. 73–81.
- Elewa, Ahmed: *Conserving historical area through the roles of main cities: Urban identity in the era of globalisation*. Cities' Identity Through Architecture and Arts, Ur: Catalani et al. London: Taylor & Francis Group, 2018. 469–479.
- Fister, Peter: *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor RS, Zavod RS za prostorsko planiranje, 1993.
- Jung, Carl: *A man and his symbols*. New York: Doubleday and Co. 1964.
- Klingmann, Anna: *Brandsapes. Architecture in the Experience Economy*. Massachusetts Institute of Technology, 2007.
- Kučan, Ana: *Agorafobija*: Dnevnik, 14. 7. 2015, <https://www.dnevnik.si/1042716731> (12. 3. 2023).
- Marušič, Janez: *Regionalna razdelitev krajinskih tipov v Sloveniji. Metodološke osnove*. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor RS, Urad RS za prostorsko planiranje, 1998.
- Meenaghan, Tony: *The role of advertising in brand image development*. Journal of Product & Brand Management, vol. 4, št. 4. 1995. 23–34.
- Moore, Karl. Reid, Susan: *The birth of brand: 4000 years of branding*. Business history, vol. 50, št. 4. 2008. 419–432.
- Naisbitt, John: *Megatrends: Ten new directions transforming our lives*. Macdonald, 1984.
- Potočnik, Tina. Lah, Ljubo: *Pojem identiteta v izbranih mednarodnih listinah varstva dediščine in njegova uporaba v Sloveniji*. Annales, vol. 27, št. 2. 2017. 245–258.
- Prince, Dana: *What about Place? Considering the Role of Physical Environment on Youth Imagining of Future Possible Selves*. Journal of youth studies, vol. 17, št. 6. 2014. 697–716.
- Roggatz, Annette. *Denkmalpflege und Identität*. Hörsaal, Amt und Marktplatz. Forschung und Denkmalpflege im Rheinland. Köln: Verlag Schnell & Steiner GmbH, 2005. 251–254.
- Stanič, Ivan: *Značaj, identiteta, slika o mestu*. Urbani izziv vol. 2, št. 16-17. 1991. 25–26.

Povzetek

Današnji čas zaznamuje globalizem ter družbena in ekonomska ureditev, ki temelji na potrošništvu, z družbenimi, tehnološkimi, političnimi in gospodarskimi spremembami pa vpliva tudi na prostor in njegov razvoj. Eno močnih tržnih orodij so blagovne znamke in znamčenje, ki označuje proces, namenjen ustvarjanju močne, pozitivne in prepoznavne podobe nečesa. Prenašanje tovrstnih praks na prostor imenujemo poblagovljenje prostora in je osrednja nit članka s poudarkom na razumevanju identitete prostora in njegove vloge pri oblikovanju identitete posameznika in skupnosti. Izpostavljeni so nekateri vzroki in vplivi, ki se kažejo v obliki specifičnih posegov in v novem značaju prostora. Konkretnije je obravnavan pojav umeščanja simbolov in znakov, da bi se s tem povečala prepoznavnost nekega kraja, homogenizacija prostora kot učinek prepleta vedno enakih zahtev po meri potrošnika in preoblikovanje prostora po principih ustvarjanja blagovnih znamk, kar pa vse prispeva k izgubi prepoznavnosti in razločevalnih identitet krajev.

Ključne besede

znamčenje prostora, prostorska identiteta, globalizacija, arhitekturni prostor, odprti prostor, prostorsko oblikovanje, arhitekturno oblikovanje

Summary

The current period is characterized by globalism and a social and economic system based on consumerism, with social, technological, political and economic changes affecting space and its development. Brands and branding, i.e. the process of creating a strong, positive and recognizable image of something, are a powerful marketing tool. The transfer of such practices to space is called the commodification of space and is the central thread of this article, with an emphasis on understanding the identity of space and its role in shaping the identity of the individual and the community. The article highlights certain causes and influences, which manifest themselves in the form of specific interventions and in the new character of the space. The phenomenon of placing symbols and signs in order to increase the recognizability of a place, the homogenization of space as a function of always the same demands by the consumer, and the transformation of space based on brand creation, all of which contribute to the loss of recognizability and distinctive identities of places, are discussed in more detail.

Keywords

spatial branding, spatial identity, globalization, architectural space, open space, spatial design, architectural design

R A Z P R A V E

Tretje življenje vile na Homcu

Jernej Markelj

‘Pirnatova vila’ na Homškem hribu je zgrajena na ostankih nekdanjega društvenega doma, ki je bil porušen v času med in po drugi svetovni vojni. Zasnova vile izhaja iz načrtov Jožeta Plečnika, po smrti mojstra pa je dokončanje objekta vodil Anton Bitenc. V letu 2017 je objekt prešel v roke novega lastnika, ki načrtuje potrebno sanacijo in prenovo objekta. V prispevku so predstavljene nove ugotovitve o zgodovini objekta in usmeritve za prenovo.

Uvod

Vilo na Homškem hribu je na ostankih nekdanjega prosvetnega doma na tem mestu dal zgraditi ljubljanski pasar Alojz Pirnat, ki je izhajal iz sosednjih Nožic. Za arhitekta Plečnika so v Pirnatovi delavnici v Ljubljani izdelovali nekatere kovinske izdelke za njegove projekte. Pirnat se je za pripravo načrtov obrnil na Plečnika. Vila je postavljena na stare kletne zidove nekdanjega društvenega doma, vendar v manjšem obsegu. Gradnja je napredovala počasi in zaradi Plečnikove smrti je vodilno vlogo pri dokončanju prevzel arhitekt Anton Bitenc, Plečnikov tesni sodelavec. Vila je bila dokončana po letu 1966 in je bila do smrti lastnika leta 2002 v občasni rabi ob koncih tedna in kot letna rezidenca. Družina Pirnat je objekt leta 2017 prodala novemu lastniku. V zadnjih letih je lokalna skupnost s soglasjem lastnika v objektu organizirala nekaj prireditev za širšo javnost, krajši čas pa je služil tudi za začasno bivanje.

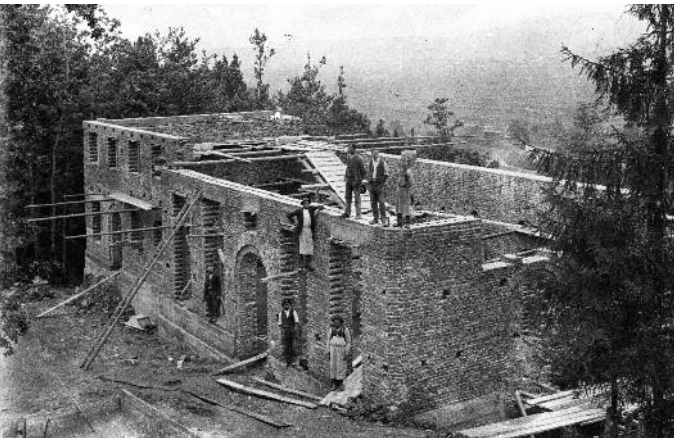
Novi lastnik sedaj načrtuje prenovo in potrebno sanacijo objekta za njegovo trajno ohranitev, saj so na nekaterih mestih vidne nekatere poškodbe, predvsem v kleti. V prvi vrsti so posledica neustrezne zaščite pred talno vlago, neenakomernega posedanja objekta na enem delu ter dotrajanosti. Objekt je registriran kot enota kulturne dediščine, zato se pri sanacijskih delih in prenovi sodeluje z območno enoto ZVKDS ter spoštuje arhitekturno izraznost objekta. Ohranja se kvalitetne in značilne oblikovne rešitve, ki so plod dela arhitektov Jožeta Plečnika in Antona Bitenca. V prispevku so predstavljene tudi nove informacije, ki so plod analize zgodovinskega razvoja objekta, črpajoč iz arhivskih dokumentov in načrtov.

Zgodovinski razvoj objekta

Prosvetni dom

V letu 1907 ustanovljeno *Katoliško slovensko izobraževalno društvo* v Šmarci je z organizacijo kulturnih prireditev in predavanj prispevalo k dvigu kulturno-prosvetne ravni krajanov. Za ta namen so zgradili društveni dom v Šmarci, ki je spadala pod homško faro. Ker pa se je izkazal za premajhnega, so predlagali župniku, da bi večji dom zgradili pri župnijski cerkvi na Homškem hribu. Župnik Anton Mrkun se je obrnil na strokovnjake, ki so po danih navodilih naredili načrte v gorenjskem slogu z lesenimi ganki in kovanimi oken-skimi mrežami. Imel je tudi fresko sv. Florijana slikarja Matije Koželja. Zidarska dela je vodil zidarski mojster Ivan Sršen iz Domžal, tesarska Jože Kern iz Komende. Z gradnjo so pričeli v maju 1914 in jo s prekinitvijo zaradi pričetka 1. svetovne vojne, ko so morali moški oditi na fronto, dokončali leta 1917. Dom je bil v lasti župnije, ki je prispevala polovico

denarja za gradnjo ter les, ostali del pa je posodila hranilnica. Katoliška društva v župniji pa so imela pravico do brezplačen uporabe prostorov (Senožetnik, 2016; Galun, 2019).

: Gradnja Prosvetnega doma | vir: Galun, 2019

Dom je vseboval veliko dvorano za sestanke, zbiranja, igre ter telovadbo, knjižnico, šolsko učilnico (v domu je deloval I. razred osnovne šole na Homcu) ter druge prostore Prosvetnega društva. V tistem času so v domu stanovali tudi učitelj in nekaj zasebnikov. Bogata kulturna dejavnost se je odvijala vse do druge svetovne vojne, ko so decembra 1943 partizani dom požgali (Galun, 2019).

: Prosvetni dom ob dokončanju leta 1917 | vir: Galun, 2019

: Pogled proti Prosvetnemu domu z vrha Homškega hriba
| vir: Jenko & Šporar, 2018

Propadanje objekta

Zaradi v požaru uničene strehe je objekt pričel propadati (Hrausky, Koželj in Prelovšek, 1997). Po vojni je Župnija Homec kot lastnica zemljišča in pogorelega objekta iskala možnosti za njegovo prodajo.¹ Zemljišče s pogorelim objektom je od Župnijskega urada Homec z dovoljenjem škofijskega ordinariata kupila Marija Zupan, stanujoča na Preserjah 7 v letu 1948, vendar je nato Okrajni ljudski odbor Kamnik odrekel dovoljenje za prenos nepremičnine. Nakup naj bi bil špekulativen z namenom preprečiti zaseg nepremičnine župniji, poleg tega naj bi mož kupovalke že imel stanovanjsko hišo in 9,9 ha zemlje. Temu so pritrdili tudi v odločbi Ministrstva za kmetijstvo v marcu 1949 navkljub več pritožbam kupovalke (ZAL, 1948 in 1949).

Prenos nepremičnine se ni izvedel in kot je razbrati iz arhivskih dokumentov, je v letu 1950 Krajevni ljudski odbor Homec in Okrajni ljudski odbor Kamnik razlastil župnijo Homec lastništva obeh parcel. Izdana je bila tudi odločba, da se opeka zidovja bivšega Prosvetnega doma razdeli med ljudi v okolici Homca, predvsem socialno šibkim in delavcem ter nameščencem v državnem sektorju za manjše potrebe ali dograditev stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij (ZA – KAM 17, 1949 in 1950). Iz fotografij Petra Nagliča iz tistega časa je sicer vidno, da je bila večina zidov objekta še v solidnem stanju in bi bilo možno objekt z obnovo poškodovanih delov in z rekonstrukcijo strehe povrniti v prvotno stanje.

: Propadanje objekta po požigu | vir: Galun, 2019

¹ Po Odločbi 3171/2 Okrajnega izvršilnega LO Kamnik iz 1. 6. 1948 se je župnijska cerkev v Homcu s prodajo Društvenega doma želela izogniti njegovi razlastitvi, saj je okrajni ljudski odbor že izdal odločbe o razlastitvi dveh prosvetnih domov v sosednjih Jaršah in v Mengšu.

Pirnatova vila

Za nakup objekta se v juliju 1950 zanima ljubljanski pasar Alojz Pirnat (v arhivskih dokumentih ponekod navedeno tudi Pernat), stanujoč na Karlovški 2 v Ljubljani. V prošnji po nakupu navaja, da želi zgraditi enodružinsko hišo za svoj dom, saj ni lastnik nobene nepremičnine, prav tako pa je iz Homca njega žena, zato ima interes graditi tukaj. Okrajni ljudski odbor Kamnik prošnjo najprej potrdi (julij 1950), nato pa zavrne (september 1950) z utemeljitvijo, da je njegova žena že lastnica več drugih zemljišč v Homcu, na katerih lahko postavi hišo. Alojz Pirnat nato vseeno uspe z nakupom zemljišča, saj v marcu 1951 pridobi gradbeno dovoljenje za obnovo hiše z načrtom, ki ga je podpisalo Gradbeno podjetje Kosi Ivan, Ljubljana, c. 29. Okt. 16 (ZAL, 1950 in 1951). Iz načrta je razvidno, da se ohranja nekatere zidove predhodnega objekta (sivo obarvani zidovi), nekatere dele pa načrtuje na novo.

Aprila 1952 Alojz Pirnat vloži na Okrajni ljudski odbor, odsek za gradnje v Kamniku, prošnjo za podaljšanje gradbenega dovoljenja ter spremembo načrta pri adaptaciji stanovanjske hiše. Načrt, ki ga predloži, je po risbi sodeč najverjetneje plod dela arhitekta Plečnika² ali njegovih sodelavcev.

Pirnat je bil eden izmed obrtnikov, s katerimi je Jože Plečnik sodeloval. Zanj je izdeloval cerkveno posodje, lestence in druge pasarske izdelke z zahtevno oblikovanimi detajli. Plečnik je na prošnjo prijatelja izdelal prve načrte za nov stanovanjski objekt, ki ga je zasnoval tako, da je obdržal del še ohranjenih kletnih prostorov Prosvetnega doma, ki jih je vključil v nov objekt. Nov objekt 'Pirnatove vile' tlorisno obsega del velikosti prvotnega Prosvetnega doma. Pirnat je objekt uredil kot svojo letno (lovsko) rezidenco (Hrausky, Koželj in Prelovšek, 1997) in ga uporabljal za občasno bivanje ob koncih tedna.

Na načrtu, datiranem 16. 6. 1951 in predloženem na Odsek za gradnje OLO Kamnik, je sicer podpisan Perne Mihael, Zidarski mojster, Trzin 169, P. Domžale (ZA – KAM 17, 1952). Načrt se od prvega načrta, za katerega je bilo pridobljeno prvo gradbeno dovoljenje, precej razlikuje. Predvideno je monumentalno zunanje dvojno stopnišče z nadstreškom na južni strani, ki pa ni bilo realizirano v takšni obliki. Spremenjen je naklon strehe. Polkrožnih okenskih odprtín v zgornji etaži je v načrtu osno simetrično po pet na vsaki fasadi hiše, kar je bilo prav tako kasneje spremenjeno. Ohranila pa se je osnovna ideja zasnove objekta z osrednjim vstopnim hodnikom po celotni globini hiše in značilnimi izstopajočimi velikimi okenskimi okvirji. Zanimivo je, da sta fasadi risani s strešno konstrukcijo brez kritine.

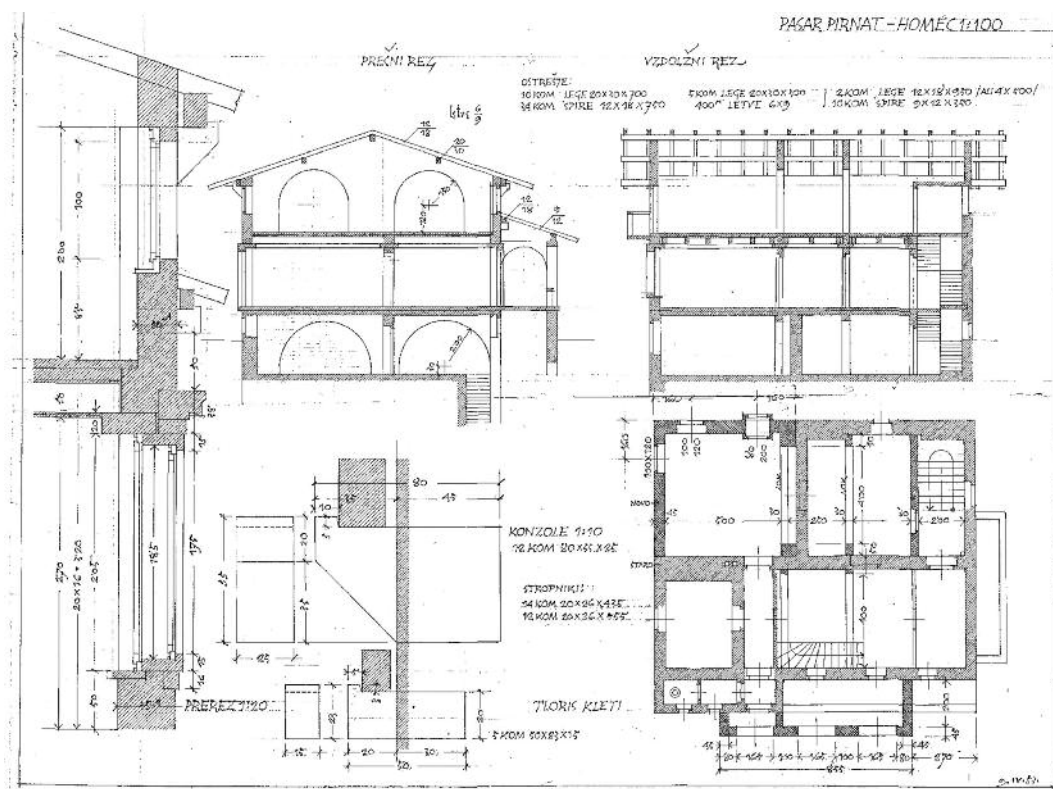
Naslednji, verjetno prav tako Plečnikov načrt ali načrt njegovih sodelavcev, ima datum 9. april 1953. Na načrtu so vidni profili okenskih portalov, konzole za kapne grede in nekoliko spremenjen načrt v primerjavi s predhodnim. V tlorisu je označeno 'staro' zidovje (svetlejša šrafura) in 'novo' zidovje (temnejša šrafura). Vidni so tudi oboki v kleti ter v mansardi, ki tudi niso bili realizirani. Garaža na jugu v 1. kleti še ni predvidena.

² Načrt pripisujejo Plečniku tudi Hrausky, Koželj in Prelovšek v knjigi Plečnikova Slovenija (1997).

Gradnja vile se je verjetno začela izvajati po tem načrtu in je napredovala počasi. Vse do Plečnikove smrti v januarju 1957 naj bi jo spremljal Plečnik sam. Na naslednji sliki je vidna hiša v času gradnje v letu 1958, tj. po Plečnikovi smrti. Na vzhodni fasadi so vidne štiri odprtine v mansardni etaži, danes pa sta na objektu vidni le osrednji dve odprtini (levo in desno so kasneje zazidali). Kot vidimo, od gradnje nekdanjega Prosvetnega doma, razen temeljev, ni ostalo veliko, saj so okoliški prebivalci odnesli opeke zidovja po dovoljenju krajevnih oblasti. Odstranjeno je bilo tudi zunanje stopnišče z vhodom na cesto.

Vodenje projekta je nato prevzel tesni Plečnikov sodelavec in njegov zadnji asistent, arhitekt Anton Bitenc, ki je stavbo še nekoliko predelal in prvotne načrte še nekoliko spremenil.

Bitenc je pripravil nove načrte dokončanja gradnje vile v letu 1965 in 1966. Na njih je razvidno, da je v 1. nadstropju na notranji strani zunanjih zidov predvidena vgradnja 8-cm zidakov iz porolitne opeke, verjetno kot možnost minimalne toplotne izolacije zgornje etaže. Definirane so tudi predvidene sestave tlakov ter pozicije nenosilnih sten v pritličju in 1. nadstropju.

: Tretji načrt za gradnjo hiše z datumom 9. april 1953 | vir: Sodin, 2017

Del kletne etaže na zahodni strani je urejen kot t. i. hišnikovo stanovanje z ločnim vhodom, lastno kopalnico, jedilno kuhinjo in spalnico. Na zahodni strani v 1. nadstropju je bil predviden tudi večji balkon, realiziran pa je bil v dosti manjši obliki. V 1. kleti je Bitenc vključil še garažo na južni strani, nad katero je vstopna terasa z vhodnim stopniščem. Načrtoval je tudi betonska korita pri vstopni terasi. V načrtih so tudi skice za oblikovanje dveh kamnitih portalov, postavljenih samostojno ob objektu in vzdanih v betonsko konstrukcijo. Kamnita portala sta iz graščine v Voklem pri Kranju. Na vzhodni, cestni fasadi pa je dodal balkon z betonsko ograjo. Streha je prekrita z betonskimi strešniki, ki so bili oblikovani in prvotno izdelani za Križniški samostan v Ljubljani.

Notranjost je večinoma Bitenčevo delo, razen jedilnega kota v kuhinji v pritličju, urejenega po Plečnikovem nasvetu. Na JZ delu vsebuje vila še drugo klet, v kateri je urejena vinska soba (v ostankih kleti nekdanjega Prosvetnega doma). Interier vinske kleti nekdanjega društvenega doma, ki jo sestavljajo miza, klop in leseno-zidana obloga, so nekateri pripisovali Plečniku (Hrausky, Koželj in Prelovšek, 1997), so pa v arhivu MAO najdeni Bitenčevi načrti³ opreme vinske kleti, iz česar bi sklepali, da je tudi interier vinske kleti Bitenčevo delo.

: Gradnja Pirnatove vile, 1958 | vir: Galun, 2019

: Pirnatova vila pred pričetkom prenove | foto: Jernej Markelj

3 Bitenčev arhiv je družina Bitenc predala Muzeju arhitekture in oblikovanja – MAO.

Stavbo je zgradilo Gradbeno podjetje Ocepek, betonska dela je izvedlo podjetje Curk iz Ljubljane, kovana in pasarska dela pa Pirnat sam. Vsa ključavničarska dela so opravili v Končanovi delavnici v Domžalah (Avguštin & Lavrinc 2010).

Novi lastnik in prenova

Objekt je bil od smrti lastnika Alojza Pirnata leta 2002 pa do prodaje novemu lastniku leta 2017 prazen. Od prodaje naprej je bil objekt nekaj časa v uporabi za namen organiziranja občasnih razstav in začasnega bivanja. Objekt je sicer solidno ohranjen, vendar je potreben sanacije in manjše prenove.

Nosilni zidovi so večinoma zidani iz polnih opek (v pritličju debeline pribl. 50 cm, v 1. nadstropju pa 28 cm). Medetažne konstrukcije nad drugo kletjo so opečni oboki na jeklenih nosilcih, nad kletjo in delom pritličja armiranobetonske plošče, nad delom pritličja in nadstropja pa so leseni stropniki. Položno dvokapno ostrešje je leseno in krito z unikatno litimi betonskimi strešniki, ki jih je Plečnik predvidel na več svojih objektih. Tip strešnikov deluje podoben uporabljenim strešnikom cerkve sv. Mihaela na Barju, cerkve sv. Cirila in Metoda za Bežigradom ter tudi na strehi Ljubljanskih tržnic (z osnovnima tipoma strešnikov: valoviti strešnik in pokrivna tromba). Po nekaterih virih naj bi bili strešniki, uporabljeni na Pirnatovi vili, prvotno namenjeni za prekritje strehe samostana Križank (Galun, 202).

Vidne so nekatere razpoke nosilnih kletnih zidov v severozahodnem delu hiše in na stiku razširitve kleti z osnovnim objektom. Poleg razpok je vidno tudi delovanje vlage, saj zidovi in konstrukcija tal najverjetneje nimajo ustreznih hidroizolacijskih slojev, tako da kapilarna vlaga prosto prodira v objekt in dolgoročno vpliva na degradacijo materialov. Na višini približno 1,5 m nad koto terena se povišane vsebnosti vlage v zidovih ne zazna več. Vidne so sledi netesnosti vodovodnih inštalacij. Meteorna voda iz vodoravnih žlebov kapi strehe se prosto izliva na teren, kar povzroča izpiranje zemljine.

Preiskave nosilnih konstrukcij objekta niso pokazale izrazito konstrukcijsko neustreznih materialov in izvedbenih detajlov. Objekt je možno obnoviti z ustreznimi sanacijskimi posegi.

Razumevanje spomenika in njegovih vrednot

‘Pirnatova vila’ na Homcu ima pomemben kulturni pomen za prebivalce vasi Homec in tudi za širše območje. Povečuje se zavedanje, da je pri objektu sodeloval arhitekt Jože Plečnik (Ulčar, 2017), čigar dela postajajo tudi z nedavnim vpisom nekaterih njegovih ljubljanskih del na svetovni seznam Unesco eden od nosilcev slovenske kulturne dediščine.

Pirnatova vila vsebuje nekaj prepoznavnih Plečnikovih oblikovalskih prvin:

- okna in vhodna vrata s poudarjenimi brušenimi betonskimi portali
- značilen nizek naklon strehe (pribl. 1:3) s
- prepoznavno 'Plečnikovo' strešno kritino, ki se pojavlja tudi na nekaterih njegovih drugih projektih.

Edinstveni karakter objektu dajo izpostavljeni kamniti vogalni stebri in kamnite konzole, ki nosijo konstrukcijo strehe. Dobro je ohranjena vinska soba s stensko leseno oblogo in pohištvo. Polkrožne okenske in vratne odprtine na fasadi v 1. nadstropju so prisotne že na prvih Plečnikovih načrtih. Višina najvišjega dela oboka na stranskih fasadah pri 170 cm in na čelnih fasadah z višino okoli 190 cm sicer nekoliko omejujejo poglede navzven v pokrajino. Okna in balkonska vrata na teh odprtinah ne sledijo obliki odprtine, temveč so pomaknjena na notranjo stran zunanje stene in so pravokotne oblike. Omeniti velja še prostostoječa kamnita portala z betonsko ojačitvijo, ki označujeta vstopno pot do vhodov v objekt. Elegantna pa je tudi Bitenčeva rešitev vstopnega stopnišča in ureditev odvodnjavanja z vhodne terase, vendar je oboje potrebno prenove.

Objekt z zemljiščem je vpisan v registru kulturne dediščine RS Ministrstva za kulturo pod številko EŠD 10744: Homec – Pirnatova vila. Za prenovo so bili tako pridobljeni kulturno-varstveni pogoji. Pri prenovi se zunanost objekta dosledno ohranja, medtem ko je znotraj predvideno ohraniti obstoječo tlorisno zasnovo z izjemo v 1. nadstropju, kjer bi se odstranilo vgradno pohištvo in prostore povezalo za potrebe sodobnega bivanja in umeščanja novih sanitarnih prostorov.

Druga priporočila za prenovo po usmeritvah ZVKDS (Avguštin, 2022) so:

- ločitev in ovrednotenje prispevkov Jožeta Plečnika, Antona Bitenca in družine Pirnat
- ohranitev interierja vinske sobe v drugi kleti v celoti ter
- prezentacija (in ohranitev) kvalitetnih Bitenčevih rešitev.

Usmeritve za sanacijo in prenovo

Za preprečevanje propadanja objekta in ohranjanje njegove uporabnosti se predvideva izvedba prenovitvenih in sanacijskih del z izboljšavami, ki upoštevajo napredek tehnike. S sanacijskimi deli se zagotovi trajno ohranitev dediščine. Predvidena je tudi arhitekturna prenova notranjosti za potrebe novega lastnika s spoštovanjem avtorskih rešitev Bitenca in Plečnika in zvišanje njene vrednosti s spoštovanjem originalne likovne in arhitekturne podobe. Predvidena dela obsegajo statično sanacijo zidov in zamenjavo dotrajanih delov strešne konstrukcije, zaščito objekta pred vodo, toplotno zaščito in energetska sanacijo s tehnično posodobitvijo inštalacij in naprav ter funkcionalno prilagoditev.

V prvi vrsti so potrebni ukrepi, ki bodo preprečili nadaljnje propadanje spomenika. Neustrezna zaščita pred talno vodo in neustrezno rešeno odvodnjavanja meteorne vode predstavlja tveganje, ki ga je treba odpraviti čim prej. Izpust vode izteka iz žleba prosto na tla ob kletnih zidovih objekta, zaradi česar se pojavlja spodjedanje in erozija temeljnih tal. Na nekaterih mestih so tako že opazne razpoke v zidovih zaradi posedanja objekta na SZ vogalu. Kletni zidovi tudi niso ustrezno zaščiteni pred kapilarnim dvigom vode, zato se na nekaterih mestih na notranjih straneh sten pojavlja pojav t. i. cvetenja oz. izločanje soli. Z izvedbo sistematičnega injektiranja s hidrofobnimi dodatki (pribl. do višine 1 m nad koto terena) se bo preprečil kapilarni dvig vlage. Po presoji izvedenca se lahko za ta namen izvede še horizontalno hidrofolno bariero v zidovih v višini tlaka kleti. Pri prenovi in zamenjavi tlakov se v kleti izvede horizontalno hidroizolacijo. Propadajoče notranje omete se odstrani in jih nadomesti s sanacijskimi, hidrofobnimi notranjimi ometi. Na zunanji strani se v zemljo vkopane zidove zaščiti s horizontalno izolacijo in izvede ustrezno dreniranje zalednih voda okoli temeljev objekta. Nato je potrebno urediti še ustrezno odvodnjavanje meteorne vode s strehe v peskolov in ustrezno odvajanje v ponikovalnico, da ne bo prihajalo do spodjedanja tal. Smiselna je tudi izvedba oz. rekonstrukcija spodnjega podpornega zidu za preprečitev drsenja zemljine na zahodni strani.

Z injektiranjem obstoječega zidovja se kletno zidovje tudi dodatno statično utrdi. Statično okrepiti je potrebno tudi tanjše zunanje opečno zidovje v 1. nadstropju, ki brez dodatnih vezi predstavlja tveganje za porušitev te etaže v primeru potresa. Lesene elemente strešne konstrukcije se bo preverilo in po potrebi nadomestilo poškodovane dele. S sidranjem strešne konstrukcije v zunanje zidove pa se zagotovi večjo togost zidovja v primeru potresa. Statične ojačitve je potrebna tudi lesena medetažna konstrukcija plošče nad pritličjem. Ob odprtju konstrukcije se bo preverilo stanje stropnikov in jih dodatno ojačalo.

V luči skrbi za varovanje okolja in varčevanja z rabo energije, predvsem pa izboljšanja bivalnega ugodja so potrebni tudi ukrepi toplotne zaščite stavbnega ovoja in tehnična posodobitev inštalacij in naprav. Pri tem smo zaradi spomeniške zaščite in zunanje podobe objekta nekoliko omejeni in bo treba večino ukrepov izboljšanja toplotne izolativnosti zunanjih stavbnih konstrukcij izvajati z notranje strani. V 1. nadstropju je zaradi možnosti odstranitve obstoječega sloja porolitnih zidakov, ki nimajo nosilne funkcije zadeva enostavnejša kot pa v pritličju. Z vgradnjo npr. 10 cm izolacije na osnovi bakelita ($\lambda=0,020$) na mestu porolitnih zidakov že izpolnimo zahteve zakonodaje (PURES-3) po dovoljeni vrednosti toplotne prehodnosti zunanje stene ($U=0,18 \text{ W/m}^2\text{K}$). Po dogovoru s spomeniškim varstvom se lahko vgradi tudi drugo vrsto izolacije (npr. multipor), ki z vidika odpornosti na pritisk predstavlja morda ustrežnejšo alternativo zaradi večje čvrstosti, vendar pa ima slabše toplotno-izolacijske lastnosti ($\lambda=0,045$). Pri enaki debelini izolacije 10 cm tako zunanja konstrukcija stene ustreza do nedavno veljavnim zahtevam PURES-2 ($U=0,28 \text{ W/m}^2\text{K}$). Večji izziv je toplotna zaščita zunanjih sten pritličja, saj tukaj ni rezerve v debelini pri obstoječi konstrukciji - ni porolitnega sloja zidakov, ki bi ga lahko odstranili. Rešitev bo treba iskati v nadomestitvi obstoječih notranjih ometov s toplotno-izolativnimi. Kot novost se v zadnjih letih glede tovrstnih izzivov pojavlja možnost uporabe novejših proizvodov, s katerimi se dosega visoko toplotno izolativnost že z majhnimi debelinami (npr. aerogel izolativne plošče ($\lambda=0,016$) ali aerogel omet ($\lambda=0,028$)), so pa to nekoliko dra-

žje rešitve. Glede na dokaj omejen notranji prostor ne želimo preveč spreminjati debeline notranjih sten in na ta račun zmanjševati uporabne površine, zato tukaj ne bo možno izpolniti vseh toplotnoizolacijskih zahtev zakonodaje. Z nadomestitvijo sloja obstoječega ometa v debelini 3 cm in dodatno odebelitvijo za 2-3 cm na notranjo stran lahko pridobimo nekaj prostora za vgradnjo izolativnega sloja, s čimer bi že precej izboljšali energijsko učinkovitost objekta in izboljšali površinsko temperaturo sten, kar vpliva na boljše toplotno ugodje v prostoru. Vkopane kletne zidove se lahko dodatno izolira na mestih, ki niso vidni nad terenom in sicer s toplotno izolacijo z zunanje strani, ko se vgrajuje tudi hidroizolacijo. Pri debelini izolacije tukaj nismo tako omejeni. Podobno tudi pri izolaciji strehe med in pod špirovci nismo omejeni glede debeline. Streho izoliramo minimalno, kot predpisuje zakonodaja (cca 26 cm toplotne izolacije) ali več. Streha je namreč del stavbnega ovoja, pri katerem lahko z najmanjšo investicijo dosežemo največje zmanjšanje toplotnih izgub. Vgraditi pa je potrebno tudi toplotno izolacijo na tla proti terenu ob prenovi talnih konstrukcij. Naslednji pomemben sklop izboljšanja toplotne izolativnosti stavbnega ovoja predstavljajo še zunanja vrata in okna. Škatlasta okna z dvojnimi krili se obnovi ali nadomesti v originalni obliki. Pri tem se z vgradnjo toplotno-izolativne dvoslojne zasteklitve na notranji strani okna izboljša njihove toplotne lastnosti. Vrata se obnovi ali nadomesti z novimi na osnovi originalne podobe.

Obstoječa hiša je imela vgrajen kotel na kurilno olje in cisterno. Sistem je dotrajan in energijsko neučinkovit, zato se menja tudi ogrevalno napravo. Z vgradnjo toplotne črpalke zemlja/voda se precej izboljša energijsko učinkovitost sistema ogrevanja ter precej zmanjša negativne vplive na okolje zaradi kurjenja kurilnega olja. Pri prenovi tlakov se vgradi tudi talno ogrevanje, s čimer se lahko odstrani obstoječe radiatorje. Zamenja se tudi dotrajane elektro in vodovodne inštalacije.

Potrebna bo tudi manjša funkcionalna prilagoditev tlorisov z odstranitvijo nekaterih nenosilnih sten, prenovo kuhinje, kopalnic in preureditve nekaterih drugih prostorov. Strop proti neizkoriščenemu podstrešju se odstrani, s čimer bo 1. nadstropje pridobilo občutek prostornosti. Pri vseh delih pa je v ospredju misel, da s posegi ohranimo in ustrezno predstavimo Bitenčeve in Plečnikove oblikovne rešitve.

Zaključek

Delo in avtorski prispevek arhitekta Antona Bitenca pri načrtovanju projektov, ki jih je izvajal v sodelovanju z arhitektom Plečnikom še ni povsem ovrednoteno. Bitenc kot tesni Plečnikov sodelavec in njegov zadnji asistent je pri svojem delu izhajal iz Plečnikove estetike in mojstrovih usmeritev ter navodil. Po njegovi smrti pa Bitenčev avtorski pečat postaja vse močnejši in prihaja do izraza. Ob poglabljanju v zgodovino nastanka Pirnatove vile in soočanju z novimi odkritji o Bitenčevih avtorskih prispevkih predstavlja prenova objekta za potrebe novega lastnika svojevrsten izziv.

Čeprav je bila Pirnatova vila zgrajena kot zasebni bivalni objekt in je temu služila tudi več kot zadnjega pol stoletja, se poraja misel, ali ne bi bilo pri prenovi smiselno objektu poiskati takšno funkcijo, da bi ponovno služil potrebam širše lokalne skupnosti, kot je bilo to ob njegovem nastanku v njegovem prvem življenju.

Viri

- Avguštin, Maja in Lavrinc, Saša: *Plečnik na Domžalskem in Kamniškem*. Ljubljana: ZVKDS, 2010.
- Avguštin, Maja; Jože Plečnik na Gorenjskem. *včeraj-danes-jutri*. razstava; Kranj: ZVKDS OE Kranj, 2022.
- Galun, Kristina: *Društveni dom na Homcu*. Portal Kamra. 2019. www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/drustveni-dom-na-homcu-2.html (20. 6. 2020).
- Hrausky, Andrej, Koželj, Janez in Prelovšek, Damjan: *Plečnikova Slovenija : vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: Dessa, 1997.
- Jenko, Borut, Šporar, Matjaž: *Dobro vzgojena mladina, srečna domovina. Razstavni katalog*. Homec: KD Jože Gostič Homec, 2018.
- MAO: *Arhiv arhitekta Antona Bitenca*. Ljubljana: 2022.
- Markelj, Jernej: *Izris konstrukcije strehe in strešnikov – Posnetek stanja 'Pirnatova vila'*, Kamnik: AaJM+ d.o.o., 2021.
- PISO: *Občina Domžale – Prostorski informacijski sistem*. www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=DOMZALE (15. 3. 2023).
- Popovič, Mihajlo: *Poročilo o preiskavah nosilnih konstrukcij zidane hiše na Gostičeva cesti 6 v Homcu – Pirnatova vila – GT 0201*. Ljubljana: GRATEST, d.o.o., 2015.
- Repanšek, Andrej: *Pirnatova soba*. www.gostilnarepansek.si/room/pirnatova-soba (15. 3. 2023).
- RS MOP. 2022. *Evidenca trga nepremičnin*. <https://egp.gu.gov.si/egp> (15. 3. 2023).
- Senožetnik, Aleš: *Stoletje doma na Homcu*. Gorenjski glas. www.gorenjskiglas.si/article/20180108/C/180109795/1039/stoletje-doma-na-homcu (20.6.2020).
- Sodin, Matej: *Načrti prenove Pirnatove vile*. Dokumentacijo lastnik prejel ob nakupu objekta. 2017.
- Ulčar, Miha: *Sprehod po Plečnikovi dediščini v centru Domžal*. 2017. domzalec.si/sprehod-po-plecnikovi-dediscini-v-centru-domzal (15. 3. 2023).
- Ulčar, Miha: *Pogled v Plečnikovo dediščino na Homcu. Speča lepota na hribčku se ponovno prebuja!* 2017. domzalec.si/pogled-v-plecnikovo-dediscino-na-homcu-speca-lepotica-na-hribcku-se-ponovno-prebuja (15. 3. 2023).
- ZAL: Zgodovinski arhiv Ljubljana. Ogledano 6. 7. 2020:
ZAL, št. 2/55-644 = t.e. 81;
ZA - DOM 8, t.e. 4, a.e. 91 in
ZA - LJU 31/6, t.e. 114, a.e. 1588.

Povzetek

Vilo Pirnat na Homškem hribu je na ostankih nekdanjega prosvetnega doma na tem mestu dal zgraditi ljubljanski pasar Alojz Pirnat po načrtih Jožeta Plečnika. Gradnja je napredovala počasi in zaradi Plečnikove smrti je vodilno vlogo pri dokončanju objekta

prevzel arhitekt Anton Bitenc. Vila je bila dokončana po letu 1966 in je bila do lastnikove smrti leta 2002 v občasni rabi. Družina Pirnat je objekt leta 2017 prodala novemu lastniku, ki načrtuje prenovo in potrebno sanacijo objekta za njegovo trajno ohranitev. Objekt je registriran kot enota kulturne dediščine, zato se pri sanacijskih delih in prenovi sodeluje z območno enoto ZVKDS ter spoštuje arhitekturno izraznost objekta. Ohranja se kvalitetne oblikovne rešitve, ki so plod dela arhitektov Jožeta Plečnika in Antona Bitenca. V prispevku so predstavljene nove informacije o objektu, ki so plod analize zgodovinskega razvoja objekta, črpajoč iz arhivskih dokumentov in načrtov. Čeprav je bila Pirnatova vila zgrajena kot zasebni bivalni objekt in je temu služila tudi več kot zadnjega pol stoletja, se poraja misel, ali ne bi bilo pri prenovi smiselno poiskati objektu takšno funkcijo, da bi ponovno služil potrebam širše lokalne skupnosti, kot je bilo to ob njegovem nastanku v njegovem prvem življenju.

Ključne besede

Pirnatova vila, Homec, Jože Plečnik, Anton (Tone) Bitenc, prenova arhitekturne dediščine

Summary

Villa Pirnat on Homec Hill was built on the remains of a former cultural community center by metalsmith Alojz Pirnat from Ljubljana following plans by Jože Plečnik. The construction progressed slowly and after Plečnik's death, the leading architect in completing the building became Anton Bitenc. The villa was completed after 1966 and was used intermittently until the owner's death in 2002. The Pirnat family sold the property to a new owner in 2017, who is planning a renovation and restoration of the building for its permanent preservation. The building is registered as a cultural heritage unit, and restoration work and renovations are carried out in cooperation with the local office for cultural heritage protection (ZVKDS) while respecting the architectural expression of the building. The high-quality design solutions that are the result of the work of architects Jože Plečnik and Anton Bitenc are preserved. This article presents new information about the building, which is the result of an analysis of its historical development based on archival documents and plans. Although the villa was built as a private residence and served this purpose for more than half a century, the question arises as to whether it would make sense to find a function for the building during the renovation that would serve the needs of the wider local community, as was the case when it was first built.

Keywords

Villa Pirnat, Homec, Jože Plečnik, Anton (Tone) Bitenc, architectural heritage renovation

Sponzorji številke o arhitekturnih prenovah

gradbena dela pri prenovi trga v Stari Fužini

gradbena dela pri obnovi Turarjeve domačije v Trenti

gradbena dela pri obnovi domačije Šturmajce in Turarjeve domačije v Trenti

M ? G R A D

izvajalsko in storitveno podjetje d.o.o.

tlakovanje pri obnovi trga v Stari Fužini

GNÓM

ohranjanje kulturne dediščine

restavratorska dela pri obnovi vile na Komenskega 9 v Ljubljani

AMORET restavradorstvo d.o.o.

restavratorska dela pri obnovi vile na Komenskega 9 v Ljubljani

mizarstvoerjavec

carjimizarji.si

mizarska dela pri obnovi domačije Šturmajce

izdelava replike škofjeloške svetilke

Baroničina hiša v Mariboru

Baroničina hiša je ena največjih arhitekturnih mojstrov in Fritza Friedriggerja, mariborskega arhitekta nemškega rodu, ki je deloval v Mariboru konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja in ki je pomembno sooblikoval urbanistično in arhitekturno podobo Maribora vse do začetka II. svetovne vojne. Zgrajena je bila za baronico Emmo Mixich Rast leta 1902. Baroničina hiša velja za mariborski secesijski biser.

Celotno oblikovanje fasad je secesijsko, prav tako so secesijsko oblikovani tudi detajli. Stavbo odlikuje značilna secesijska geometrična, rastlinska in figuralna ornamentika, značilni pasovi iz rumene keramike in okrogle keramične ploščice nad okni ter predvsem ženske figuralne maske. Slednje dajejo fasadi glavni dekorativni pečat. Bogato okrašene so tudi okenske obrobe, portalni okvirji in balkon. Dvoriščni fasadi sta zasnovani in členjeni utilitarno, brez vsakršne dekoracije. Vhod v notranjščino stavbe vodi skozi ulična portala v obe veži. Nadstropja med seboj povezuje stopnišče s kovano ograjo s secesijskimi motivi. V vsakem nadstropju prostore med seboj povezuje hodnik, tlakovan s teracom, ki se pojavlja tudi na stopniških podestih. V posamezne prostore vodijo secesijske vratnice z geometričnimi vzorci.

Baroničina hiša se z južno fasado stika z višjim, leta 2004 zgrajenim poslopjem Fakultete za elektrotehniko računalništvo in informatiko (FERI). Že tedaj je bila načrtovana združitev obeh stavb za potrebe fakultete. Ko je bila leta 2013 hiša odkupljena, so bili vzpostavljeni pogoji za vsebinsko spojitve obeh stavb. Z obnovo Baroničine hiše sta se stavbi programske in funkcionalno povezali, njun komunikacijski spoj je bil ključna naloga nove arhitekturne rešitve, ki jo je zasnoval arhitekt David Mišič iz biroja Styria arhitektura. Izbor arhitekta za obnovo Baroničine hiše ni bil naključen, saj je bil soavtor novega poslopja FERI.

Najpomembnejši cilji zelo uspešne prenove v letu 2015 in v začetku leta 2016 so bili ohranitev hiše, ko je bila ta že skoraj obsojena na dokončni propad, vzpostavitev njene primarne secesijske pojavnosti iz časa izgradnje – na osnovi celovite in poglobljene preučitve njenega zgodovinskega pomena, vloge v prostoru, historičnih oblik, materialov in konstrukcij – in prilagoditev spomenika današnjemu času, standardom ter njegovi novi javni namembnosti s subtilnim umeščanjem novih arhitekturnih elementov v spomenik.

Najpomembnejša dodana vrednost prenove, ki jo je njen projektant uskladal s strokovnimi delavci ZVKD, je umestitev steklenega atrija z mostovžem na dvorišče spomenika. Umestitev je bila potrebna za zagotovitev dodatnih prostorov, predvsem pa komunikacije med Baroničino hišo in sosednjim objektom fakultete, s čimer pa je bila hkrati omogočena tudi maksimalna ohranitev spomeniške substance, brez dodatnih posegov in prebojev, spoštujoč logiko primarne tlorisne zasnove. Prostor nekdanjega zelenega dvorišča je arhitekt inovativno ohranil kot motiv zvrnjenega dvorišča z zazeleneno steno, ki na sodoben način z zasaditvijo neposredno odgovarja secesijski fasadni rastlinski ornamentiki.

Zahtevna celovita prenova Baroničine hiše je bila z ustrezno načrtovanimi in izvedenimi posegi s konservatorskega vidika zelo uspešna, saj sta bila uresničena oba zadana cilja – po eni strani ohraniti in obnoviti spomenik, katerega primarna pojavnost je ponovno zaživela potem, ko je bila skoraj obsojena na dokončni propad, po drugi strani pa so bile sprejete strokovne in pravilne odločitve kdaj, kako in v kolikšni meri pripustiti novo arhitekturno in hkrati vsebinsko plast v žlahtno in avtorsko izrazito spomeniško kreacijo mariborskega secesijskega bisera.

Besedilo: Miran Krivec, Nina Nahtigal (ZVKDS OE Maribor, služba za kulturno dediščino)

Arhitekt: David Mišič (Styria)

| Foto: Bogdan Dugonik

| Foto: Bogdan Dugonik

| Foto: Bogdan Dugonik

| Foto: Bogdan Dugonik

| Vir: dokumentacija ZVKDS OE Maribor

| Foto: Bogdan Dugonik

Vila na Komenskega 9, Ljubljana

Vila stoji na severni strani Komenskega ulice in zahodno od Resljeve ulice, na vzhodni strani jo obdajajo vile iz 2. polovice 19. stoletja.

Gradnjo vile v Šempetrskem predmestju je leta 1893 naročil vojaški nadporočnik in tedanji mestni svetnik Ivan Velkavrh kot svojo družinsko vilo z vrtom.

Načrte za vilo je izdelal gradbeni inženir Anton Klinar. Enonadstropna vila vzdolžnega tlorisa ima glavno fasado poudarjeno z rizalitom v osrednji osi, ki je sklenjena s trikotno atiko nad glavnim vhodom in balkonom s kovano ograjo, ki sloni na litoželeznih stebrih. Vila je podkletena, visokemu pritličju sledi nadstropje z mansardo. V pritličju so bili nekoč kuhinja, jedilnica in sprejemni prostori, v nadstropju pa zasebni prostori in sanitarije. Ohranjenih je bilo veliko prvotnih historičnih materialov: masivni kasetirani parket, keramične ploščice, prvotno stavbno pohištvo, kovani ograjni elementi in stebri ob vhodu, jedkana stekla, ki so nameščena na notranjih vratih. Večina prostorov v notranjosti je bila poslikana bodisi s šablonskimi bodisi z ročnimi poslikavami. Ohranjene so bile stenske in stropne štukature.

Vila je od leta 1963 v lastni Mestne občine Ljubljana. Sprva je v njej delovala Pionirska knjižnica, kasneje Pionirski dom. Danes je v njej Art center, ki deluje pod okriljem Pionirskega doma in izvaja programe likovnih delavnic za otroke in mladino.

Namen celostne prenove vile je bila umestitev dvigala za gibalno ovirane osebe, umestitev manjše dvorane za izvedbo scenskih delavnic in delovanje gledališča za otroke, ureditev mansarde, obnova vseh inštalacijskih vodov. Ker se je z razširitvijo novih programov povečalo število obiskovalcev, je bilo potrebno zagotoviti statično varnost objekta. Hkrati

se je restavratorsko obnovila vsa prvotna notranja oprema objekta: stavbno pohištvo, tlaki, poslikave, leseno ostrešje, kovani elementi, lončena peč, kovana svetilka, štukature.

Ob celosti prenovi so se ohranili vsi prvotni konstrukcijski elementi objekta: opečnati oboki nad kletno etažo ter lesene konstrukcije medetaž in ostrešja. Etažne plošče so bile ojačane z novo lahko betonsko sovprežno ploščo, ki je bila položena čez originalno zaščiteno leseno konstrukcijo. V kleti je bil prvotni teraco tlak zaradi talnih razvodov odstranjen in kasneje rekonstruiran po obstoječem stanju. Strešna konstrukcija je ohranjena v celoti. Ker se je mansarda celostno prenovila, so se odstranile vse sekundarne predelne stene. Strešno konstrukcijo so očistili s ščetkanjem in zaščitili s pigmentiranim oljem ter pokazali v prvotnem stanju. Dvigalo so umestili v notranjosti objekta v predelu nekdanjih sanitarij. Med obnovo stavbnega pohištva so bili v zahodni sobi prvega nadstropja ob odstranitvi radiatorjev na lesenih podokenskih kasetiranih panelih odkrite poslikave z motivi angelov/puttov z glasbili. Novo odkrite figuralne poslikave na lesenih kasetah predstavljajo zelo redko in zanimivo odkritje, ki ga v širšem ljubljanskem prostoru še ne poznamo. Verjetno izvirajo iz časa gradnje kmalu po letu 1893, ko je bila notranja oprema vile končana. Stavbno pohištvo se je obnovilo in situ, razen notranjih okenskih kril, kje se je vgradilo tankoslojno termopansko steklo. Vsi kovani elementi, ki so bili odstranljivi, so se obnovili v restavratorski delavnici.

Dela so potekala od julija 2016 do decembra 2017.

Besedilo: odgovorna konservatorica Sabina Ravnikar (ZVKDS OE Ljubljana, Služba za kulturno dediščino)

Avtorji projekta: Odprti krog (arhitekta Janko Rožič in Gašper Drašler)

| Foto: Miran Kambič

| Foto: Miran Kambič

| Foto: Miran Kambič

Mariborski trafiki

Med anonimne stavbe, ki mestu sooblikujejo atmosfero, sodita tudi mariborski trafiki ob Starem mostu in v Mestnem parku, ki sta še edini ohranjeni tovrstni stavbi v mestu. Obe imata podobno arhitekturno zasnovo, zgrajeni sta bili v dvajsetih letih 20. stoletja, kot trafiki sta delovali še dolgo v 20. stoletje, tista ob mostu celo v 21. stoletje.

O lokacijah obeh trafik Jerneja Ferlež piše takole: »Zelo pomembni sta njuni lokaciji. Trafika ob mostu, prodajalnica tobaka, cigaret, smotk – tudi po kosih – svežih novic, obrazcev, vozniških redov, znamk in drugih drobnarij, stoji na simbolni točki nosilca povezave obeh bregov mesta. Bregov, ki imata v mentalni sliki Mariborčanov različni konotaciji, tako različni, da sta levi in desni breg postala skoraj uradna termina. Pa vendar je most povezovalec obeh bregov in tako simbolno konstrukcija, ki povezuje več kot le dva bregova reke, povezuje tako rekoč dva koncepta urbanosti. Druga trafika, trafika ob parku, ima v kolektivnem spominu morda nekoliko manj s simboli nabito podobo, ima pa zaradi svoje umeščenosti in tudi zato, ker je arhitekturno par trafike ob mostu, v njem prav tako zanimivo pozicijo. Tudi ta zgradba je po prvotnem namenu prinašalka novic, tobaka, znamk in drugega drobiža. Ko so jo postavljali, je s to namembnostjo ravno na to mesto gotovo niso umestili brez razmisleka. Svež časopis pred vstopom v park – najpomembnejši urbani zeleni prostor oddiha, ki je v tistem času premogel tudi prijetno kavarno; znamke in druge drobne tiskovine v neposredni bližini najpomembnejšega mestnega upravnega poslopija ... Trafika ob Mestnem parku je na nek način simbol neke brsteče, a tudi umirjene in premišljene urbanosti Maribora v obdobju med obema svetovnima vojnama, ko je bila zgrajena.«

Trafiko pri Starem mostu je občina Maribor leta 2018 nameravala prodati na javni dražbi. V mestu so nekateri posamezniki, pa tudi institucije prepoznali, da ta majhna, sko-

raj neopazna stavba ni brezdušna in pozabljena, ampak da gre za košček mariborske dediščine, ki v sebi skriva bogato zgodovino. Predvsem je potrebno izpostaviti dve osebi. Mariborsko kulturnico Zoro A. Jurič, ki je bila *spritus agens* vsega dogajanja in obnove. Z izjemno angažiranostjo se je zavzela za trafiko. Dosegla je, da občina stavbe ni prodala, in jo rešila s pomočjo kulturno ozaveščenih in podobno mislečih Mariborčanov. Drugi osrednji člen zgodbe je podjetnik Marko Novak, ki je zaslužen za celotno financiranje obnove trafike, ki seveda ni in ne bo njegova last, kar pri nas še zdaleč ni samoumevno dejanje. S to plemenito gesto je postavil zgled za donacijo v, kakor sam ugotavlja, izrazito podhranjeno ohranjanje nepremične kulturne dediščine.

Izvedena obnova in preobrazba zapuščene in skorajda pozabljene trafike v edinstven najmanjši muzej v Sloveniji, ne bi bila mogoča brez uspešnega sodelovanja vseh ljudi in institucij, vpletenih v to zgodbo – Muzeja narodne osvoboditve Maribor, MO Maribor, ZVKDS in dr. Jerneje Ferlež.

Obnova trafike ob Starem mostu na desnem bregu reke pa je odmevala tudi na levem bregu Drave, na robu Mestnega parka, kjer stoji še druga trafika v mestu. Tudi ta je same-

vala in ni imela ustrezne namembnosti. In spet se je zbrala skupina posameznikov, ki je oživila to malo stavbo, skupina entuziastičnih ljudi, združenih v Kulturno društvo za ohranjanje zgodovinskih trafik (Društvo Trafika). Ta trafika ne bo klasični muzej, trafika bo in je že stičišče ustvarjanja, razstav in prireditev, je točka srečevanja in izmenjave idej. Obnovljena bo v letu 2023. Gonilna sila obnove je – v sodelovanju z Muzejem narodne osvoboditve Maribor in MO Maribor – Društvo Trafika, mecen obnove bo spet gospod Marko Novak.

V Mariboru se je očitno zgodil simbolični premik v dojemanju ljudi, da je tudi nepremična kulturna dediščina naša identiteta, da se za dediščino lahko borijo in jo tako vsebinsko kot simbolično oživljajo vsi, ki jim je zanjo mar. In da so te male stavbe tako ali drugače pomembne za mesto in meščane.

**Besedilo: Miran Krivec,
Nina Nahtigal (ZVKDS OE Maribor,
služba za kulturno dediščino)**

: Trafika pri Starem mostu leta 1932 ali 1938
| vir: družinski arhiv družine Papež

: Trafika pred obnovo, 2018
| vir: dokumentacija ZVKDS OE Maribor

: Trafika po obnovi, 2019
| vir: dokumentacija ZVKDS OE Maribor

: Trafika pred obnovo, 2018 Trafika v Mestnem parku
okoli leta 1928 | vir: Pokrajinski arhiv Maribor

: Trafika leta 2022
| vir: dokumentacija ZVKDS OE Maribor

Zakladnica Črnomelj

V dolga leta pozabljeni kletni prostor na robu zgodovinskega mestnega jedra Črnomlja smo v grajsko obzidje umestili Zakladnico, vstopno točko za interpretacijo naravne in kulturne dediščine Občine Črnomelj. S prenovo smo ustvarili odprt prostor, namenjen različnim kulturnim dogodkom in medsebojnemu srečevanju. Iz prostora smo odstranili odpadni material, zidove in strop statično utrdili ter uredili dostopne stopnice in teraso pred objektom. Oblikovali smo nov vhod ter na mestu majhnih okenc predvideli dve večji panoramski odprtini za posedanje. V lupino težkih kamnitih zidov smo vstavili lahkotno, kovinsko konstrukcijo z galerijsko etažo, medtem ko je sredica prostora ostala prazna. Vanjo smo postavili osrednji »eksponat«, veliko mizo z izvlečnimi predali (za občinske »zaklade«), nanjo pa velik zaslon na dotik. Zasnovali in oblikovali smo tudi razstavno postavitve v obliki svetlobnih teles.

K prostoru zakladnice pa smo pristopili tudi bolj celovito oz. širše, s stališča celotnega mestnega jedra. Črnomaljski grad, v katerega severno obzidje smo zakladnico umestili, je namreč nekoč branil edini dostop po kopnem na urbani okljuk mesta. Na njegovi severni strani je potekal t. i. »graben«, torej mestni jarek, preko katerega se je pel »Suh most«, ki še danes predstavlja edini severni dostop do mestnega jedra. Območje jarka, ki je danes povsem neprepoznavno, želimo še očistiti odvečnih, improviziranih dodatkov oz. elementov ter ga ponovno pokazati, hkrati pa na njem vzpostaviti odprti prostor-trg pred grajskim obzidjem z zakladnico vred. Torej bo vstop vanjo takrat, ko bo ta del projekta realiziran, možen tudi s severne strani, kjer bo tudi nekaj parkirišč ter možnost za avtobuse, da tam odložijo obiskovalce. Dokler se ta del projekta ne izvede, dostop v zakladnico vodi le po stopnicah in po klančini iz glavnega mestnega trga, Trga svobode.

Postopek prenove je potekal takole:

Prostor zakladnice smo najprej očistili ter odstranili ves odvečni in odpadni material.

V naslednjem koraku smo ugotavljali, kakšno je statično stanje prostora in kolikšna je relativna vlaga v njem. Vso stavbno pohištvo smo odstranili. Predvideli smo ojačanje

stropa, saj je streha povozna, debelina konstrukcije nad obokanim stropom iz geodetskih podatkov in meritev pa je pribl. 18 cm. Uredili smo obstoječi vhodni prostor z dostopno potjo in izvedli nove preboje skozi zid (ob vhodu in proti parkirni ploščadi) na mestu obstoječih odprtín.

Tla smo izolirali, pohodna površina je beton, obdelan po dogovoru s projektantom. V skladu s spoštljivim odnosom do starejših objektov smo odprtine nakazali z lesenim okvirjem in zasteklitvijo, ki ne izstopa iz okolice. V notranjost smo umestili lesene podeste in elemente za premagovanje višinske razlike. Ustvarili smo dvovišinski razstavni prostor z galerijo in usmerjenimi pogledi navzven. Podesti v notranjosti prostora so iz kovinske konstrukcije z leseno pohodno površino.

Zasnovali smo tudi postavitev razstave v interierju Zakladnice. V ustvarjalnem in sodelovalnem procesu smo jo z ostalimi pripravljalci vsebin tudi oblikovali in v stalnem sodelovanju z naročniki (RIC) in drugimi deležniki ter z izvajalci po korakih v letih 2020-2021 tudi izvedli.

Besedilo: Aleksander S. Ostan

Avtorji projekta: Atelje Ostan Pavlin (arhitekta Aleksander Ostan in Nataša Pavlin, sodelavka Kaja Vidovič)

| Fotografije: Virginia Vrecl

Novi trg v Stari Fužini, Bohinj

V središču Stare Fužine se v smeri glavne poti pred vaškim mostom odpre eden najlepših vaških pogledov v Sloveniji. V sredini se nad dvojnim sedlom, zgoraj ob Toscu in spodaj med strmo streho vaške hiše, pobočjem Studora v daljavi pokaže Triglav. Osrednjo os kompozicije predstavlja kontrapunkt med Triglavom in Mostnico, goro in reko, najvišjim in najglobljim, vidnim in nevidnim. Na ta pogled je uglašen novi trg v Stari Fužini. S celovito prenovo je trg pred kulturnim domom v Stari Fužini dobil sodoben značaj in hkrati ni izgubil stika s tradicionalnimi vrednotami stare vasi. Potopljeni pločniki skozi celo naselje omogočajo deljeno rabo med pešci, kolesarji in vozniki, sproščajo poglede, ker ni treba paziti na ostre robove pločnikov, in dajejo prednost vasi, ne cesti. Betonski tlak, obdan s pasom kock v osrednjem prostoru trga je tridelen, tako logično poveže traso ceste s terasama na vsaki strani, hkrati pa se tudi simbolno naveže na tripartitno strukturo Triglava. Oživljeni Aljažev stolp z roba trodelnega trga ne poudarja samo enega najlepših pogledov na Triglav, temveč pogloblja tudi vpogled v Zlatorogovo kraljestvo.

Vas je pridobila tri sodobna avtobusna postajališča, ki so izpeljana iz tradicionalne kožarice, začasnega zavetišča gozdarjev in oglarjev.

Novo informacijsko središče z lopo, tesanimi bruni in tradicionalnim „vaštrom“ spominja na tipični bohinjski stan, ki ga lahko srečamo na planinah. Preprosta oblika s pokritim predprostorom povezuje lokalno in globalno tradicijo, saj se navezuje tudi na prvobitni sveti prostor, starogrški megaron.

Lipa s kamni opozarja na balvane, ki so tako pretresljivo raztreseni in razpostavljeni po celi vasi. Z možnostjo sedenja pod lipo navzven in navznoter draži in družijo „srenjo celo“ za zbranost skupaj in v sebi, za pogovore in „govorance“.

Besedilo: Janko Rožič in Janez Polda

Avtorji projekta: Janko Rožič, Gašper Drašler, Matjaž Suhadolc, Anja Čerin, Janez Polda (Odprti krog)

| Foto: Janko Rožič

| Foto: Ana Skobe

| Foto: Tomaž Sedej

| Foto: Ana Skobe

Kašča na domačiji pri Možinatu

Naselje Zavratac, ki ga obkrožajo polja, pašniki, travniki in gozd, leži nad dolino Sovre na 720 metrih nadmorske višine in se deli na dve neizraziti gruči: Zgornji in Spodnji Zavratac. Na griču nad vasjo stoji baročna cerkev sv. Urha, ki jo obdaja obzidje, notranjščino cerkve pa krasijo freske iz leta 1713. V naselju leži več mogočnih stavb izoblikovanih v skladu s škofjeloško-cerkljanskim stavbnim tipom. Domačije v Zavratcu so nekoč živele v glavnem od živinoreje. Več stavb v vasi krasijo stenske poslikave, ki pričajo, da je konec 18. in na začetku 19. stoletja v Zavratcu bival »malar« ali slikarska delavnica. Na eni od hiš je najstarejša letnica poslikave 1699. Poleg stavb so poslikane še kapelice, kar pomeni, da so se takratni gospodarji odločili, *“da ne bodo prav nič zaostajali za bogatejšimi in predvsem vplivnejšimi sloji na umetnostnem področju”*.

Kašča na domačiji pri Možinatu je kulturni spomenik državnega pomena in predstavlja nekdanje bajtarsko stanovanje. Stavba je pozidana iz kamnitih gradnikov in nadstropnega gabarita. Krasi jo stenska poslikava, gank, okna in dva kamnita portala. Prvi portal ima letnico 1678 in se nahaja v nadstropju stavbe, kjer so nekoč živeli gostači ali mlad par, ki je čakal na prevzem kmetije. Ta štiridelni bivalni prostor obsega vežo, črno kuhinjo, izbo in kamrco. V pritličju je obokana klet z dvema potlačenima kamnitima stebroma, kjer lastniki hranijo krompir in peso.

Možinatova kašča je poslikana s preprosto geometrijsko slikarijo na vogalih – šivani rob – in z ornamentalnim pasom pod streho – cofi. Apnen fasadni omet je bil obnovljen na podlagi konservatorsko-restavratorskih tehnik. Streho kašče pokriva slamnata kritina. Originalnemu lesenemu ostrešju je bil vrnjen čop. V črni kuhinji se nahaja predpeček s kuriščem. V izbi stoji obnovljena lončena peč. Stara dotrajala okna so bila zamenjana po

obstoječem vzorcu, glavna vhodna vrata pa obnovljena z restavratorskimi postopki. Obnovljen je tudi pod v izbi in v mali sobi. Stene so beljene z apnenim beležem. Kuhinja, izba in soba imajo originalno opremo in nekaj inventarja iz stare hiše z domačije pri Možinatu.

Besedilo: odgovorna konservatorka Andrejka Ščukovt (Služba za kulturno dediščino, ZVKDS OE Nova Gorica)

: Izba z lončeno pečjo v Možinatovi kašči | foto: Andrejka Ščukovt, 2013

: Črna kuhinja s kuriščem v Možinatovi kašči | foto: Andrejka Ščukovt, 2013

: Pogled na Možinatovo kaščo | foto: Andrejka Ščukovt, 2013

Domačija Šturmajce, Gorenja Kanomlja

Domačija Šturmajce leži visoko nad desnim bregom potoka Kanomljica in nad t. i. slovenskimi piramidami, Kanomeljskimi klavžami. O velikosti in premožnosti Šturmajce govori ustno izročilo, da je do začetka 20. stoletja na kmetiji živelo in delalo do 70 ljudi. Obseg domačije je danes v primerjavi s stanjem s preloma iz 18. v 19. stoletje okrnjen, saj je takrat samooskrbna kmetija obsegala kar štirinajst objektov, ki so postopoma propadali zaradi pešanja gospodarske moči. Po stavbnem volumnu in tlorisni zasnovi na domačiji izstopa stanovanjska hiša. Vzporedno s hišo stoji zidana kašča z letnico 1792.

Hiša sodi v tip kmečkega dvorca, ki se je po obsežni prenovi iz prvotne, verjetno pritlične stavbe, dokončno izoblikoval leta 1800, o čemer priča kamnita epigrafska plošča vgrajena v nadstropju zatrepnega pročelja. Leta 1802 je mojster freskant, domnevno Franc Kobal, poslikal tri izpostavljena pročelja hiše. Enonadstropno kamnito hišo z visokim prostranim podstrešjem pokriva strma dvokapna streha. Hiša ima v oseh razporejene okenske odprtine. Zahodna in južna fasada sta štiriosni, vzhodna je petosna. Stenske poslikave na fasadah z nabožno vsebino so v tehniki freske in predstavljajo sv. Florijana, Križanega, po izročilu sv. Blaža, Božjepotno Devico Marijo in prizor iz legende o sv. Antonu Padovanskem oz. t. i. pričo iz pekla. Narisani so še šivani robovi in pod napuščem dekorativni venec ter cofi. Izjemnost stavbe je tudi v avtentično ohranjeni prostorski zasnovi stavbe s t. i. *spodnjo in gorenjo hišo* in pripadajočo premično in nepremično opremo.

Hiša se kontinuirano obnavlja od leta 2015. Dotrajana strešna kritina je bila zamenjana z opečno. V trikotniku vzhodne zatrepne stene so bila zaradi dotrajanega materiala lesenih okvirjev, preklad, letvic in ometa izvedena obnovitvena dela, da se prepreči že nastale in potencialne nove poškodbe na fasadi in v notranjosti stavbe. Obnovljeno je bilo zunanje stavbno pohištvo. Izvedena je bila prva faza restavriranja stenskih poslikav tako, da so bila opravljena tudi konservatorska dela, kot so utrjevanje barvne plasti in ometov, injektiranje votlih delov in kitanje poškodb in vrzeli v ometih za zaščito pred propadanjem in za sanacijo poškodb. Vzdrževalna dela so se izkazala kot uspešno izveden ukrep, ker

smo tako preprečili potencialno škodo v notranjih prostorih in zaustavili propadanje avtentičnosti kulturnega spomenika.

Hiša je stalno odprta za obiskovalce in šolske oz. vrtčevske skupine otrok in kot taka “šolski” primer, ki priča o načinu življenja naših prednikov.

Besedilo: odgovorna konservatorica Andrejka Ščukovt (Služba za kulturno dediščino, ZVKDS OE Nova Gorica)

| Foto: Andrejka Ščukovt

Turarjeva domačija v Trenti

Turarjeva domačija je ena izmed samotnih domačij posejanih v dolini Trente. Stoji pod spomenikom Juliusa Kugyja, glasnika Julijskih Alp. Na domačiji, zasnovani v začetku 19. stoletja, kjer so se preživljali z rejo drobnice, stoji več stavb, ki simbolizirajo starodaven trentarski načina življenja in omogočajo vpogled v živinorejski cikel, ki je izhajal iz soodvisnosti človeka in naravnega okolja in ki nam omogoča razumevanje nesnovne in materialne dediščine primorske strani Triglavskega narodnega parka.

Turarjevo domačijo sestavlja osrednji objekt, hiša s prizidanimi gospodarskimi stavbami, vzporedno z njo stoji hlev za drobnico, nasproti sta orodjarnica in drvarnica. Hiša je dominantna stavba, pozidana iz kamnitih gradnikov, z zidovi od 50 do 60 cm širine. Pokriva jo dvokapna streha 50-° naklona, ki je zaključena z obojestranskima čopoma istega naklona. Na vhodni fasadi je v strešnem zatrepu vratna odprtina, od koder so na podstrežje, ki mu rečejo "urh", spravljali seno. Zahodna fasada je pozidana in brez opaža. Leta 1939 so v hiši črno kuhinjo zamenjali z belo kuhinjo in pridobila je dimnik. Okenske odprtine so po fasadah razporejene utilitarno. Pritličje hiše je šestdelno, obsega hodnik, belo in črno kuhinjo, prostor za zorenje sira in shranjevanje mlečnih izdelkov, izbo in manjšo sobo. Podstrežje je enovit prostor.

Celovita popotresna obnova hiše, ki jo je financirala in vodila Državna tehnična pisarna, se je začela leta 2020, najprej s prepotrebno ureditvijo dovozne poti do domačije, ki je speljana tako, da so ohranjene kamnite suhozidne zložbe. Prenova hiše je obsegala statično sanacijo nosilnih zidov, utrjevanje temeljev, drenažo in vgradnjo vezi. V pritličju hiše je bila ob obstoječi zid v beli kuhinji, ki zamejuje prostor med belo in črno kuhinjo, pozidana nova opečna stena. S tako rešitvijo je bila ohranjena originalna stena z ometom v črni kuhinji. Narejena je bila nova nosilna konstrukcija strehe, ki je pokrita z leseno kritino. Deske so položene na dva preklopa in imajo tesan rob. Tesani so tudi robovi strešne konstrukcije. Vidni elementi strešne konstrukcije so zvezani z lesenimi klini. Na vhodni fasadi je lesen strešni zatrep posodobljen z oknom. Novo stavbno pohištvo je opremljeno s historičnim okovjem. Fasada je obdelana v finem zaribanem ometu, ki je beljen. Z restavratorskimi posegi smo uspeli ohraniti dvojico masivnih notranjih vrat s podboji, leseno nepremično opremo, obnovljena je krušna peč s klopjo, restavriran je omet v črni kuhinji in na podstrežju soba *jahčér*. Med deli je bila odkrita najstarejša stavbna zasnova hiše, ki je

potrdila domnevo, da sta bila izba in črno kuhinja prvotni bivalni celici, nanju je nato sledila bočna rast z dodajanjem prostorov na severni in vzhodni strani.

Besedilo: odgovorna konservatorka Andrejka Ščukovt (Služba za kulturno dediščino, ZVKDS OE Nova Gorica)

Avtorica projekta: Jasmina Šavli Lapanja

: Stanje stavb na Turarjevi domačiji pred pričetkom obnove | foto: Andrejka Ščukovt, 2018

: Turarjeva hiša po obnovi | foto: Andrejka Ščukovt, 2022

: Veža po opravljenih sanacijskih in restavratorskih posegih | foto: Andrejka Ščukovt, 2021

: Izba Turarjeve hiše po obnovi | foto: Andrejka Ščukovt, 2021

Šentjošt

Vaščani Šentjošta nad Horjulom so prepoznali vrednost nezaščitenega gospodarskega poslopja župnišča, enega redkih še ohranjenih historičnih objektov vaškega jedra. Zato so se povezali z Zavodom za varstvo kulturne dediščine iz OE Ljubljana ter strokovnjaki različnih področij. Objekt so do potankosti premislili, ga očistili različnih prizidkov, nato pa se lotili temeljite prenove. Pritličje nekdanjih hlevov so namenili javnim vsebinam, ga spremenili v prostore za različne družabne, kulturne in izobraževalne dejavnosti lokalne skupnosti, prostor nekdanjega senika v nadstropju pa uredili v mansardno stanovanje vaškega duhovnika. Večino organizacijskih, obrtniških in podpornih del je prostovoljno opravilo okrog 150 članov vaše skupnosti, ki so predstavljali bistven in nepogrešljiv člen projekta. Prenova je trajala približno dve leti in bila končana 2020.

Projekt je primer, kako je mogoče v anonimni arhitekturi prepoznati vrednost, jo na novo premisliti in obnoviti za sodobno uporabo, nazadnje pa kot ohranjeno arhitekturno dediščino vrniti lokalni skupnosti.

Besedilo: arhitekta prenove Robert Dolinar in Vid Klančar

Vodenje prenove, organizacija: Peter Kavčič, Vid Klančar (zasnova)

Perišče v Smokuču

V letu 2019 je potekala prenova perišča v Smokuču, ki je od leta 2006 razglašeno za spomenik lokalnega pomena. Perišče je sestavljeno iz betonskega korita, v katerega iz bližnjega izvira stalno teče voda, iz dveh večjih kamnov za pranje perila in betonske ravne strehe, postavljene na štiri betonske stebre. Zgrajeno naj bi bilo leta 1932.

Ker so bili betonska streha in stebri dotrajani in poškodovani, se je Občina Žirovnica odločila, da perišče obnovi. Pojavila se je dilema, ali betonsko streho obnavljati, jo nadomeščati z enako, leseno streho ali morda le posaditi drevo. Občina Žirovnica je zato, da bi izvedeli, kakšen odnos imajo vaščani Smokuča do perišča, izvedla predstavitev projekta za vaščane, na katerem je bil prisoten tudi ZVKDS in projektanti. Izvedeli smo, da vaščani perišče še vedno uporabljajo za pranje in splakovanje večjih predmetov, ki jih doma ne morejo oprati. Povedali so tudi, da so gospodarji nekoč svoje žene spoštovali, zato so jim nad periščem postavili streho. Zaradi strehe je bilo to perišče znano daleč naokoli, prat so hodile ženske tudi iz sosednjih vasi.

V naslednji fazi so projektanti pripravili variante nove strehe, ki so bile predstavljene vaščanom. Slednji so se odločili, da naj se dotrajana streha nad periščem nadomesti z novo betonsko ravno streho enakega gabarita. Izvedeni so bili naslednji posegi: staro betonsko korito je bilo nadomeščeno z novim betonskim koritom enake velikosti. Pralna kamna sta bila odstranjena in nameščena nazaj na isto mesto. Postavili so novo streho podobnih dimenzij, vendar sodobno oblikovano s stebri posebne oblike, v strehi je odprtina in luči. Za perišče so umestili leseno klop. Neposredna okolica perišča je tlakovana z mačjimi glavami (prodniki), širša okolica je zatravljena. Električna napeljava je bila predstavljena tako, da neposredno ob perišču ni več potreben električni drog.

Besedilo: odgovorna konservatorka Saša Roškar (ZVKDS OE Kranj)

Avtorji projekta: Odprti krog

: Perišče v Smokuču leta 1990 | foto: Silvester Gaberšček

: Perišče v Smokuču 2006 | foto: Saša Roškar

: Perišče v Smokuču po prenovi, 2019 | foto: Saša Roškar

Prenova javne razsvetljave in avtohtona škofjeloška svetilka

Konec 19. stoletja je svet zaznamoval izum električne energije in žarnice, ki je omogočila tudi osvetlitev mestnega javnega prostora. Danes si le ob izpadu električne energije lahko predstavljamo, kakšna so bila mesta pred tem izumom.. Z javno razsvetljavo se je spremenilo nočno življenje, mesta so dobila svojo značilno nočno podobo in marsikatero med njimi tudi svojo ikono – svetilko. Slovenski prostor ni zaostajal v razvoju. Prvo slovensko mesto, ki je napeljalo električno razsvetljavo po ulicah, je bil Maribor. Leta 1883 je eden vodilnih mariborskih poslovnežev Karl Scherbaum v svoj parni mlin namestil 36 žarnic, leta 1888 pa med obiskom prestolonaslednika Rudolfa poskrbel še za električno razsvetljavo na Grajskem trgu in delu Kopališke ulice. V spomin na to novost je na Grajskem trgu v Mariboru ohranjena tudi lanterna, ki velja za prvo javno električno svetilko pri nas.

Za sodobno osvetlitev ulic je zelo zgodaj poskrbela tudi Škofja Loka. Tudi v tem primeru je električno energijo iz svoje hidroelektrarne prispeval podjetnik Krenner, ki je imel tovarno sukna ob bregu Selške Sore, danes bolj znano pod imenom Šešir. Njegova hidroelektrarna je delovala sprva na vodno kolo in potem že kmalu na turbino. Obratovati je začela leta 1883 in kmalu proizvedla presežke električne energije. Krenner je z mestnimi oblastmi sklenil javno-privatno partnerstvo in začel razpeljevati električno osvetlitev po mestnih ulicah in hišah. 16. aprila 1894 je časopis Slovenec na svojih straneh objavil novico, da bo postala Škofja Loka prvo mesto na Kranjskem z javno električno razsvetljavo. Ob veliki slovesnosti so luči zasvetile 6. avgusta 1894.

Z razvojem nove tehnologije se je razmahnila tudi industrijska proizvodnja uličnih svetilk. Stekljeni zvon ali buča na konzoli oziroma kandelabru so postali razpoznavni izdelki industrijskega oblikovanja, ki jih oblikujejo tudi arhitekti. Plečnikove Ljubljane ni brez arhitektovih unikatnih svetilk. Tudi loška svetilka, ki je še v nekaj originalih ohranjena na loških ulicah, je unikatni izdelek tistega časa. Stekljena buča, pločevinasti emajlirani senčnik in grlo za žarnico na upognjeni cevi, z okrasom akantovega lista ali brez – odvisno od pomembnosti ulice. Izvorna oblika električne javne svetilke ni klasična lanterna na konzoli, ki izvira iz predhodnih plinskih lantern in so jih uporabljala številna mesta tudi v »električni« dobi, temveč je to svetilka, ki sodi v sam začetek svetovnega industrijskega oblikovanja.

Ob obnovi javnih površin v mestnem jedru Škofje Loke se na del mestnih ulic vrača zgodba o začetkih javne razsvetljave slovenskih mest. Oblika nove loške svetilke je bila razvita na osnovi ohranjenih originalov na Mestnem trgu in v Loškem muzeju. Izdelane so iz stenske konzole, kovinske ukrivljene cevi z akantovim listom iz pločevine in steklene buče, ki ščiti svetlobni vir svetilke. Pločevinasti ščitnik zagotavlja usmerjenost svetlobe navzdol in s tem odgovarja zahtevam uredbe o mejnih vrednostih svetlobnega onesnaževanja okolja. Opremljena s sodobno svetilno LED tehnologijo zagotavlja odlično svetilnost z močjo do 50 W ter kompatibilnost z digitalnimi sistemi regulacije. Prototip je izdelalo podjetje Luxiron, Agencija Grafiti d. o. o. v dveh izvedbah: za stensko pritrdjevanje in samostojne na kandelabru.

: Arhivska fotografija Spodnjega trga v Škofji Loki, na vogalu stavbe desno vidna električna svetilka, v ozadju dimnik Krennerjeve suknarne oziroma tovarne Šešir | vir: arhiv ZVKDS OE Ljubljana

Prenova loške svetilke ne pomeni le ohranjanja materialne dediščine, ampak tudi oživljanje ene od izvirnih zgodb, ki jih to zgodovinsko mesto ponuja. Prav izvirne zgodbe pa so tisto, kar nas ščiti pred utapljanjem v globalni kulturi, osmišlja prenovo in utrjuje vsebine, ki jih potrebujemo za svojo prepoznavnost.

Besedilo: Mateja Kavčič

Avtorstvo projekta: Mateja Kavčič, Marija Ana Kranjc, Sabina Ravnikar (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije), Barbara Pokorn (Občina Škofja loka)

: Dva tipa ohranjenih škofjeloških električnih svetilk na Mestnem trgu in v Kopališki ulici | originale hrani tudi Loški muzej.

: Prototipa loške ulične svetilke | Luxiron, Agencija Grafiti d.o.o.

KAKO JE BILO, KO ŠE NI BILO ...

Knjižna zbirka, ki nam pomaga spoznati našo kulturno dediščino

V Založbi Aristej smo zasnovali prav posebno poljudnoznanstveno knjižno zbirko, ki nam predstavi vsakdanje življenje ljudi pred izumom naprav, ki so nam danes samoumevne.

Prvi dve knjigi nam pripovedujeta o življenju pred izumom štedilnika in telefona.

Ljudje so se od nekdaj morali prehranjevati in greti. Pred iznajdbo štedilnika so kuhali na odprtih ognjiščih in z njimi tudi osvetljevali prostore in jih ogrevali. Najprej so skupaj z domačimi živalmi prebivali v dimnicah, potem pa v hišah z ločeno črno kuhinjo. Etnologinja Jerneja Ferlež nam prikaže pot od priprave hrane na odprtih ognjiščih do zidanih peči in štedilnikov.

Ljudje so si od nekdaj poskušali olajšati komuniciranje na daljavo. Sporočila so najprej peš prenašali tekači, različni sli in kurirji, potem jezdec na konjih in postiljoni, po mestih pa postreščki. Ljudje so se obveščali tudi s trobljenjem v rogove,

zvonjenjem cerkvenih zvonov in kurjenjem kresov po hribih. Izum telefona v drugi polovici 19. stoletja pa je za zmeraj spremenil svet. Kot zapiše zgodovinar Uroš Dokl, je telefon hitro postal nuja, brez katere si vsakdanjega življenja ni bilo mogoče več predstavljati.

Zbirko ilustrira Toni Buršič.

Zbirka je idealna za medgeneracijsko branje: v formatu slikanice na izviren način prepleta živahno besedilo, dokumentarno slikovno gradivo in ilustracije. Primerna je za osnovnošolce od 12. leta naprej, ko se že seznani z zgodovino, večjimi zgodovinskimi obdobji in časovnimi enotami. Z njeno pomočjo spoznajo, kakšno je bilo vsakdanje življenje ljudi brez štedilnikov in pametnih telefonov, stari starši pa lahko ob branju obujajo spomine na stare štedilnike, telefone in telefonske govornice iz svoje mladosti.

Več na: <https://aristej.si/>